

આ ગ્રંથકારનાં બીજાં પુસ્તકો

૨-૮ ભક્તવિધી દ્વારામતું છવનચરિત	નારાયણદાસ પરમાનંદદાસ કબોડવાલા, મુંબઈ નં. ૨
૦-૧૨ માંડણકૃત ઉખાણા અથવા પ્રબોધ બત્રીશી અને શ્રીધરકૃત રાવણ મંદોદરી સંવાદ	શ્રી કાગસર શુજરાતી સભા મુંબઈ
૦-૧૨ નરપતિકૃત પંચદંડની વાર્તા	
૦-૧૨ મધુસૂદનકૃત હંસાવતી વિક્રમચરિત્રવિવાહ	
૧-૬ ક્રમિકપાઠ્ય પુસ્તક ૧-૨	એમ. સી. ડોહરી, વડોદરા
૧-૮ ગદ્યસમુચ્ચય ભા. ૧	
૦-૧૨ શુજરાતનો નાથ અવલોકન અને ટીકા	

તૈયાર થતાં

શુજરાતી સાહિત્યના યાત્રાશુઓ ભાગ ૨ થી ૫
સાહિત્ય મંજૂષા ભા. ૧ થી ૩ (શ્રી. ભાનુશંકર વ્યાસ સાથે)
દિગ્વિજય અને નિર્ગંધિકા
આદિત્યવિહાર (વિવેચન) ભા. ૧-૨
રસવિહાર (કાવ્યસંચય)
સ્નેહી સંસાર અને બીજાંવાનો (નવલિકાસંચય)
શુજરાતી શબ્દસિદ્ધિ

શંકરપ્રસાદ જયનલાલ રાવજી

અનાંત ટેરેસ, પહેલો માળો, સી. પી. ટેન્ક, મુંબઈ ૪.

મધ્ય કાલીન
ગુજરાતી
દયાનમાગી કવિતા

- બાંધવ જની

‘...પ્યાસો મેં પીવેલ છે બરખૂર...’

ડૉ. નરેશ વેદને

અનુક્રમ

૧ નિવેદન.....	૧
૨ પુરોવચન.....	૪
૩ મધ્યકાલીન ગુજરાતી જ્ઞાનમાળી ^૧ વિભાવના	૯
૪ મધ્યકાલીન ગુજરાતી જ્ઞાનમાળી ^૧ કવિતાનો પ્રારંભ	૧૪
૫ સતરમી સદીનો જ્ઞાનમાળી ^૧ પ્રવાહ	૨૧
અઠારમી સદીનો જ્ઞાનમાળી ^૧ પ્રવાહ	૩૧
ચૈત્રણીસમી સદીનો જ્ઞાનમાળી ^૧ પ્રવાહ	૪૯
૬ મધ્યકાલીન ગુજરાતી જ્ઞાનમાળી ^૧ સમીક્ષાનું મૂલ્યાંકન	૪૪
૭ મધ્યકાલીન ગુજરાતી જ્ઞાનમાળી ^૧ કવિતામાં કવિકર્મ	૬૭
૧૦ મહત્વના સંદર્ભ-ગ્રંથોની સૂચી	૭૦
૧૧ જ્ઞાનમાળી ^૧ કાવ્યધારા સંકલન	૭૫
૧૨ પદસંદર્ભગ્રંથ સૂચી અને કર્તા સૂચી	૧૮૭

નિવેદન

મધ્યકાલીન ગુજરાતી જ્ઞાનમાર્ગી કવિતા વિષયે પૂર્ણ રૂપનું ખરૂં ચિત્ર આપણી પાસે નથી. સાહિત્ય ઇતિહાસના અંતમાં આખા પ્રવાહને—પરંપરાને એકીસાથે મૂલવાયેલ નથી. આ પરિસ્થિતિમાં જ્ઞાન-માર્ગી કવિઓનાં પ્રદાનને ઐતિહાસિક અભિગમથી તપાસવાનું આરંભેલું. પછી એ કવિતાઓને આધારે આપણી જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્ય-વિભાવના તારવેલી. તે, અહીં પ્રારંભે મુદ્દલ છે. આપણે ત્યાં જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાના પ્રવાહને મૂલવવાનાં થયેલાં પ્રયત્નોની સમીક્ષા પણ અહીં પ્રસ્તુત કરી છે. જ્ઞાનમાર્ગી કવિતામાંથી દૃષ્ટિગોચર થતું કવિકર્મ પણ અહીં દૃઢમાં નિર્દેશેલ છે. આમ, આ અંતમાં આપણી જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યવિભાવના, ઇતિહાસ, થયેલા કાર્યની સમીક્ષા અને જ્ઞાનમાર્ગી કવિતામાંથી દૃષ્ટિગોચર થતું કવિકર્મ, એમ ચાર દૃષ્ટિબિંદુથી મધ્યકાલીન ગુજરાતી જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાને તપાસી છે. છેલ્લે જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાને સમજવા માટે મહત્વના સંદર્ભગ્રંથોની સૂચી પણ મૂકી છે.

સાહિત્યના ઇતિહાસમાં તે સ્વાભાવિક છે કે ચાર-પાંચ પંક્તિઓ ઉદાહૃત થઈ હોય. મધ્યકાલીન કાવ્યકૃતિઓ સરળતાથી સુલભ પણ થતી નથી. અને કેટલાંક જૂના સંપાદનો તે હવે યુનિવર્સિટીનાં અંધારણોમાં ઘુસી જાય છે, તથા જો છે તો એ જર્જરિત અને ખંડિત સ્વરૂપે છે. એટલે અભ્યાસીઓને સુલભ થઈ શકે એવા શુભાશયથી અહીં પચાસ જેટલાં મહત્વના ગુજરાતી જ્ઞાનમાર્ગી કવિઓની એકસો એક પદરચનાઓ પણ અંતમાં સામેલ કરી છે. જૈન સંપ્રદાયની જ્ઞાનમાર્ગી કવિતા વિષયે વિગતો મેળવીને એક લેખ તૈયાર કરવા ધાયું છે. તે પછી પણ ઘણું બાકી રહે છે, સંશોધકો. આ દિશા તરફ અભિમુખ થશે તો મારો શ્રમ સાર્થક માનીશ.

રચના પસંદગી માટે આધારરૂપે જે ગ્રંથો ઉપયોગમાં લીધા છે તેમાં સંતવાણી માટે અન્ય ભજનસંગ્રહો નહીં પરંતુ મકરંદભાઈ અને મેઘાણીના સંપાદનો ખપમાં લીધા છે. નરસિંહ માટે ડૉ. ઈ.ર. દવેનું ‘આદિ કવિની આર્ષવાણી’, વેદાન્તી કવિઓમાં અખા માટે ડૉ. શિવલાલ જેસલપુરા અને ડૉ. ધીરૂ પરીખના સંપાદનો, અન્ય વેદાન્તી કવિઓ માટે ડૉ. યોગીન્દ્ર ત્રિપાઠી તથા સુરેશ જોષીના કાર્યને, કેટલાક હરિજન કવિઓની પદરચનાઓ માટે ડૉ. નાથલાલ ગોહિલના કાર્યને, ગીતા-કાવ્યો માટે ડૉ. ભૂપેન્દ્ર આલકૃષ્ણ ત્રિવેદી અને ભોજ ભક્તની રચનાઓ માટે આચાર્યશ્રી મનસુખલાલ સાવલિયાના સંપાદનને ખપમાં લીધેલું છે. જે શાસ્ત્રીય રીતે સંપાદિત થયેલા ગ્રંથોમાં કૃતિ ઉપલબ્ધ ન હોય તો એવા પ્રસંગે ‘પ્રાચીન કાવ્યવિનોદ’, ‘પ્રાચીન કાવ્ય ગૌમાસિક’, ‘ખૃદ્દ કાવ્યદોહન’ વગેરે સંપાદનોને પણ સામગ્રી માટે ખપમાં લેવા પડ્યાં છે. આ બધા સંપાદકોનાં ગ્રંથોની સૂચી પદમાળાને અંતે પૃષ્ઠાંક સાથે મૂકી છે. જે-જે વિદ્વાનોના સંપાદનોને આ અભ્યાસમાં અને પદસંકલનમાં ખપમાં લીધા છે, તે બધાનો સાભાર ઉલ્લેખ કરીને એ તમામ પરત્વે આભારની લાગણી પ્રગટ કરું છું. આ જ પદ્ધતિએ આ ગ્રંથના અનુસંધાનરૂપે ‘મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભક્તિમાગી કવિતા’ નામનો ગ્રંથ દૂંડ સમયમાં પ્રકાશિત થશે. તેમાં જ્ઞાનમાગી સિવાયની ભક્તિના વિવિધ પ્રકારોયુક્ત રચનાઓ અને સમીક્ષાનો સમાવેશ કર્યો છે. આપણાં પદ સાહિત્યનો પાંચસો વર્ષનો ઇતિહાસ આ નિમિત્તે તપાસવાનું બન્યું એનો આનંદ છે. અભ્યાસીઓ-સંશોધકો આ દિશામાં વિશેષ સ્વાધ્યાય-સંશોધન માટે પ્રવૃત્ત થાય તો આ ક્ષેત્રે પણ ઘણું થઈ શકે તેમ છે.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી જ્ઞાનમાગી કવિતાના ઊંડા અભ્યાસી ડૉ. ભૂપેન્દ્ર આલકૃષ્ણ ત્રિવેદીને મારા આ કાર્યની હસ્તપ્રત તપાસી

જવા વિનંતી કરેલી. એમણે એ તપાસી આપેલી. પછી ગ્રંથ સુદ્રિત થઈ જતાં મેં એમને પુરોવચન લખી આપવા માટે વિનંતી કરેલી. અત્યંત નાદુરસ્ત તબિયત વચ્ચેય મારા કાર્યને મૂલવતું પ્રતિભાવ રૂપનું તથા જ્ઞાનભાગી કવિતા અંગેના વિચારો દર્શાવતું અભ્યાસપૂર્ણ પુરોવચન લખી આપ્યું તે બદલ એમનો ખાસ આભારી છું. ઉપરાંત આ સ્વાધ્યાય વિષયે ડૉ. ચિમનલાલ ત્રિવેદી, ડૉ. પ્રભાશંકર તરૈયા, ડૉ. લાનુપ્રસાદ પંડ્યા. અને ડૉ. નરેશ વેદ સાથે ચર્ચા-પરિચર્ચા કરેલી એ બદલ તે સર્વે પરત્વે પણ આભારની લાગણી પ્રગટ કરું છું.

સ્નેહી પ્રકાશકશ્રી બાબુભાઈ શાહે આ સ્વાધ્યાય પ્રકાશિત કર્યો તે બદલ એમનાં પરત્વે પણ આભારની લાગણી અનુભવું છું.

૧૭-૧૮ જૂલાઈ ૧૯૯૦

બળવંત જાની

રીડર, ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય ભવન,
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ-૫

પુરોવચન

પોતાના એક પદના આરંભમાં, આપણે સર્વોત્તમ જ્ઞાનમાગી કવિ અખેા, જગતના સામાન્ય જીવને સંબોધી કહે છે :-

“દેહ દેહીતણે પાર જો, જીવડા ! અંધ પરંપરા શું રે ચાલે ?
નામ ને રૂપ તે ધૂમ્ર તણા ખાયકા તેહને સત્ય કરી દાય ઝીતો”

જગતમાં ‘જન્મીને જીવનનો સાર જાણવાની’ મથામણમાંથી માણસે જે વાસ્તવ સૃષ્ટિ સરજી તેને આપણે જ્ઞાનમાગી સાહિત્ય ગણીએ છીએ. જીવ, જગત અને ઈશ્વર સંબંધી વૈવિધ્યભરી વિચારણા આ સાહિત્યમાં સાંપડે છે. હું કોણ ? જગત તે શું ? એનો કોઈ નિયામક હોય તો તે કોણ અને કેવો ? જેવા પ્રશ્નો આદિકાળથી માનવ મનમાં ઊઠતા રહ્યા છે. માણસે પોતાની બુદ્ધિ શક્તિથી આ પ્રશ્નોના જે ઉકેલ શોધ્યાં છે એમાં ઝાઝું વૈવિધ્ય છે.

ધામ એક જ, પણ તેને પહોંચવા-પામવાના માર્ગ જુદા હોવાથી માનવની જ્ઞાનોપાસનામાં પણ એકરૂપતાની અપેક્ષા ન રાખી શકાય. હું તો આ દેહજ છું, મારું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે, બીજાઓથી હું જુદો છું, મારી બુદ્ધિ શક્તિથી અને કાર્ય કુશળતાથી મેં ભૌતિક લાભો હાંસલ કર્યાં છે અને કરતો રહીશ એવું વ્યવહારમાં રચ્યાપચ્યા દુન્યવી જીવો માને છે. એમની દેહબુદ્ધિ, એમનો આહંભાવ, એમની માયા-મમતા-એમને સંસારમાં જકડી રાખે છે. પણ જે જીવો ને સંસારની ભઠ્ઠીમાં શેકાવાનું થાય છે તે જીવો હતાશ બની હરિને ધ્યાયે છે. સંસાર પ્રત્યે વિરાગ પેદા થવો એ હરિદર્શન માટેની પાયાની જરૂરિયાત છે. એ વિરાગ પણ સ્મશાન વૈરાગ્ય નહિ, સાચો અને ઉત્કટ વિરાગ હોવો જોઈએ. જ્યાં સુધી માણસને આશા છે, તૃણ છે, ત્યાં સુધી સંસારનો મોહ અને મમતા દૂર થતાં નથી. ‘આશાવાન તણું નામ જીવ, પદ નૌરાશ એઠો તે શિવ.’ જીવમાંથી

શિવ થવાનો આ કામિયો સુલભ નથી. સદ્ગુરુનો ઉપદેશ એ માટે આવશ્યક છે. વીતરાગી જીવની મુક્તિ માટેની ઝપ્પનાને સંતોષવા સદ્ગુરુનું શરણું લેવું જરૂરી છે.

મુક્તિ કે મોક્ષ માટેની આપણી કલ્પનાઓમાં ભેદ છે. મોક્ષ તે ભૌતિક દેહના અવસાન બાદ પ્રાપ્ત થાય અને તે માટે ઈષ્ટદેવની ભક્તિભાવે આરાધના કરવી જોઈએ એવો ઉપદેશ સામાન્યપણે અપાય છે. અમુક તમુક કરવાથી અમુક તમુક ફળ મળે એવું વેદ-પુરાણ-શાસ્ત્રો કહે છે, મોક્ષને પણ ભક્તિ જેવાં, જપ તપ ધ્યાન યોગ યાગ દાન વ્રત જેવાં સાધનની અપેક્ષા છે એવી માન્યતા હોવાથી તે તે સાધનને મહત્ત્વ આપી, તેનું તેનું ગૌરવ કરતી શાહિત્યિક વિચારણા આપણને મળે છે. ભક્તિમાર્ગમાં આપણે જુદા જુદા દેવોની થતી ભક્તિ અને તે ભક્તિના તેમ જ પૂજન-અર્ચનાનાં અનેક પ્રકારો જોઈએ છીએ. મૂર્તિપૂજન એ સગુણ ભક્તિનો પ્રકાર છે અને એ સગુણ ભક્તિ માણસની ચિત્તશુદ્ધિમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. પણ મૂર્તિ એ જ ઈશ્વર એવી માન્યતા માણસને જડ ભક્તિ તરફ દોરી જાય છે. એવી ભક્તિથી દોઈ આધ્યાત્મિક લાભ મળતો નથી. એટલે સાચી ભક્તિ તે દેવી હોય તેની સમજૂતી જરૂરી છે. ઈશ્વર સર્વ વ્યાપી છે, સર્વાત્મા છે, જડ-ચેતન સર્વમાં એ જ છે, એવી સમજૂતીની ભક્તિ તે જ સાચી ભક્તિ છે. આવી ભક્તિના મૂળમાં આ રીતે જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય જરૂરી છે.

આ દેહ નાશવંત છે, જગતમાં જે પેદા થાય છે તે નાશ પામે છે, તો પછી શાશ્વત એવું કશું છે ખરું ? હોય તો તે શું ? દેહ નાશ પામે, પણ જીવન-ચેતન્ય-ટકે છે. દેહ જડ છે, એમાં રહેલ આત્મા તે ચેતન છે, અવિનાશી છે, માટે તેની ભાળ કાઢવાને

તત્પર થયેલ માણસો તે જ્ઞાની ગણાય. એ જ્ઞાન પ્રાપ્તિની પણ જુદી જુદી કોટિઓ છે. બ્રહ્મજ્ઞાની ગુરુનો ઉપદેશ આ નિમ્ન-ઉચ્ચ કોટિઓમાં જરૂરી છે. એક વાર માણસ પરમ કોટિની ઝાંખી કરે પછી એ પોતે જ પોતાનો ગુરુ બને છે. સાચું જ્ઞાન એટલે કે બ્રહ્મજ્ઞાન માનવને અભેદ દૃષ્ટિ આપે છે. એમાં ગુરુ શિષ્યના, સ્વામી-સેવકના, ધ્યેય ધ્યાતાના, બંધન મુક્તિના એવા કોઈ ભેદ રહેતા નથી.

આપણી જ્ઞાનમાર્ગી કવિતામાં ભક્તિમાર્ગી કવિતા પણ સંકળાયેલ છે. સાકારમાંથી નિરાકાર તરફ, સગુણમાંથી નિર્ગુણ તરફ જવાનું છે. કોઈ સાધનો દ્વારા નહિ, પણ વૈચારિક ભૂમિકાએ તત્ત્વ ચિંતનનું અંતિમ ધ્યેય છે અભેદાનુભવ.

ડૉ. જનનીએ આપણી મધ્યકાલીન જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાના લિંગ લિન્ગ પ્રવાહોની ઐતિહાસિક અને તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ આ પુસ્તકમાં મીમાંસા કરી છે. કર્મજડ કરમિયા, ધર્મબદ્ધ ધરમિયા અને સર્વથા મુક્ત મરમિયાના ભેદ રજૂ કરી એમણે ગુજરાતના જ્ઞાની સંત મહાત્માઓની અનુભવમૂલક આત્મજ્ઞાનની સાહિત્યિક અભિવ્યક્તિની સોદાહરણ ચર્ચા કરી છે. ગુજરાતના પચાસેક જેટલા ખ્યાત વિખ્યાત સંત ભક્તોની સાહિત્યિક મૂલવણી, સો ઉપરાંત રચનાઓનાં ઉદાહરણો સહિત, આ ગ્રંથમાં ડૉ. જનનીએ કરી છે. આટલા બધા કવિઓની આ રીતની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ રજૂ થતી આ મીમાંસા અગાઉના આ દિશાના પ્રયાસોને સમાવીને અહીં આગળ વધેલી દેખાય છે. ડૉ. જનનીએ જે-જે ગ્રંથોની મદદ લીધી તે સૌની યાદી આપીને તેમણે વધુ જાણકારી મેળવવાની ઈચ્છા રાખનારને ઉપકૃત કર્યા છે.

ડૉ. જનની એ, જે વિધવિધ સ્વરૂપોમાં આપણી તત્ત્વદર્શન મૂળક વિષયસામગ્રી સંગ્રહાઈ છે તેમાંથી આવશ્યકતા મુજબ

સામગ્રી તારવી છે. મૂળમાં જ વાચના ખોટી હોય તો તેના અવતરણમાં ભૂલ રહેવાની જ. એ માટે ડૉ. જનનીને દોષમાત્ર ગણી શકાશે નહીં.

ડૉ. જનની પોતાના આ ગ્રંથમાં બધી જ પરંપરાઓને સમાવી શક્યા નથી કેમ કે ગુજરાતમાં અનેક સંપ્રદાયો છે અને તેમનું ધાર્મિક-ચિંતનાત્મક સાહિત્ય સુલભ પણ નથી. આપણી જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાનાં ઈતિહાસાલેખન અને મૂલવણીના અગાઉના પ્રયાસોને પણ એમણે મૂલવવા પ્રયાસ કર્યો છે, એ પ્રયાસમાં અત્યંત મર્યાદિત છતાં નિર્માકપણે એમણે પોતાનાં મંતવ્યો રજૂ કર્યાં છે, એ સારી વાત છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસ ગ્રંથોમાં પરંપરા પ્રાપ્ત સમગ્ર જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાનો સંદાહરણ પરિચય અને મૂલ્યાંકન એક સાથે મળવાની મુશ્કેલી હોવાથી ડૉ. જનનીનો પ્રસ્તુત સ્વાધ્યાય ગ્રંથ એ એ દિશામાં વરતાતી ખોટ પૂરી પાડવાનો ઊંડો સૂઝ અને ઉત્સાહભર્યા પ્રયાસ હોઈ સર્વથા આવકારપાત્ર છે.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાના એક નવ્ર અભ્યાસી તરીકે ડૉ. બલવંત જનનીના આ પુસ્તકને હું આવકારું છું. પુસ્તકની ઉપયોગિતા તો સ્વયં સ્પષ્ટ જ છે. અસ્તુ.

સુબાઈ,
તા. ૧-૮-'૯૦

ભૂપેન્દ્ર બાલકૃષ્ણ ત્રિવેદી

There is a rich tradition of 'Jnān-mārgi-Nirgun' – philosophical poetry in the Medieval Gujarati Devotional Literature. This class of poetry has been treated and studied earlier by several scholars. but so far this has been done in parts or in a broad outline only. But here it has been examined systematically in all its aspects including the historical perspective. In the beginning, the concept of Jnān-mārgi Medieval Gujarati poetry has made clear. The viewpoints of the critics who have studied in Gujarati in this regard have been critically examined. An attempt is made to deal with the aesthetic aspect also, over and above the philosophical one. An exhaustive bibliography is given here for the reference of the readers. In the later part of this book, following the general study, Texts of one hundred and one poems selected from different Jnān-mārgi poets have been given. It is but natural to presume that this volume is likely to offer invaluable help not only to the scholars of Gujarati Literature but also to the scholars of the Indian Devotional Poetry.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી જ્ઞાનમાર્ગી કવિતા

‘અંગાળના બાહ્યો સાધકોના ત્રણ પ્રકારની વાત કરે છે. કરમિયા, ધરમિયા ને મરમિયા. જે કર્મકાંડ આચાર વગેરેને પ્રાધાન્ય આપે તે કરમિયા, જે ધર્મના સંપ્રદાયને અનુસરે તે ધરમિયા, પણ અપરોક્ષાનુભૂતિથી મર્મને પામનાર તે મરમિયા.’

મધ્યકાલીન ગુજરાતી જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારાનો સ્વાધ્યાય કરતાં એમાં આ ‘ધરમિયા’ અને ‘મરમિયા’ કવિઓની વાણી વિપુલ માત્રામાં પ્રાપ્ત થાય છે. ધરમિયામાં સાંપ્રદાયિક કમીટમેન્ટ હોય, પણ મરમિયા તે પૂરા અનુભવવાદો. ભારતીય તત્ત્વદર્શન અને જ્ઞાનસાધના વિષયે એમને પોતાને સમજાયેલું જ્ઞાન એમની પોતીકી રીતે તેઓ રજૂ કરે છે. એ કારણે આ મરમિયા-મર્મી-અનુભવાર્થી કવિઓનો વિશેષ મહિમા છે. એક રીતે ધરમિયા એ જ્ઞાનમાર્ગી કવિનું પ્રથમ સોપાન છે. પછી આગળ જતાં આ સાંપ્રદાયિકતા, વાદ ને મતાગ્રહ બધું ધ્રુવ પામે છે, અને પછી મરમિયા દક્ષાએ પહોંચે છે. એટલે કે સંપ્રદાયના વર્તુળમાંથી બહાર નીકળી જઈને પોતાની આત્મમૂળ પ્રમાણે અનુભવવાણી દિશ્યારે છે-ગાય છે. પછી આ ભૂમિકામાં પણ એની આત્મખોજ તો ચાલુ જ હોય છે. એટલે એણે પોતે દોરેલું વર્તુળ પણ સાકડું હાલે તો નવું વર્તુળ દોરીને એની રીતે જ્ઞાનનો મહિમા ગાય છે. જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારા આમ સમૃદ્ધ થતી રહે છે. તત્ત્વદર્શન જે રીતે પ્રસ્તુત થાય છે એમાં વૈચારિક સ્પષ્ટતા અને સ્વાનુભવ હોવાને કારણે એ વાણી પ્રતીતિકર હાલે છે.

આ જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારાના કવિઓને જે વિચાર આવ્યો હોય-સમજાયું હોય-એ જ વિચાર-ચિંતન પૂરા નિર્માઈ બનીને તેઓ

જિતામુનિ નારાયણ, ગૌરીનાથ, કથ્યાણુદાસજી અને કેવળપુરી વગેરેનો સમાવેશ કરી શકાય.

વસ્તો, વિશ્વંભર અને જીવણુદાસ

ગીતા અને મહિના-ઝારમાસીના સ્વરૂપમાં જ્ઞાનને પ્રસ્તુત કરવાની પરંપરામાં વસ્તો બે ગીતા ઉમેરે છે. એક ‘વસ્તુગીતા’ અને બીજી ‘અમરાપુરી ગીતા’, આ ઉપરાંત ‘મહિના’ નામની ઝારમાસી કૃતિ પણ છે. ગુરુ અને શિષ્યના સંવાદરૂપની કૃતિ ‘વસ્તુવિલાસ’ અને ૨૮ જોડલાં અખા જેવા અંગો ઉપરાંત જ્ઞાનમાર્ગી પદો, આમ બધીજ રચનાઓ માત્ર વિષયસામગ્રી નહીં પરંતુ સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ પણ અખા-નરહરિ પરંપરા સાથે અનુસંધાન ધરાવે છે.

આઠ અધ્યાયની વસ્તુગીતામાં ૫૩૦ સાખીઓ છે અહીં અધ્યાયને પણ નામ અપાયેલા છે પાંચમા અધ્યાયનું નામ જ્ઞાન-પ્રલય યોગ છે. પ્રથમ અધ્યાયમાં જીવ અને શિવનો ભેદ સમજાવે છે જીવ કઈ રીતે સંસારમાં બદ્ધ છે અને શિવ કઈ રીતે મુક્ત છે એ ઉદાહરણોથી સમજાવે છે. બીજા અધ્યાયમાં માયાનું કાર્ય વર્ણવે છે પછીના છ અધ્યાયમાં અનુક્રમે પંચીકરણ પ્રક્રિયા, જીવ-બ્રહ્મની એકતા સાધવાના ઉપાયો અને પછી આત્માનંદનો અનુભવ વર્ણવે છે.

કવિજન કો કહ્યો નથી

એ આપેઆપ અવિનાશ

વસ્તા વિશ્વંભર ખોલી આ

પૂરણ પદ પ્રકાશ.....

સાત ગોલાંટ (અધ્યાય)ની ‘અમરાપુરી ગીતા’માં ૭૨૫ સાખીઓ છે, અહીં કેવલાદ્વૈતનો સિદ્ધાન્ત સમજાવાયો છે, અહમનું સ્વરૂપ અને એના ગેરલાભો; બ્રહ્મજ્ઞાનની સ્થિતિનું દર્શન; માયાનું સ્વરૂપ જેવા વિષયો દક્ષ (શિષ્ય) અલક્ષ (ગુરુ)ના સંવાદરૂપે પ્રાપ્ત કરાયેલ છે.

‘પુસ્તક નહીં પણ પંડોનો અનુભવ આ પરંપરાના કવિઓની મોટી મૂડી છે. એથી એમની સાધના શાસ્ત્રસંમત નહીં પણ અનુભવસંમત સાધના તરીકે ઓળખાવવી ઘટે.’”

જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાના આધાર રૂપે દેટલાંક મંથો, પંથો અને સંતો છે તથા એ વાણીમાં અનુભવસિદ્ધ અર્થઘટન હોય છે એ ખરાબર, પરંતુ ખીજો મહત્વનો પ્રશ્ન એ છે કે પ્રેમલક્ષણાભક્તિ અને ઈશ્વરપૂજા જેવી પરંપરામાં આ જ્ઞાનમાર્ગી-તત્ત્વદર્શી-વાણીનો મહિમા કઈ રીતે થયો ?

ઐક્યયોગ્ય પરિભાષ :

સાહિત્ય આખરે એનાં જમાનાની માંગની નીપજ રૂપે સર્જાતું હોય છે. આપણે ત્યાં મુસ્લિમોના આક્રમણ પછી ઈસ્લામ ધર્મસાધના પદ્ધતિ અને મુસ્લિમોનો ઉત્કર્ષ જોઈને દેટલાકની આસ્થા ધર્મશ્રદ્ધા ઓછી થવા લાગી. એમની સામેનો સંઘર્ષ લાંબો ન ચાલ્યો. સ્તનમેળ થયો-સમન્વય થયો. એમની સમાનતાની અને એકેશ્વરવાદની વિચારધારા તત્કાલીન સમયની પરિસ્થિતિમાં ભારે પ્રભાવક નીવડી. વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થાનો જે રીતે જડપણે અમલ થતો, પાખંડીઓ અને બાધચારોથી જકડાયેલા કર્મકાંડીઓથી પ્રભુ ત્રસ્ત થઈ ગયેલી, આ પરિસ્થિતિમાં જ્ઞાનોપાસના અને સમાનતાનો મહિમા મંથકાલીન ગુજરાતી જ્ઞાનમાર્ગી કવિઓએ ગાયો. આ કારણે જે દેટલાક સંપ્રદાયો (કે વ્યક્તિજૂથો) ઈસ્લામ તરફ આકર્ષાતા થયા હતા તે આ જ્ઞાનમાર્ગી ધારા તરફ વળ્યા અને એ ધારાને વધુ સમૃદ્ધ બનાવી. આમ જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારાનું ભારતની એકતા અને અખંડિતતાને ટકાવી રાખનાર પરિભાષ તરીકે પણ મહત્ત્વ છે.

સરળ રસગતી ‘યાનીમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને યોગરહસ્યોને અભિવ્યક્તિ અર્પતા આ ધારાના કવિઓએ પ્રજાને સમાન રૂપે જોઈ,

કારણ કે જીવ અને શિવ અભિન્ન છે એમ તેઓ માનતા. માનવ-
માત્રને પરિબ્રહ્મના અંશ રૂપે નિહાળતા અને એની સેવા કરતા તથા
એના પરત્વે પૂરો આદર પ્રગટ કરતાં-કરતાં માનવનો મહિમા ગાતા
આ કવિઓ પ્રજામાં પણ આ કારણે જ વિશેષ સ્વીકાર્ય બન્યા.

જુહદ ગુજરાતમાં-વિશેષ રૂપે સૌરાષ્ટ્રમાં તો જ્ઞાનમાર્ગી સંતોએ
પોતાની જગ્યાઓ-આશ્રમોમાં ભોજન અને ભજન નિમિત્તે જાતિ-
જાતિભેદ તોડીને વિપુલ જનસમુદાયને આવકાર્યો. પરિણામે ભારતીય-
હિન્દુ-વિચારધારા ટકી રહી. ધર્મ-પરિવર્તન અટક્યું અને પરધર્મી-
ઓનું જોર ઓછું થયું. માનવસમુદાયની આસ્થા પણ પછી તો આ
જ્ઞાનમાર્ગી-માનવમાત્રના ચાહક એવા સંતોમાં દૃઢપણે બંધાઈ અને
એમની વાણીનો વેદવાક્યથી પણ મોટો મહિમા થવા લાગ્યો. આ
રીતે જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારાના ઉદ્ભવ પાછળ સાંસ્કૃતિક, સમાજલક્ષી
અને રાજકીય પરિબળોએ પણ ભાગ ભજવ્યો છે.

આમ માનવમાત્રનો મહિમા, પિંડમાં બ્રહ્માંડ, જીવાત્મા પર-
માત્માથી અભિન્ન નથી એવા ખ્યાલોથી નીચલા થરના ગણાતા
ભક્તોને પણ સ્વીકૃતિ મળી. ધીરે ધીરે આ જ્ઞાનમાર્ગી કવિઓની
વાણીએ માનવને અંધશ્રદ્ધાને બદલે આત્મજ્ઞાન તરફ વાળ્યો એ
વિષયક અનેક દંતકથાઓ પણ મળી આવે છે. લીંબડીના મીઠા
ઢાઢી નામના સંતકવિ પાસેથી દારકા જવા નીકળેલા રવિસાહેબ
પસાર થયા. મીઠા ઢાઢી સાથે સત્સંગ કર્યો-વિશ્રામ કર્યો, દરમ્યાન
રવિસાહેબ જેવા જ્ઞાની કવિ દારકા બંધ છે,-દર્શન-યાત્રા નિમિત્તે-
એ મીઠા ઢાઢીએ બળ્યું. કશું કહ્યું નહીં પણ એક ભજન
'બંસરી વાગી રહી રે આ વનમાં.....' સંભળાવ્યું અને કહેવાય
છે કે રવિસાહેબે દારકા જવાનું માંડી વાળેલું ને પોતાના દેહમાં
રહેલા પરમતત્ત્વની ઉપાસના તરફ વળેલા.

આંતર અનુભૂતિનો સહજ ઉદ્ગાર :

આમ જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારાની પીઠિકા, એના ઉદ્ભવ પાછળની

પરિસ્થિતિ અને એની વાણીના પ્રભાવનો પરિચય મેળવ્યો. હવે આ ધારાની બે-એક ખીજ વિશિષ્ટતા તરફ અંગુલીનિર્દેશ કરીને ત્યાર-બાદ મધ્યકાલીન ગુજરાતી કાવ્યધારાને-જ્ઞાનમાર્ગી કવિઓની વાણીને ઐતિહાસિક ક્રમે અને વૈયક્તિક અર્પણની દૃષ્ટિએ તપાસીએ.

અહીં કયાંક વિષયસામગ્રી, અભિવ્યક્તિ કે શિષ્યપરંપરાને કેન્દ્રમાં રાખીને પણ સ્વાધ્યાય પ્રસ્તુત કરેલ છે. તત્ત્વદર્શન 1વિષયક અનુભવમૂલક આત્મજ્ઞાન-સ્વાનુભવ, થયેલ અનુભૂતિની અભિવ્યક્તિ-અપરોક્ષાનુભૂતિનું જ્ઞાન અર્થાત્ રહસ્યવાદી અનુભવોનું કથન કે સામાન્ય ઉપદેશાત્મક-ખોદાત્મક રૂપનું તત્ત્વજ્ઞાની ઉપદેશકથન આ જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારાનો કવનવિષય છે, કયાંક રૂપકાત્મક રૂપે અને અવળવાણીમાં પણ જ્ઞાનની મીમાંસા થઈ છે. કેટલીક રચનાઓ માત્ર સાંપ્રદાયિક પરિભાષામાં જ રચાઈ હોઈ એ અન્ય માટે દુર્ગમ થઈ પડે. કેટલીક દુર્બોધ રચનાઓ પણ છે એટલે જ કદાચ આનંદ-શંકર ધ્રુવે આ ધારાની કવિતાનું ‘રસવિશ્વ સાંકડું’ છે એવો પ્રતિભાવ આપ્યો હશે. પરંતુ આ સાંકડું રસવિશ્વ કેટલું સમૃદ્ધ છે, એમાં કંઈ કેટલીય શક્યતાઓ નિહિત છે એનો વિસ્તાર ધણો મોટો છે એ ખ્યાલ આ ધારાની કવિતા અવલોકતાં અવશ્ય આવે છે.

જૂજવી અભિવ્યક્તિ

આ તત્ત્વદર્શનમૂલક વિષયસામગ્રીને વિવિધ સાહિત્યસ્વરૂપોમાં અભિવ્યક્તિ સાંપડી છે. એમાં પદો, લજનો, છંદા, રવેણી, ટાડી, ચાળખા, પ્રજ્ઞાતિયાં તો ઠીક પણ ગીતા, કક્કા, બારાખડી, માસ, વાર, બાવની અને સાખી તથા અંગ જેવા નવાં સ્વરૂપો પણ વિકસ્યાં છે. જ્ઞાનને અભિવ્યક્તિ અર્પતા આ સાહિત્યસ્વરૂપોની એમાં કયેલા પ્રદાનને અનુષંગે પૂરી સૈદ્ધાન્તિક પીઠિકા હજી આપણે ત્યાં રચાઈ નથી. સાહિત્યસ્વરૂપોની નિશ્ચિત-પરંપરિતરૂપની સીમારેખાને બૂંસીને એ સ્વરૂપમાં નવી શક્યતા ઉમેરનારા આ ધારાના કવિઓએ

મધ્યકાલીન સાહિત્ય સ્વરૂપોને નવો ઘાટ આપ્યો છે. ઉદાહરણ તરીકે જોઈએ તો ખારમાસી કાવ્યસ્વરૂપ આપણે ત્યાં પ્રેમ-વિરહ-શંગારની અનુભૂતિને આલેખતા સ્વરૂપ તરીકે પ્રચલિત હતું પરંતુ એમાં જ્ઞાનમાસની નવી પરંપરા ઉમેરાઈ અને ખારમાસી સાહિત્યસ્વરૂપની શક્યતાની સીમા વિસ્તરી.

✽

આમ વિષયસામગ્રી અને સાહિત્યસ્વરૂપની દૃષ્ટિએ પણ આ ધારાની કવિતાનું મૂલ્ય છે. હવે આ ધારાના કવિઓના પ્રદાનનો સંક્ષેપમાં પરિચય મેળવીએ.

૧. રૂપકશ્રેણીથી સમગ્ર પ્રારંભ

‘મધ્યકાલીન ગુજરાતી જ્ઞાનમાર્ગી’ કાવ્યધારાનો આરંભ રૂપક આયોજનથી થયો છે. જયશંખરસૂરિએ પોતાની જ સંસ્કૃત રચના ‘પ્રબોધ ચિંતામણી’ (ર. ઈ. ૧૪૦૬) પર આધારિત ‘ત્રિભુવન દીપક પ્રબંધ’ નામની રચનાનું સર્જન કર્યું છે. ૪૩૨ કડીની આ રચનામાં પરમહંસ નામના રાજા કે જેઓ આખા ત્રિશ્વના અધિપતિ છે, એને અર્હંત તરીકે કે પરબ્રહ્મ તરીકે પણ ઓળખાવાય છે. એ રાજાને કેન્દ્રમાં રાખીને માયાના સમાગમથી કેવાં દુષ્પરિણામો આવે છે એની વાત કહી છે.

રાજા પરમહંસને ચેતના નામની રાણી હોવા છતાં માયા નામની યુવતીમાં લુબ્ધ બનીને તેની સાથે લગ્નગ્રંથિથી જોડાય છે. માયા રાજાને કેદ કરે છે એટલે મન નામનો અમાત્ય રાજગાદી ભોગવે છે. એને પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ નામે બે સ્ત્રીઓ છે. પ્રવૃત્તિની કાન-ભંભેરણીથી રાણી નિવૃત્તિ અને એનો પુત્ર વિવેક દેશનિકાલ થાય છે. તેઓ પ્રવચનપુરી નામના નગરમાં રહેવા જાય છે. ત્યાંના રાજાની સુમતિ નામની પુત્રી સાથે તેમની લગ્ન થાય છે અને રાજ્યવહીવટમાં જોડાય છે. આ બાળક મન અને પ્રવૃત્તિના પુત્ર મોહ

અવિદ્યા નામની નગરી વસાવીને દુર્ભતિ સાથે લગ્ન કર્યાં છે જેને કામ, રાગ અને દ્વેષ એમ ત્રણ પુત્રો થાય છે.

કાવ્યાન્તે વિવેક મોહ સાથે યુદ્ધ કરીને વિજય પ્રાપ્ત કરે છે. અજ્ઞાત વાસમાંથી ચેતના રાણી આવે છે અને પરમહંસ રાજા માયાના બંધનમાંથી મુક્ત થાય છે.

‘એક વિવેક ન વીસરી તોઈ, મનની સંતતિ બહી નવ હોઈ,
તહ વિવેક તિલિ કીચક જૂઠિ, આપણુ થઈ પ્રભુ ત્રિભુવન હૃઈ;
નિગિ કાચુલિ આંબક ગકગહઈ, નિગિ ગ્રીષ્મી નઈ પૂરઈ વહઈ,
જલુષ પદ્મ પૂકઈ શશિવૃદ્ધિ, આગ અનંતર સાગર સિદ્ધિ.’

મનની સંતતિ હોવાને કારણે વિવેકને જુદો કરીને પોતે ત્રિભુવનનો પતિ થયેલો છતાં કાગણુ જતાં આમો કાલે છે, ગ્રીષ્મ ઋતુ જતાં નદીમાં પૂર આવે છે, કૃષ્ણપક્ષ પછી ચન્દ્રની વૃદ્ધિ થાય છે, સાગરમાં ઓટ પછી ભરતી આવે છે એમ અંતે પૃથ્વ્યયોગને કારણે પુનઃ પરમહંસ રાજાએ રાજ્ય પાછું પ્રાપ્ત કર્યું. આમ કાવ્યાન્તે સંચિત પૃથ્વ્યકર્મથી જરૂર સારું ફળ મળે છે એમ કહીને પોતાની શ્રદ્ધાને અભિવ્યક્ત કરી છે. રૂપકતામોલુ આયોજન પણ કવિની મૂળનો પરિચય દેગવે છે. મોડયા શું થાય ? માયાથી શું થાય ? વિવેક શું કરી શકે ? વગેરે પ્રશ્નોના જવાબ આપતી આ કૃતિમાં દુરિત તત્ત્વના કુદૃશની કથા રૂપકાત્રયે કલાત્મક રીતે કવિ દેહી શક્યા છે.

રૂપકાત્મક પદાવલિની પરંપરા

‘ત્રિભુવન દીપક પ્રજાંધ’ પછી રૂપકાત્મક પદાવલિમાં જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાના સર્જનની એક અવિશાળ પરંપરા સર્જાતી આવી છે. એમાં મહત્ત્વનું પ્રદાન કરી ગયેલા સર્જકોમાં મીનાં, દાસી શુક્લ, ભીમ, પ્રેમાનંદ, દયારામ વગેરેને દર્શાવી શકાય. ‘જૂનું’ તો થયું રે દેવળ,

મારો હંસલો નવો ને દેવલ જૂનું તો થયું.

કે-‘મારી વાડીના ભમરલા વાડી વેડીશમાં..’

જેવી મીરાં અને દાસી જીવણની રચનાઓ, પ્રેમાનંદનો ‘વિવેક વણઝારો’ અને અન્ય તમામ સંતકવિઓ દ્વારા તન અને મન વિષયક રૂપકો નિરૂપવાની પરંપરા ચાલી આવી છે. ‘કાયાનગર’, ‘અંગલો’, ‘ચરખો’, ‘રેંટિયો’, ‘તંબુરો’ ઉપરાંત ‘મનજી મુસાફર’ ‘મનસુખાજી’, ‘ઢણકતું ઢોર’ કે ‘મન ભવેયા’ જેવાં મનવિષયક રૂપકો મળે છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી જ્ઞાનમાર્ગી કવિતામાં જ્ઞાનવિષયક વિગતોને રૂપકના માધ્યમથી રજૂ કરવાની સુદૃઢ પરંપરા સમૃદ્ધ રીતે વિકસતી આવી છે.

નરસિંહ : જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાનાં ત્રિવિધ વલણો

નરસિંહમાં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ અને તત્ત્વદર્શનજ્ઞાન એમ બંને તત્ત્વો છે.

એની જ્ઞાનમાર્ગી કવિતામાંથી કેવાં કેવાં વલણો પ્રગટ થાય છે એનો નિર્દેશ કરીને અહીં નરસિંહની જ્ઞાનભૂમિકાનો આછો પરિચય મેળવવાનો ઉપક્રમ છે. જ્ઞાન-બોધ-ઉપદેશ, તત્ત્વાચંતન અને રહસ્યવાદી અનુભૂતિનું નિરૂપણ એમ ત્રિવિધ વલણો એક સાથે નરસિંહની કવિતામાં દ્રષ્ટિગોચર થાય છે.

‘સમરને શ્રીહરિ, મેલ મમતા પરી જોને વિચારીને મૂળ તારું
તું અદ્યા કોણ કે કોને વળગી રહ્યો ? વગર સમજે કહે મારું મારું.’

x

x

x

‘ધ્યાન ધર હરિ તણું, અદ્વૈતમતિ આગસુ, જે થકી જનમના દુઃખ જાયે’

x

x

x

‘જ્યાં લગી આતમા તત્ત્વ ચીન્યો નહીં. ત્યાં લગી સાધના સર્વ જૂઠી.’

x

x

x

‘વેદ તો એમ વદે, ધ્રુતિ-સ્મૃતિ સાખ દે,
કનકકુંડળ વિશે ભેદ નહોયે’
ધાટ ધડિયા પછી નામરૂપ જૂજવાં,
અંતે તો હેમનું હેમ હોયે.’

‘વપતી વિણ, તેલ વિણ, મૂત્ર વિણ જે વળી,
અથળા ઝાગે રસા અનળ દીવો,
નેત્રં દિવ્ય નીરખવો, રૂપ વિણ પરખવો,
વનુ જિહ્વાએ રસ સરસ પીવો.
અકળ અવિનાશી એ નવ જ નયે દુહો,
અરથ ઉરપથા માંગરહોયે...’

ઈશ્વરનો મહિમા ગાઈને લેકાને હરિસ્મરણ કરવા તરફ વાળતો નરસિંહ ઈશ્વરનામરૂપનો દિમાયતી હાથે છે. એનો બોધ-ઉપદેશ તકપૂર્ણ છે. ઉદાહરણથી બધું સમજાવે છે. આત્મતત્ત્વની ઓળખ, આત્માની મહત્તા જાણવા વચરની સાધના અધૂરી છે એમ ગાઈને પોતાની રીતે નરસિંહ રહસ્યાનુભૂતિનું નિરૂપણ કરે છે. શુંજરાતી જ્ઞાનમાર્ગી ધ્યાનધારને એક વિશિષ્ટ આશયનું સ્વરૂપ અને નવું પરિમાણ નરસિંહ કારા પ્રાપ્ત થયું છે એમ કહી શકાય.

૨. માંગણ અને બીમ

સોળમી સદીના જ્ઞાનમાર્ગી ધ્યાનધારના ઉદ્દેશ્યનીય રૂપિઓમાં માંગણ બંધારો અને બીમ આવે. માંગણ ફક્ત ‘અબોધયત્રીશી’ને જ્ઞાનમાર્ગી પરંપરાના જગત્તર મંથ તરીકે ઓળખાવી શકાય. અહીં ઈશ્વરનામ સ્મરણનો મહિમા અને બોધ-ઉપદેશ દેન્દ્રધાને છે. વીશ કહીની એક એવી જત્રીશ વીશીઓની આ કૃતિમાં હૃદયવીશી, માયાવીશી, સંતોષવીશી, સન્નિવસવીશી, ભક્તિવીશી જેવાં શીર્ષકો અપાયાં છે.

‘અદુ તીરથ દહીંના કહીં તાળાં

ધણા ધરના યમ પરુડળા...’ કહીને માંગણ સેવાપૂજા કે

તીર્થાટનનો વિરોધ કરે છે અને જનસમુદાયને નીતિમાન બનવા તરફ ટ્રેરે છે. અખાના સમર્થ પુરોગામી તરીકેનો યશ માંડણને આપી શકાય. એની વિષયસામગ્રી અને અભિવ્યક્તિ, ભાવ અને ભાષાના સંદર્ભમાં ગુજરાતી જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારાને વધુ ને વધુ પુષ્ટ બનાવે છે.

ભીમે મૂળ કૃષ્ણમિત્ર કૃત સંસ્કૃત નાટક ‘પ્રબોધચન્દ્રોદય’ને આધારે ચોપાઈબદ્ધ ભાવાનુવાદરૂપે ‘પ્રબોધપ્રકાશ’ની રચના કરી છે. અહીં પણ વિવેક નામના રાજાએ કરેલ મોહરાજ સામેના યુદ્ધની કથા છે.

‘નિર્વિશેષ ચૈતન્ય અવિકાર, ઉલ્લસિતે તે કૃષ્ણાકાર
નરવત રૂપ ધરિયું શ્રીરંગ, અંતર્યામિ એહ અલિંગ’

સંસ્કૃત નાટકને પદ્યમાં-ચોપાઈમધમાં ઢાળતો વેળા ભીમે કથનકળાનું પોતીકું સ્વરૂપ પણ ઉપસાવ્યું છે. આખું રૂપક ભજવાતું હોય એમ એ કહે છે. ‘ત્રિભુવન દીપક પ્રબન્ધ’ની માર્ફક જ્ઞાનની અભિવ્યક્તિને આગવી રીતે પ્રસ્તુત કરવાની ભીમની કુશળતા આ કાવ્યમાં સિદ્ધ થઈ છે.

જનમ જોગણ મીરાં

સોળમી સદીની જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારામાં એવું જ મહત્ત્વનું પ્રધાન મીરાંનું છે. મીરાંએ ગાયું છે કે-

‘ખૂણે બેસીને મેં તો ઝીણું રે કાંત્યું
એમાં રાખ્યું નથી કાંઈ કાચું રે
હવે હું તો બડભાગી...’

x

x

x

ભાઈ ! મારે સાથીડો રિસાણો અને કોણ મનાવા જાય ?
પિંજરમાંથી પોપટ ઉડ્યો પિંજર ઝોલાં ખાય
પાંચ તરવરું બન્યું પૂતળું તે કેમ છોડ્યું જાય ?...ભાઈ.

કાચી માટીનો ઘાટ ઘડલો પક્ષમાં ફૂટી જાય...

આ કાચાની પ્રીતડી એવી પક્ષમાં તૂટી જાય...ભાઈ.'

x

x

x

‘હમ ખીચ તુમ ખીચ અંતર નાંહી

જેસે મૂજ ધામ....’

x

x

x

‘રામ રમકડું જડિયું રાણાજી મને રામ રમકડું...’

x

x

x

‘૩. જે હરિ વસે હરિના જનમાં રે,

હો રે તમે શું કરશે જઈ વનમાં..’

પોતાની આત્મસાધનાનું સ્વરૂપ સમજાવતાં મીરાં એનાં પદોમાં કરે છે કે એણે ખૂબ ઝીણું કાંત્યું છે. મીરાંની દૈદ્ધીક જ્ઞાનમાર્ગી રચનાઓમાંથી રહસ્યવાદી અનુભૂતિ પણ પ્રગટે છે. મધ્યકાલીન સંતસાધનાની પારિભાષિક શબ્દાવલી દ્વારા ‘અનુભવી હોય તે જાણે...’ અને ‘ધાયણ કી ગત ધાયણ જાણે..’ એમ કહીને મીરાં પોતાની માધુર્યલક્ષિની સાથેસાથ જ્ઞાનોપાસના પણ કરે છે...

આ જ ગાળામાં માયામાંથી મુક્ત થઈને હરિસ્મરણમાં તન્મય થવાનું સૂચવતા વેદાન્તી અને પરમતત્ત્વના ઉપાસક કવિ ધનરાજે પણ પોતાની મતિ-શક્તિ મુજબ જ્ઞાનવાણીને વહેતી રાખી છે.

આમ સોળમી સદીના અંતસાગ સુધીની જ્ઞાનમાર્ગી કવિતામાંથી હરિનામ-સ્મરણનો મહિમા અને જ્ઞાત્રાચારોની અવગણનાની સાથેસાથ રહસ્યવાદી અનુભૂતિઓ પ્રગટ થતી રહી છે. રૂપકાત્મક પદાવલિ અને પ્રસંગો કે દૃષ્ટાંતો દ્વારા સ્વાનુભવને આ કવિઓએ અભિવ્યક્તિ આપી છે.

૩. સત્તરમી સદીનો જ્ઞાનમાર્ગી પ્રવાહ

સત્તરમી સદીના મહત્વના જ્ઞાનમાર્ગી કવિઓમાં નરહરિ, ગોપાલદાસ, ભાણુદાસ, પ્રાણનાથ સ્વામી, અખો, ખૂરો અને અનુભવાનંદને ગણાવી શકાય.

નરહરિ, ગોપાલદાસ અને ભાણુદાસ

નરહરિ પૂરેપૂરો જ્ઞાનવાદી કવિ જણાય છે. ‘હરિલીલામૃત’ ‘જ્ઞાનગીતા’, ‘જ્ઞાન કુકો’, ‘ગોપી-ઉધ્ધવ સંવાદ’ અને ‘ઉમામહેશ્વર સંવાદ’ નામની એમની કૃતિઓ મધ્યકાલીન ગુજરાતી જ્ઞાનમાર્ગી ધારાની મહત્વની રચનાઓ છે. ‘હરિલીલામૃત’માં ઈશ્વરના લિન્ન-લિન્ન અવતારોની વાત કરીને અંતે આ તમામ અવતારોની પાછળનું ચૈતન્યતત્ત્વ તો એક પરબ્રહ્મ જ છે એવું કહી જાય છે. ‘જ્ઞાનકુકો’માં આત્મતત્ત્વની મીમાંસા આપી છે. ‘જ્ઞાનગીતા’ પણ અત્યંત મહત્વની રચના છે. ૧૭ કડવામાં અદ્વૈતમાર્ગના સિદ્ધાંતો, વેદાન્તના મતો, આત્મતત્ત્વનું સ્વરૂપ તથા બ્રહ્મ અને માયાનું સ્વરૂપ કવિએ નિરૂપેલ છે. જીવ જગત (સૃષ્ટિ) અને ઈશ્વર એ ત્રણેય પરબ્રહ્મનાં લિન્ન લિન્ન રૂપો છે એમ કહેતો નરહરિ ગાય છે કે -

‘યમ માણુમાંહી સૂત્ર ને,

સૂત્રમાંહી મણિ ઓતપ્રોત તે બાણુ;

ઇમ હરિ માંહા વિશ્વ અને વિશ્વમાંહા હરિ,

અનુભવ એહેવું આણુ.’ (૭ : ૪)

‘જ્ઞાનગીતા’માં આમ પોતાને લાઘેણું અનુભવજ્ઞાન કલાત્મક રીતે પૂરા અનુભવવાદી બનીને નરહરિએ રજૂ કર્યું છે. ઉદ્ધવ દ્વારા ગોપીઓને જે જ્ઞાનનો ઉપદેશ અપાયો હતો તે ઉપદેશ, તથા શિવ દ્વારા પાર્વતી સથક્ષ રજૂ થયેલ તત્ત્વજ્ઞાન કે જેમાં યોગમાર્ગના સિદ્ધાંતો-રહસ્યો, બ્રહ્મજ્ઞાન અને વેદાંત સંવાદાત્મક રીતે નરહરિ પોતાની કૃતિઓમાં આલેખે છે. ૧૦૧ શ્લોકમાં રચાયેલ ‘ઉમા-મહેશ્વર સંવાદ’ ઉચ્ચ કાવિત્વનું બ્રહ્મજ્ઞાન પીરસતી રચના છે.

મહાપંથ અને નાથપંથના આદિ પ્રવર્તક તથા ભક્તિ-યોગના પ્રણેતા શિવજી ગણાય છે. એ પંથની લજ્જનવાણીમાં પણ હિમિયાજી અને શિવજીના પ્રશ્નોત્તરમાંથી ભક્તિ-યોગનાં રહસ્યો ઉકળે છે. આ પરંપરા પ્રકારની સંવાદ રચના નરહરિ પાસેથી મળતી હોઈ એનું વિશેષ મહત્ત્વ છે.

ગોપાલદાસ પણ આ સમયગાળાનો ખીજો મહત્ત્વનો જ્ઞાની કવિ છે. 'ગોપાલગીતા' એની અત્યંત મહત્ત્વની રચના છે.

૨૨ કડવાની આ કૃતિમાં ગોપાલદાસ ગુરુનો મહિમા ગાતાં

'બ્રહ્મ નિરૂપણ વર્ણુવું', અગમ અગોચર ધામ;

ગોપાલ કહે ગુરુ ગમ વિના, નવ લાભે સમ્યક્ ઠામ.'

[૧ : ૨૬]

'જે વેદ પુરાણે નવ લહે, તે કહે છે ગુરુદેવ;

દિવ્ય લોચન ઉઘડે, તદ્દર્શ થાય તતખેવ.

[૨૦ : ૧૦]

મોટાભાગના તમામ કડવાઓમાં ગુરુમહિમાનું ગાન કરતાં ગોપાલદાસ મનમાયાનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ વર્ણવીને પરબ્રહ્મથી ભિન્ન માયા નામની કોઈ વસ્તુ છે જ નહીં એમ સૂચવે છે. માયાના ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપોની પૂજણ પરબ્રહ્મની સત્તા છે અને જે વ્યક્તિ આ માયાને બ્રહ્મરૂપ જુએ તે જ સાચો અવધૂત. જે મનની સંસાર-ભિમુખ વૃત્તિને પાછી વાળી, ઉન્મન અવસ્થામાં પહોંચી સમગ્ર જગતને બ્રહ્મસ્વરૂપમાં જુએ છે.

'નિરામય નિજ નામ હરિનું', અચળ અમર એક;

અખંડથી અવિનાશ વ્યાપક, આદ્ય અંતે એક. [૧ : ૨]

ખરા અર્થમાં જ્ઞાની-વેદાન્તી-અનુભવી કવિ તરીકે પોતે

પોતાની રચનાઓમાં પ્રાસયોજન અને વર્ણુસર્ગાર્થ સાચવે છે એ પણ ધ્યાનપાત્ર લાક્ષણિકતા છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારાનું ઉજ્જવળ પ્રકરણ બની રહે એ કોટિનું તેમનું પ્રદાન છે.

ભાણુદાસની ‘હસ્તામલક’ રચનામાં હસ્તામલક નામનો આત્મજ્ઞાની, સંસારથી વિરક્ત બાળક મૌન રહીને જ્ઞાનામૃતનું પાન કરતો રહે છે. આથી એમના માતા-પિતાને ચિંતા થાય છે તેથી રાંકરાચાર્ય અને હસ્તામલકના સંવાદના માધ્યમ દ્વારા ભાણુદાસે ઉપનિષદનું ગૂઢ, ગહન તત્ત્વજ્ઞાન અત્યંત સરળ રીતે પ્રસ્તુત કર્યું છે.

‘ચન્દ્ર સૂર્યમાં ચૈતન્ય મારું તેજ તણે પ્રકાશ
કોટિ બ્રહ્માંડ રહ્યા મુજ રોમે ચરાચર મારો વાસ
એવો હું આત્મા પરિપૂરણ, અકળ ને અવિનાશ
હસ્તામલક હસીને જોત્યા તેમ કહે છે ભાણુદાસ.’

આમ ભાણુદાસ સરળ, રસળતી બાનીમાં પોતાના અનુભવ-મૂલક આત્મજ્ઞાનને પ્રસ્તુત કરે છે.

આ જ સમયગાળામાં પ્રાણુનાથ સ્વામી પણ ઈન્દ્રાવતીને નામે પ્રણામી સંપ્રદાયની જ્ઞાનમીમાંસાને પોતાની રચનાઓમાં રજૂ કરે છે. નરહરિ, જો.પાળદાસ અને ભાણુદાસના જ સમકાલીન પરંતુ વિપુલ જ્ઞાનમૂલક સર્જનથી મધ્યકાલીન ગુજરાતી જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારામાં એક બહુ મોટા ગબ્બના કવિ તરીકેનું સ્થાન-માન પ્રાપ્ત કરનાર કોઈ કવિ હોય તો તે છે અખો.

જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાકાશનો અરુણ : અખો

ઉમાશંકર જોશીએ ‘અખો એક અધ્યયન’માં અખાની જ્ઞાનોપાસનાને મૂલવતાં કહ્યું છે ‘અખો શુદ્ધાદ્વૈતના રંગથી પૂરો રંગાયો હતો. પણ કોઈ એક દર્શનમાં બંધાયેલું એનું ચિત્તતંત્ર ન હતું. ત્યાંથી એ ખસી ગયો, પછી કોવલાદ્વૈતને પરિચય કર્યો. પણ કોવલાદ્વૈતનેય

જ્ઞાનમાર્ગી કવિની ખરી બુદ્ધિશા અખાએ લગવી છે. આ કવિઓની આત્મખોજ તો અવિરત ચાલુ જ હોય છે. એટલે એક સમયે દોરેલા વર્ણનમાં પુરાઈ ન રહેતાં આ કવિઓ એ વર્ણનને વળાટીને નવું વર્ણન દોરી પછી એમાંથી પણ જહાર નીકળી જઈને નવા લાઘેલા જ્ઞાનને પૂરી પ્રમાણિતતાથી ગાતા હોય છે. આ કારણે એમનામાં વિચાર, આચાર અને ઉચ્ચારની સંવાદિતાના દર્શન થાય છે.

‘પંચીકરણ’, ‘ગુરુશિષ્યસંવાદ’, ‘ચિત્તવિચારસંવાદ’ ‘દૃષ્ટ્ય-ઉશ્વવસંવાદ’ ‘કેવલ્યગીતા’, ‘અખેગીતા’, ‘અનુભવમિદુ’ અને ‘અરમાસા’ તથા ‘છાપા’ જેવી કૃતિઓમાંથી અખાને લાઘેલું જ્ઞાન પ્રગટે છે. પોતે જ આત્મસાત કયું છે, અને રજેરગમાં જ વ્યાપ્ત છે એ સત્ય-સમજણ-આપણા સુધી પહોંચાડવા અખાએ ઉપર્યુક્ત રચનાઓ દ્વારા પ્રયત્ન કર્યો છે.

‘કાગળ મસે ન જાએ લખ્યો’ કહેનાર અખાની કૃતિઓમાંથી પ્રાપ્ત થતી એ અપરોક્ષાનુભૂતિ-એ શબ્દાતીત રહસ્યવાદી અનુભૂતિ

વિવિધ ઉપમાઓ અને દૃષ્ટાંતોથી પોતાની આગવી સૂઝ અને સમજણથી પોતે શબ્દબદ્ધ કરતો રહ્યો છે.

‘પંચીકરણ’માં અખાએ તત્ત્વદર્શનને વ્યાખ્યાઓ, વર્ગીકરણો દ્વારા સાર રૂપે રજૂ કરેલ છે. ૧૦૨ ચોપાઈની આ સળંગ ચોપાઈ બંધની કૃતિમાંથી પ્રગટતી અખાની જ્ઞાનમીમાંસા વિવિધ ઉદાહરણોને લીધે વિશેષ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. પાંચ તત્ત્વનું નિરૂપણ, શૂન્યમાં ઓંકારનો ધ્વનિ ઊઠતાં ત્રણ ગુણોનો જન્મ અને ત્રણે ભૂવન-ચૌદ લોકમાં ફેલાયેલ બ્રહ્મતત્ત્વની ઓળખાણ લોકવ્યવહારનાં દૃષ્ટાંતો દ્વારા; અખાની પરિણત પ્રજ્ઞાના ફળ રૂપે સાંપડે છે.

‘જેમ ઉંખર વૃક્ષ ધડથો ફળે, મૂળ ટોચ સુધી ફળ નીકળે

તેમ ચૌદ લોક સુધા સર્વ જંત, એમ વૈરાટ ફળ્યો છે તંન’

‘ગુરુશિષ્ય સંવાદ’ અને ‘ચિત્તવિચાર સંવાદ’માં પણ અખાની જ્ઞાનોપાસના કવિપ્રતિભાના મૌલિક ઉન્મેષો લઈને આવે છે. સંવાદ કે પ્રશ્નોત્તરી દ્વારા જ્ઞાન તત્ત્વચિંતન રજૂ કરવાની પરંપરામાં ઉમેરણ રૂપની આ રચનાઓમાં ‘કૃષ્ણ-ઉદ્ધવ સંવાદ’નો પણ સમાવેશ થાય છે. જૈન કવિ યશોવિજયજીની ‘સમુદ્રવહાણ સંવાદ’ રચના પણ આ સંદર્ભે અહીં જ યાદ કરવા જેવી છે. સમુદ્ર કહે કે હું મોટો, ત્યારે વહાણ પ્રશ્ન કરે કે મોટો કેને કહેવાય ? કુખાડનાર કે તારનાર ? અને પછી સમુદ્ર પણ સ્વીકારે કે તારનાર મોટો ગણાય. આવી જ્ઞાનની ગૂઢ-મરમી વાણીને સંવાદકાવ્ય સ્વરૂપમાં કલાત્મક અસિન્ધુ વ્યક્તિ સાંપડી છે. એ કારણે એનું વિશેષ મહત્ત્વ છે.

આ ઉપરાંત ગીતાકાવ્યોનીની પરંપરા પણ જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાના Form-સ્વરૂપ-સંદર્ભે મહત્ત્વની છે. અખાની ‘કૌવલ્યગીતા’ અને ‘અખેગીતા’ આ જાતની પરંપરાને સમૃદ્ધ કરતી રચનાઓ છે.

‘કૌવલ્યગીતા’ એ પંક્તિની એક એવી રૂપ કહીની કૃતિ છે.

દેહનું મહત્ત્વ ગાઈને એને પરમતત્ત્વથી અભિન્ન ન માનતો અખો કહે છે :

‘આ પિંડ જોતાં જ્ઞાતાંડ જોવાણું સ્થાવર જંગમ દેહ રે
સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાળ દશોદિશ, તો આપે સ્વામી એહ રે’

‘આરમાસ’માં જ્ઞાતરસપાતને! આનંદ વર્ણવાયો છે એ પછી અત્યંત મહત્ત્વની, જેને ઉમાશંકર જોશી ‘અદિતીય ગ્રંથ’ કહીને બિરદાવે છે એ કૃતિ છે ‘અખેગીતા’.

‘અક્ષયગીતા’, ‘અક્ષેગીતા’. અને ‘અખેગીતા’ના નામથી ઓળખાવાયેલી આ રચના ૪૦ કડવાં અને ૧૦ પદોમાં વિભાજિત છે. એમાં માય, બ્રહ્મ, જીવ, જગત અને જીવન્મુક્તના સ્વરૂપની વાત કહેવામાં આવી છે. પૈરાગ્ય, ભક્તિ અને જ્ઞાનની ઉપાસના દ્વારા જ્ઞાતિભાવને પામવાના ઉપાયની વાત કરીને જ્ઞાતિભાવને પ્રાપ્ત કર્યો હોય એવા જીવન્મુક્ત પુરુષના લક્ષણો દર્શાવ્યા છે. ગુરુમહિમા પણ આ કૃતિનું આગવું લક્ષણ છે. ‘હરિ, ગુરુ અને સંત’ વચ્ચે અભેદ સ્થાપીને એને શરણે જવાનું સૂચવતો અખો પૂરી સફળતાથી તત્ત્વજ્ઞાનના ઈલાકાને સર કરે છે.

માયને માંકડા સાથે અને નટી સાથે સરખાવીને એની સત્તા તથા પ્રભુત્વની ઓળખાણ અખો આપે છે ‘સમજ ન જાય એવી માયા’ના બંધનમાં બંધાયેલો મનુષ્ય પોતાનો જીવભાવ નાણુદ કરે તે! જ્ઞાતિભાવને પામી શકે. આ જ્ઞાતિભાવની પ્રાપ્તિ માટે જોઈએ વિરહચંદ્રિકા સ્થિતિ. જેમ નાણુદાને પાણીની જલાર કાઢીને કામદૂધી ગાયનાં દૂધમાં નાંખીએ તોય એની પાણીની કંખના મટે નહીં ને તરફડે એવી ભાવદશા જ પરમ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરાવી શકે.

‘આતુરતા મન અતિ ઘણી, જયમ મોન વિછૂંતી નીરથી,
અતુન સીંચાણો લેઈ ઊડ્યો, તેણે દૂર નાખ્યું તીરથી,

તે તડકડે તલખે ઘણું, વેહનો સૂર ઉપર તપે,
સંસારરૂપી ભૂમિ તાતી, નીર નીર અહર્નિશ જપે,
કાલ સીંચાણું શિર ભમે, તે તેની દૃષ્ટે પડે,
નીર વિહોણું વધુ દાઝે, ફાળ ભરે ને ફડ ફડે.
નયણું નીર દેખે નહીં, કળકળે કાળજ બળે,
પેટ, પૂઠે કે પરસૂઆડે, જ્યમ પડે ત્યમ દાઝે ઝળે
કામધેનુના પય વિશે જો કાઈ મૂકે તેહને,
તો યે આપન્યા નોહે મકરને વારિ વાહાણું જેહને

અધ્યાત્મજીવન જીવતી વ્યક્તિઓ બ્રહ્મભાવને પામી ગયેલી હોય
છે, અને એ કઈ રીતે જાળખાય એનું વર્ણન પણ અખાએ સુંદર
રીતે કર્યું છે. માયા અને બ્રહ્મ, જીવ અને જગત વિષયક પોતાના
સ્વાનુભવનું ગાન તત્ત્વચિંતનના ઉચ્ચ શૃંગ ઉપર ઊભા રહીને
અખાએ ગાયું જણાય છે.

‘અનુભવચિંદુ’ની ૪૦ કડીઓમાં પણ ‘અખેગીતા’ જેવા જ
વેદાન્તના વિષયો ઉપરાંત સાધનાને નામે જે સમાજમાં આજપંપાળ
ચાલે છે તે અખા દ્વારા દર્શાવવામાં આવી છે. બ્રહ્માનુભવનો
મહિમા સ્વાનુભવનો આધારે રજૂ કરવાની એની આવડત અહીં
દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

‘છપ્પા’ અખાની અત્યંત લોકાદર પામેલી રચનાઓ ગણાય
છે. એકાવન જેટલા અગોમાં સમાવિષ્ટ એની વિચારધારાએ આજીવન
છપ્પા સર્જનમાં પ્રવૃત્ત રહ્યો હોય એની સાક્ષી પૂરે છે. જુદી જુદી
રચનાઓમાં પોતે જે તત્ત્વચિંતન રજૂ કર્યું છે એને છપ્પાના
સ્વરૂપમાં પણ અખો મૂકી આપે છે. એટલે છપ્પા એ અખાનો
‘જ્ઞાન વિભાવના કોશ’ છે.

અખો બાહ્યાચાર, કર્મકાંડનો જેટલો વિરોધી છે એટલો તીવ્ર
વિરોધી ભક્તિ-ઉપાસનાનો નથી. એને ચીડ છે આડંબર સામે.

બ્રહ્મસ્વરૂપને પામવાને માટે કોઈપણ માર્ગ અપત્યાર કરવામાં આવે એ માટે કોઈ પ્રશ્ન નથી. પરંતુ આ ભક્તિ, જ્ઞાન કે કર્મમાર્ગોમાં જો એ આડંબર, કર્મકાંડ જેવા બાહ્યાચારનો અતિરેક જુઓ તો એનો તર્કબદ્ધ રીતે પોતાની વાણીના જાળે સામનો કરે છે. એને મહાત્મ કહે છે. આ બાહ્યાચારીઓને એ 'રોગી' એટલે માને છે. કહે છે—

‘રોગીને તો કડવું ઘટે
હીંબડો પીધે રોગ માંડીથી મટે...’

બ્રહ્મને માટે અષો નારાયણ, હરિ, રામ કે જોવિંદ જેવાં નામેા છાપ્પામાં પ્રયોજે છે. પોતે એકેશ્વરવાદી છે. અને એનો એકેશ્વર છે બ્રહ્મ. પરંતુ આ વસ્તુ સૂઝવાળા, જ્ઞાની કે અનુભવીને જ સમજાય એટલે સૂઝ કે જ્ઞાનના અભાવને કારણે બ્રહ્મને પમાતું નથી. માટે તો અષો આ અજ્ઞાન દૂર કરવા અને માનવીઓને જ્ઞાની કે સૂઝવાળા કરવા માટે છાપ્પા રચે છે. એમાં એ સફળ પણ થયો છે. આવી સૂઝ જેનામાં પ્રવેશી એ પણ અષાને મન હરિ સમાન—બ્રહ્મસમાન છે. ‘સૂઝ’ અંગમાં એ ગાય છે—

‘સૂઝે દુઃખનું સુખ નીમડે,
સૂઝ વિના જયંહાં ત્યાંહાં આથડે,
અષા સૂઝાળો તે નર હરિ,
જ્યાંહાં અણહિંગી સૂઝ આવી ખરી.’

આવી સૂઝ-જ્ઞાનદષ્ટિ આપનાર શુરુ છે. એ શુરુનો પણ મહિમા ગાય છે. અને જ્ઞાનમાર્ગમાં મોટા પયદર્શક તરીકે એ શુરુનો સ્વીકાર કરે છે. શુરુને શોધવાનું સૂચવીને શુરુમાપ્તિથી જ જ્ઞાનદષ્ટિ મળે અને બ્રહ્મમાર્ગે વળીને જીવ બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર-આત્મસાક્ષાત્કાર કરી શકે એમ કહેતો અષો ‘જડ ભક્તિ અંગ’માં ગાય છે :

‘ગુણ ગાયા-પે ગુરુને શોધ, જે ‘ગુરુ આપે તત્ત્વબોધ,
પરને વળગ્યો હો’ડે અંધ, પણ આંખ્યાળો નવ વળગે અંધ
સદ્ગુરુ વિના ગળે બાંધી શક્તા, એમ અખા ભરમ્યા ભલભલા’

ગુરુજ્ઞાન વગર જીવ માયામાં અટવાય છે એટલે એ માયાનો
પણ બાહ્યાચાર જેટલો તીવ્ર રીતે વિરોધ કરે છે. ‘માયા અંગ’માં
કહે છે -

‘મન શુ’ વાત વિચારી અખે, જ્ઞાની તે જે માયા ભખે,

‘ભેદુ માયા સમૂળી ગળે, સાહામુ ટાળે ને પોતે ટળે,

‘મહા ઠગણી માયા પાપણી, જ્યમ સેવંતા કસે સાપણી

‘સર્વાતીત અંગ’, ‘વિશ્વરૂપઅંગ’, ‘જીવઈશ્વર અંગ’, ‘પ્રતીતિ
અંગ’, ‘આત્મલક્ષી અંગ’, ‘જ્ઞાનદગ્ધ અંગ’ અને ‘ચૈતન્ય અંગ’
વગેરેમાં કેવલાદૈત અને શુદ્ધાદૈત વિષયક પોતાનો અનુભવ ગાનાર,
બ્રહ્મવત્ત્વ પ્રાપ્તિનો પુરસ્કર્તા અખો નિર્ગુણબ્રહ્મની સાથે સાથે પૂરા
વિવેકથી ‘ભક્તિઅંગ’, ‘સૂક્ષ્મઅંગ’, ‘સગુણભક્તિ અંગ’, ‘વસ્તુ
વિચાર અંગ’ વગેરેમાં જે સ્વરૂપે સગુણોપાસના સ્વીકારે છે એ
બધું એના ખરા જ્ઞાની વ્યક્તિવત્ત્વ પરિચાયક છે. ઉપરાંત એ ‘ગુરુ
અંગ’, ‘માયા અંગ’, ‘પ્રપંચ અંગ’, ‘ચીકણિયા અંગ’, ‘દંભભક્તિ
અંગ’ વેશવિચાર અંગ વગેરેમાં બાહ્યાચાર, આડંબર અને માયાને
જે રીતે ભાંડે છે એમાંથી એની નરી જ્ઞાનપ્રીતિ પ્રગટે છે.

અખાના જ્ઞાનમૂલક સાહિત્યમાંથી એની વિકસતી રહેલી-
ઘડાયેલી જ્ઞાનવિભાવના પ્રાપ્ત થાય છે. એના ઉપરથી લાગે છે કે
અખો કમિટેડ-બદ્ધ-નથી પણ ખૂલ્યો છે. ખરા જ્ઞાની વ્યક્તિત્વની
એ જ ઓળખ છે.

આવો નર્યો જ્ઞાની અને ખરો વિવેકી અખો પોતાનો લાંબેલા
જ્ઞાનને કટાક્ષ, પ્રસંગો, દષ્ટાંતો, ઉદાહરણો દ્વારા પ્રસ્તુત કરે છે.
એની કવિદષ્ટિ પોતીકી જ્ઞાનવિભાવનાને અભિવ્યક્તિ અર્પવામાં પૂરી

મદદે આવી છે. અખાની આ જ્ઞાનવિભાવના અનુભવજગતના સર્વ-સામાન્ય અને સરળ ઉદાહરણોને આધારે અભિવ્યક્ત થતી હોઈ એ સ્વાનુભવ સર્વાનુભવ થતી રહે છે.

તત્ત્વજ્ઞાનના અનેક પાસાઓ અને અભિવ્યક્તિના અવનવા તરિકાઓને કારણે મધ્યકાલીન ગુજરાતી જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારામાં સમયની દૃષ્ટિએ અધવચ્ચે ગેઝેલો અખો ઉઠીકતે પ્રથમ આસને-દિવ્ય આસને આરુઢ થવાનો અધિકારી બન્યો છે. જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારાના સૌથી જિંચેરા શૂંગરૂપી અખાની જ્ઞાનમાર્ગી કવિતા ભારતીય વેદાન્તી કાવ્યધારામાં પણ મહત્ત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકે એ શ્રેષ્ઠિની છે..

ખુટો અને અનુભવાનંદ

અખા પછીના આ સમયગાળાના મહત્ત્વના જ્ઞાનમાર્ગી કવિઓ તરીકે ખુટો અને અનુભવાનંદને ઓળખાવી શકાય. પોતાને માટે ‘ખુટિયો’ એવું નામાચરણ પ્રયોજતો ખુટો અદ્વૈતમતનો પુરસ્કર્તા જણાય છે. છવ અને ઘૂલ બંને એક છે એ વાત બુદ્ધાં બુદ્ધાં પદોમાં ગાઈને જ્ઞાનમાર્ગની સમજણ આપતો ખુટો કહે છે : ‘છવ | શવ એક છે રે, જે તને જડે છવની જાત...’

અનુભવનો મહિમા અને ગુરુનું મહાત્મ્ય એ ખુટાના પ્રિય વિષયો છે.

‘અલ્પવેતા ગુરુ જેને મંજે ખૂટિયા,

નર દેહી એ જ અલયપદ પામે...’

x x x

‘દેહભાવે ન દેખીએ, ને આતમભાવે નીત;

એ છે સમજણ ખૂટિયા અનુભવી ફેરી એ રીત.’

પુરોગામી વેદાન્તી-જ્ઞાની કવિઓની તત્ત્વસાધનાનું અનુસંધાન જેમ ખુટાએ જાળવી રાખ્યું છે તેમ નાથ ભવાન હિંદ અનુભવાનંદ પણ અનેક પદો અને સુદીર્ઘ રચનાઓમાં જ્ઞાનવાણીનું અનુસરણ કરે છે. ‘અલ્પસંહિતા’ જેવા ગ્રંથનું ભાષાંતર કરનાર તથા ‘શિવ ગીતા’

અને 'શ્રીધરી ગીતા' જેવી 'ગીતા' રચનાઓમાં વેદાન્તના ગૂઢ રહસ્યોને પોતાની વાણીમાં ઉતારનાર અનુભવાનંદ સોળ અધ્યાયમ વિભાજિત 'શિવગીતા'માં આરંભે કહે છે :

‘કલિયુગના જંતુ ધીમંદ, કર્મહીન સમજે નહીં ગંધ,
માયા મોહ અજ્ઞાને અંધ, કૃપા વિના કયમ છૂટે કંદ.
તેથી મંદમતિને માટે સમજે તો આવે કો વાટે,
કરિયે પ્રાકૃતમાંય પ્રબંધ, જેથી સમજી શકે મતિમંદ

×   ×   ×

‘સાક્ષી ઓળખાવ્યો, સંશે શમાવ્યો, જીવ ઈશ્વરનો ભેદ,
ઈક ચૈતન્ય એ છે, સઘળે તે છે, બ્રહ્મરૂપ કહે વેદ,
ખીજ નહીં કાચે, કલ્પિત તોયે, પૂરણુ પરમાનંદ.
સહુ દુઘીતે રહે તે, વેદ કહે તે કહે અનુભવાનંદ;
અહીં શિવજી રામચંદ્રજીને જ્ઞાન આપતા હોય એવા કથન કેન્દ્રની યોજના છે. વેદાન્તનો ગૂઢ રહસ્યોને પોતાને સમજાવું એ રીતે કહેવાના અનુભવાનંદના આશયનો પણ અહીંથી ખ્યાલ આવે છે. એના પદોમાંથી વિશેષરૂપે જ્ઞાનમાર્ગના અનેક પાસાં પ્રગટ છે. એ પદોમાંથી કેટલાંક પદો ‘જ્ઞાન ગંગોદક’માં સુરેશ જ્ઞેશીએ સંપાદિત કરીને પ્રકાશિત કર્યાં છે. પદો અવલોકતાં ખ્યાલ આવે છે કે બ્રહ્મ-માયાના સ્વરૂપ વિશે, બ્રહ્માનંદ પ્રાપ્તિની અનુભૂતિ, ગુરુ મહિમા, ગુરુના લક્ષણો જેવા વિષયે પોતાનું જ્ઞાન અનુભવાનંદે રજૂ કર્યું છે. બાહ્યાચાર-કર્મકાંડની ટીકા પણ અખાની ધાટીએ કરી છે અને રહસ્યવાદી અનુભવોનું આલેખન પણ છે. એકાદ બે ઉદાહરણો દ્વારા એની જ્ઞાનવાણીનો પ્રત્યક્ષ પરિચય મેળવીએ.

‘અનુભવનો રે આનંદ નાવે કહા માહે
પૂરણુ પરમાનંદ પરિચન કયમ થાએ

તે અનુભવ જ્યાં મોઢે ઝીલતાં સંવિત મંજ ધોવાએ છ
 સાધન સત્ય તણે સાચુ સદુ મેલ લઈને જાએ
 જ્યમ સાકરમાં મીઠાઈ છે સધલે બાહિર માંહેછ
 નાથલવાન અખંડ એ આનંદ અનુભવીએ લેહેવરાએ.'

માયા વિષયે કહે છે કે—

(૫૬-૫૫)

‘માયા વાંઝણી પ્રસરીરે તેણે અણુશરણ્યો મૃત બાપો છ

તેહેનું’ નામ સંસાર વરાણું નહિ તે ધરધર ગાયો છ

પછી આ માયાના સંસારનો કલાત્મક રીતે પરિચય કરાવે છે, અને
 એક રીતે રૂપકાત્મક પદાવલિ રૂપે માયાના સંસારચિત્ર દ્વારા એની
 સાથે જોડાયેલા દુરિત તત્ત્વોનો પરિચય કરાવે છે.

આમ સત્તરમી સદી સુધીમાં બ્રહ્મતત્ત્વ અને માયાના સ્વરૂપની
 તથા જીવશિવના એકત્યની, ગુરુમહિમાની અને એ દારણે પ્રાપ્ત થતા
 બ્રહ્માનંદની મીમાંસા પ્રાપ્ત થાય છે. મહત્ત્વના વેદાન્ત-જ્ઞાનમાર્ગી
 ઠવિઓ આ સમયગાળામાં થયા અને અનુગામીઓ ઉપર એનો બહુ
 મોટો પ્રભાવ રહ્યો છે.

૪. અદ્વારમી સદીનો જ્ઞાનમાર્ગી પ્રવાહ

અદ્વારમી સદીમાં જ્ઞાનમાર્ગી ઠાવ્યધારાના ત્રણ પ્રવાહ દૃષ્ટિગોચર
 થાય છે. એક, અખા નરહરિ પ્રકારની વેદાન્ત ઠવિઓની પરંપરા,
 ખીન્ને, રવિલાળ સંપ્રદાયની પરંપરાનો અને ત્રીજો અન્ય જ્ઞાનમાર્ગી
 સંતમત પરંપરાનો. આ ત્રણેય પ્રવાહની જ્ઞાનમાર્ગી ઠાવ્યધારાના
 ભાવવિશ્વ અને અભિવ્યક્તિના સ્વરૂપ વિષયક વિભાજોના આકલનથી
 આ સમયગાળાના પ્રદાનની મહત્તાને ખ્યાલ આવશે.

૪.૧ : વેદાન્તી પરંપરાનું અનુસંધાન

અખા નરહરિ પ્રકારની વેદાન્તી ઠવિઓની પરંપરામાં વસ્તો,
 જીવમુદ્રાસ, લાદદાસ, કૃષ્ણજી, હનિકૃષ્ણજી, માતાજી રતનબાઈ,

જિતામુનિ નારાયણ, ગૌરીનાથ, કસ્યાણદાસજી અને દેવળપુરી વગેરેનો સમાવેશ કરી શકાય.

વસ્તો, વિશ્વંસર અને જીવણદાસ

ગીતા અને મહિના-ઝારમાસીના સ્વરૂપમાં જ્ઞાનને પ્રસ્તુત કરવાની પરંપરામાં વસ્તો એ ગીતા ઉમેરે છે. એક 'વસ્તુગીતા' અને બીજી 'અમરાપુરી ગીતા', આ ઉપરાંત 'મહિના' નામની ઝારમાસી કૃતિ પણ છે. ગુરુ અને શિષ્યના સંવાદરૂપની કૃતિ 'વસ્તુવિલાસ' અને ૨૮ જોટલાં અખા જેવા અંગો ઉપરાંત જ્ઞાનમાર્ગી પદો, આમ બધીજ રચનાઓ માત્ર વિષયસામગ્રી નહીં પરંતુ સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ પણ અખા-નરહરિ પરંપરા સાથે અનુસંધાન ધરાવે છે.

આઠ અધ્યાયની વસ્તુગીતામાં ૫૩૦ સાખીઓ છે અહીં અધ્યાયને પણ નામ અપાયેલા છે પાંચમા અધ્યાયનું નામ જ્ઞાન-પ્રલય યોગ છે. પ્રથમ અધ્યાયમાં જીવ અને શિવનો ભેદ સમજાવે છે જીવ કઈ રીતે સંસારમાં બદ્ધ છે અને શિવ કઈ રીતે મુક્ત છે એ ઉદાહરણોથી સમજાવે છે. બીજા અધ્યાયમાં માયાનું કાર્ય વર્ણવે છે પછીના છ અધ્યાયમાં અનુક્રમે પંચીકરણ પ્રક્રિયા, જીવ-બ્રહ્મની એકતા સાધવાના ઉપાયો અને પછી આત્માનંદનો અનુભવ વર્ણવે છે.

કવિજન કો કહયો નથી

એ આપેઆપ અવિનાશ

વસ્તા વિશ્વંસર ખોલી આ

પૂરણ પદ પ્રકાશ.....

સાત ગોલાંટ (અધ્યાય)ની 'અમરાપુરી ગીતા'માં ૭૬૫ સાખીઓ છે, અહીં કેવલાદ્વૈતનો સિદ્ધાન્ત સમજાવાયો છે, અહમનું સ્વરૂપ અને એના ગેરલાભો; બ્રહ્મજ્ઞાનની સ્થિતિનું દર્શન; માયાનું સ્વરૂપ જેવા વિષયો લક્ષ (શિષ્ય) અલક્ષ (ગુરુ)ના સંવાદરૂપે પ્રાપ્ત કરાયેલા છે.

હિદાહરણોથી જ્ઞાન વિષયક પોતાનો અનુભવ પ્રાપ્ત કરતો વસ્તો
માયા વિશે કહે છે કે-

સમુદ્રે જેવું ફીણ પ્રમાણ એવું ફળ માયાનું જાણ
બુદ્ધબુદ્ધ ફીગ તોતીંગ, એવો છે માયાનો રંગ
મહી'થી થાય અને માહે એ શમે; ના ઓળખે તેને એ દમે
તે દષ્ટિ તું અળગી કરે; સમુદ્રપણ એ નિશ્ચયે ધરે,

‘વસ્તુ વિલાસ’ અને મહિના તથા અંગમાં પણ આ જ પ્રકારનો
જ્ઞાન-ઉપદેશ, વસ્તાએ પોતાની રીતે પ્રસ્તુત કર્યો છે, જ્ઞાન ઉપરાંત
સદ્ગુરુમહિમા પણ એણે ગાયો છે.

‘સત્ગુરુ મલતા રે સંસે સહુ દલ્લ્યા
નિરમલ્લ નીશ્ચયે થયું છે અંગ રે’
‘સીંધુ સમારો’ ખીદુ માહા, એહેવી અકથ કહે વાણી,
વસ્તા વીચળાર પુરસને, નાણે માહા રાણી’
‘પોથી પઢંતા વાદે લઢંતા કહે અમો પંડિત પૂરા
આત્મમજ્ઞાન વીચાર્યા વના આપે ગયા અધૂરા’

આમ પુરોગામીએ ખેડેલા સ્વરૂપ અને જ્ઞાન વિષયે વસ્તો
પોતાનો અનુભવ ગાઈને જ્ઞાનમાર્ગી પરપરાને સમૃદ્ધ બનાવે છે,
આ દારણે એ પરંપરા દૃઢ પણ બની છે; એમ કહી શકાય.

‘જીવનગીતા’, ‘અકલ રમણ’, ‘જીવનરમણ’, ‘નવચાતુરી’,
‘આનંદક્ષીણા’ વગેરે કૃતિઓના રચયિતા જીવજીવાસ પણ વેદાન્તી
પરંપરાને વહેતી રાખનારા મહત્વના જ્ઞાનમાર્ગી હવે છે.

ગુરુશિષ્ય સંવાદ પરંપરામાં પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તર પક્ષની ઢાંચે
રચેલી ‘જીવનગીતા’ના બાવીસ કડવામાં વેદાન્તી વિચારધારા
વિષયક પોતાના અનુભવને ગાયો છે, પોતે પરબ્રહ્મસ્વરૂપ થઈ શક્યા
એ અનુભૂતિને અભિવ્યક્ત કરતાં ગાય છે કે -

‘સિંધુમાં ખિંદુ ભળ્યું’ રે, ભલો મળ્યો સંયોગ,
 સર્વ સમાપ્ત થઈ રહ્યું રે, ગયો ભવનો રોગ.’
 ‘ત્યમ અગ્નિ હું કાષ્ટવત્ વળી ગયો તવસંગ
 કાષ્ટપણું રહ્યું નહીં, એક અગ્નિ થયો રંગ.’

ઉદાહરણો દ્વારા જીવજીદાસ આ રીતે અનુભૂતિ વ્યક્ત કરે છે. ‘અકલ રમણ’ અને ‘જીવન રમણ’માં અદ્વૈતજ્ઞાનનું સ્વરૂપ તથા આત્માનુભવના ઉદ્દગારો ગાયા છે. ‘નવચાતુરી’માં કુલ ૧૨ ચાતુરીઓ છે. આ રચના પણ ગુરુશિષ્ય સંવાદ રૂપે રચી છે. પરબ્રહ્મના વિવિધ રૂપો ગાયા છે. સદ્ગુરુ મહિમા અને પરબ્રહ્મ પ્રાપ્તિના આનંદની સ્થિતિને ચાતુરીમાં ઢાળી છે.

‘કાઈ સંત વિવેકી મળે, તેને પરબ્રહ્મ પોતાનાં જડે,
 તો ઢળે મન અહંકાર સર્વે દિવ્ય જ્ઞાનનું ઉઘડે.’
 ‘હું અદ્વૈત બ્રહ્મ અખંડિત પોતે, દ્વૈત ભાવ ભાસે નહીં,
 ચિદ્ધન ચૈતન્ય સધળે સરખો, એથી અળગું કાઈ નહીં.’

લાલદાસ અને શિષ્ય પરંપરા

અખાનો ગુરુ તરીકે ઉલ્લેખ કરતા લાલદાસની રચનાઓ ‘જ્ઞાન રવેણી ૧-૨’, ‘વનરમણી ૧-૨-૩’ અને સાખીઓમાંથી અખાની ખુમારી-આત્મ સાક્ષાત્કારની અનુભૂતિનો પરિચય થાય છે. અખાનો જ્ઞાનમાર્ગ એણે પૂરેપૂરો પચાવ્યો લાગે છે. એની અડગ ગુરુભક્તિ, ગુરુગોવિંદ ઐક્ય, આત્મા-પરમાત્મા ઐક્ય અને જ્ઞાન એ જ મોક્ષ એવું પ્રતિપાદિત કરતી રચનાઓ અત્યંત મહત્ત્વની છે.

પોતાના મને રચેલી માયામાં જીવાત્મા અથડાય છે-અટવાય છે, પરંતુ સદ્ગુરુના ઉપદેશને કારણે પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

‘મારી માયામાં હું મોહ પામ્યો
 હું ને મારું અજ્ઞાન રે,
 સંશય ટાળ્યો સદ્ગુરુજીએ
 મને યયું મહારું જ્ઞાન રે
 એક અદ્વૈત નહીં નહીં દ્વૈત, બ્રહ્માનંદને ભેટતા રે...’

લાલદાસના શિષ્ય હરિદૃષ્ટજીનું પ્રદાન પણ મહત્વનું છે. શુરેશ જોશીએ આ કવિને દૃષ્ટજી તરીકે ઓળખાવ્યા છે. આ દૃષ્ટજી એ જ હરિદૃષ્ટજી એવું ડૉ. યોગેન્દ્ર ત્રિપાઠીએ પોતાના ‘અખો અને મધ્યકાલીન સંતપરંપરા’ ગ્રંથમાં કહેલું; પણ જ્યંત કોઠારીએ ‘ભાષાવિમર્શ’ (જન્યુ. ૧૯૮૫)માં તર્કબદ્ધ રીતે દર્શાવેલ છે. જે ‘દૃષ્ટજી’ નામચરણની સાથે હરિદૃષ્ટજીવાળો ગુરુનિર્દેશ ન હોઈ દૃષ્ટજીને અલગ કવિ તરીકે જ સ્વીકારવાના રહે. એટલે દૃષ્ટજીના જ્ઞાનમાર્ગી પદો પણ મધ્યકાલીન ગુજરાતી જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારામાં અલગ રીતે અભ્યાસપાત્ર છે.

ગુરુ અને અનુભવનો મહિમા ગાતા હરિદૃષ્ટજીનું ‘અનુભવીને એટલું, આનંદમાં રહેવું’ રે, ભજવા પરિવ્રજાને ખીજુ કાંઈ ન કહેવું’ રે...’ પદ અત્યંત પ્રચલિત છે. ખડુ ઓછા જ્ઞાનમાર્ગી પદો આટલા લોકપ્રિય થયા છે. હરિદૃષ્ટજીની પુત્રો અને શિષ્યા માતાજી રતનગાર્હ પણ આ ધારાના કવયિત્રી છે.

હરિદૃષ્ટજીના શિષ્ય જિતામુનિ નારાયણે એમની ભજન-સાખી રચનાઓમાં બ્રહ્માનુભવને ગાયો છે. આત્મજ્ઞાનની ઉપાસનામાં સહાય-ભૂત થઈ પડે એવી ઓઘ-ઉપદેશાત્મક સાખીઓ પણ મહત્વની છે. જિતામુનિના શિષ્યા ગૌરીગાર્હ મહત્વના વેદાન્તી કવયિત્રી છે. મીરાંની માફક દૃષ્ટજીલકિતનાં પદો એમણે રચ્યા છે એમાંથી એમની પ્રેમલક્ષણાલકિતનો પરિચય છે, પરંતુ જ્ઞાનમાર્ગના, અદ્વૈતના, બ્રહ્માનુ-

ભવનાં પદોનું વિગતે અધ્યયન કરતાં એના જ્ઞાનીપણાનો પરિચય થાય છે. અપરોક્ષાનુભૂતિ વર્ણવતાં એણે ગાયું છે :

‘સંતો રે સ્વયંપદ મુજમે ભાસ્યું
સહેજે શૂન્ય માંહી શમી જતાં
ચૈતન્ય રહ્યું સાચું....સંતો રે
ત્વમસિના ભેદમાં પેસવું કોઈક વિરલો પાથે
ગવરી અનુભવ સ્વયં પ્રકાશમાં

કોઈક સહેજે સમાયે...સંતોરે

જિતામુનિ નારાયણના શિષ્ય કલ્યાણુદાસજીની ‘અજગરબોધ’ રચનામાંથી નર્યું આત્મજ્ઞાન દ્રવે છે. અહીં અજગર પ્રહલાદને બોધ આપતો હોય એ રીતે આલેખન થયું છે. પરબ્રહ્મ જ સત્ય છે અને અન્ય સિધ્ધા છે એવું પ્રતિપાદન અહીં દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

હરિકૃષ્ણજીના શિષ્યોમાંના કેવળપૂરીનું પ્રદાન વિપુલ છે સતત સ્વરોદય અનુભવવામાં અને પ્રાણાયામમાં જ પોતાનો સમય પસાર કરતા આ જ્ઞાનમાર્ગી કવિએ અદ્વૈત તત્ત્વજ્ઞાન અને યોગમાર્ગનું અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન પોતાની રચનાઓ દ્વારા પ્રસ્તુત કર્યું છે, અખા પ્રકારના ‘અંગો’, ‘કક્કો’, ‘ચિંતામણી ૧-૨’, ‘તત્ત્વસાર ૧ થી ૪’, ‘બ્રહ્મવિચાર’, ‘બ્રહ્મધાતુ’, ‘ગુરુમહિમા’ અને આત્મબોધના પદોમાંથી કેવળપૂરીની અદ્વૈત વેદાન્તી વિભાવના તથા આ બધું મિથ્યા માત્ર એની પાછળ રહેલ નિગૂઢ એવું પરમતત્ત્વ જ કેવળ સત્ય છે. એની પ્રાપ્તિ અસાર વસ્તુઓ પ્રત્યેની આસક્તિ છોડવાથી અને સદ્ગુરુના સેવનથી થાય છે.

‘નિર્ગુણ રૂપ બાંધ્યામાં નાવે, બુદ્ધિ વાસના બંધે રે,
અદેખ, અહેદ, અભેદ, આતમ, સૂરતા તારશું સાધે રે,’

વેદાન્તી કવિઓની પરંપરામાં થયેલું આ વસ્તો, જીવણુદાસ, લાલદાસ અને તેમની શિષ્યપરંપરાનું પ્રદાન મધ્યકાલીન ગુજરાતી

જ્ઞાનમાર્ગી ઠવિત'નું એક ઉજ્જવળ પ્રકરણ છે.

૪ : ૨. રવિ-ભાણુ સંપ્રદાયની પરંપરા

મધ્યકાલીન ગુજરાતી જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારામાં યોગદશામાં જોયેલ અનુભવેલ જંગલનું જ્યોત અને સમાધિ સ્થિતિમાં સાંભળેલ અનહદ નાદના અલૌકિક અનુભવને લૌકિક વાણી દ્વારા અભિવ્યક્તિ અર્પતા રવિભાણુ સંપ્રદાયના સંતોનું પ્રદાન અત્યંત નોંધપાત્ર છે.

રવિભાણુ સંપ્રદાયની વાણીના આરંભના દિઘ્ગાતા છે ભાણુ સાહેબ, કબીર સાહેબની શિષ્ય પરંપરામાં પાંચમા શિષ્ય પષ્ટમદાસના શિષ્ય ભાણુસાહેબને ચાલીસ જેટલા શિષ્યો હતા. આ શિષ્યોની મંડળી 'ભાણુફોજ' સાથે ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં ફરી ફરીને કબીરપંથનો ઉપદેશ ઘેર ઘેર પહોંચાડ્યો. આ ઉપદેશાત્મક અનુભવવાણી તે રવિ-ભાણુ સંપ્રદાયનું સાહિત્ય.

ભાણુસાહેબ

જ્ઞાન આરાધનાથી કઈ સ્થિતિએ પહોંચી શકાય ? એ અનુભવનું કથન કરતા ભાણુ સાહેબ કહે છે કે સતગુરુની સહજ રીતે પ્રાપ્તિ થઈ અને એમણે સતનામ સ્તુલાવ્યું, જે કારણે જન્મ-મૃત્યુના ફેરામાંથી મુક્તિ મળી અને અવિનાશી પદની પ્રાપ્તિ થઈ મારા હૃદયમાં દશમ દશા-બ્રહ્મરંધ્ર બેઠીને આત્મસ્થ સ્થિતિ પ્રગટ થઈ. આ કારણે પ્રકૃતિના અનેકવિધ સ્વરૂપોને એક જ આત્મ-તત્ત્વમાં સમાઈ જતા અનુભવ્યા. જપ, તપ, તીર્થયાત્રા કે યોગની માયાદૃટમાં ન પડનાં મારા હૃદયમાં 'સર્વંગ સેરડો' અખંડ અજ્ઞાનંદ પ્રગટ્યાની અનુભૂતિ થઈ. મારી આત્મજ્યોતિ પરમાત્મજ્યોતિમાં ભળેલાં જોઈ. આત્મા અને પરમાત્માના મિલનની અનુભૂતિને ગાતાં આ ઠવિની વાણીનો બહુ પ્રભાવ રહ્યો છે.

‘સતગુરુ મળિયા સહેજમાં, જેણે સંતનો શબ્દ સૂણાયો
ચોરાશીનો રાહ ચૂકાવી, અંખડ ધામ ઝોળખાયો.’

ભાણુસાહેબના પુત્ર ખીમસાહેબે પણ પિતા પાસેથી દીક્ષા લીધેલી એટલે ખીમસાહેબ ભાણુસાહેબના બુદ્ધશિષ્ય અને રવિસાહેબ ભાણુસાહેબના નાદશિષ્ય. આ બંને શિષ્યોની પરંપરામાં રવિભાણુ સંપ્રદાયની જ્ઞાનમાર્ગી કવિતા અવિરતપણે વહે છે. પહેલાં રવિસાહેબની શિષ્યપરંપરાના પ્રદાનને તપાસીએ.

રવિસાહેબ અને શિષ્યપરંપરા

વિપુલ અને એટલું જ સર્વશીલ પ્રદાન કરનારા રવિસાહેબ ભારતીય જ્ઞાનમાર્ગી કવિઓની પંગતમાં સ્થાન પામે એ કક્ષાના છે. એમણે રચેલી ‘ભાણુગીતા’, ‘મન : સંયમ’, ‘બોધચિંતામણી’, ‘ખીમ-રવિ પ્રશ્નોત્તરી’, ‘બારમાસી’, ‘કકકો’ ઉપરાંત કટારી, પદો, ભજનો, દોહાના અંગો, સાખીઓ વગેરે રચનાઓમાં યોગસાધના વૈરાગ્ય, જ્ઞાનદર્શન, ગુરુમહિમા અને માયાનો પ્રભાવ ઈત્યાદિ વિષયો વિશે જ્ઞાન આપ્યું છે.

૨૧ કડવામાં રચાયેલ ‘ભાણુગીતા’ હકીકતે તો રવિભાણુ સંપ્રદાયની વિચારધારા અને સાધનાપદ્ધતિનો યોગની પરિભાષામાં પરિચય આપતી કૃતિ છે.

‘કામ ક્રોધ ને લોભ માયા રહિત જેહનાં મન
આળસ આહાર નિદ્રા નહીં તેહને સદા છે દરશન’.

‘નાસાગ્રે રાખી મીટ, સમદષ્ટિ બ્રહ્મ ઈન્દ્રકીટ

મન રાખે બ્રહ્મઈન્દ્રી માંહીયે, પાન અપાન તારે એક થાઈયે

દર્શાવી છે. જેમાં અનુભવસિદ્ધ અર્થઘટન છે એવાં એમનાં બજનો વિશેષ લોકપ્રિય બન્યાં છે. એક ભજનમાં રવિસાહેબ કહે છે કે મન અને વાણીનું મૂળ જાત વીર્ય તો તમને આનંદ થશે, એમ કહીને આગળ ઉપર ગાય છે કે આ જગત ઉપર પ્રથમ તો જોને પાર ન પામી શકાય એવા આદિ ગુરુ અક્ષય પુરુષ પરમાત્મા જ એકલા હતા. પછી આ પરમાત્માના શૂન્ય અવ્યક્ત સ્વરૂપમાંથી આત્મા પ્રગટ્યો, એમાં પ્રાણરૂપે પરમાત્મા આવ્યા અને પછી મન-વાણી ઉત્પન્ન થયાં. ઉન્મુનિ અવસ્થિતિમાં પ્રાણ બ્રહ્મરંધ્રમાં સ્થિર થાય છે અને વાણીને મનમાં, મનનો પ્રાણમાં અને પ્રાણનો અક્ષયપુરુષ પરમાત્મા-પરિશ્રવમાં હવ થાય છે.

‘મૂળ કહું તો મહાશુભ હોવે જ્યાંથી ઉપજી મનવાણી
પ્રથમ આદિગુરુ અવિગત એકલા, નહીં સૃષ્ટિ મન મંડાણી
પ્રકરતી પ્રાણ પિંડ નહીં વાણી, ના ઉપજે પવન પાણી
પવન ગગના મેં રવા સમાઈ, જાત ઉન્મુનીએ ઠેરાણી
વાણી મનમેં, મન પ્રાણમેં પ્રાણ અક્ષમસે અક્ષપાણી...મૂળ...૦’

અન્ય એક ભજનમાં કહે છે કે —

‘આ દેવે બનાવ્યો ચરખો
તમે તુરતે-તુરતે નીરખો’
એના ઘડનારને પરખો’ !

x

x

x

‘સંતો ખૂબે બાવન બારા

બધે હરદે ગુરુગમ પ્રગટે, સો ખેસે ચોધારા... સંતો’

પરજ ઢંગના ભજનો, જ્ઞાન વૈરાગ્યના કુંડળિયા. બારમાસી, યોગમાર્ગનાં પદો અને ભજનોના રચયિતા મોરારસાહેબ રવિસાહેબના તેજસ્વી શિષ્ય તરીકે સ્પષ્ટ થાય છે. એમની રચનાઓમાં રવિસાહેબની વાણીનો પડઘો સંભળાય છે. પરંતુ પોતીકી રીતની અભિવ્યક્તિને

કારણે મોરારસાહેબ ઉલ્લેખનીય સ્થાનના અધિકારી છે. એ ગાય છે કે —

‘સતગુરું શયદે રે, સતવ્રત સાધીયે રે
આરાધીયે અંતર આતમરામ,
નામને નિશાને રે, નિજ મન રાખીએ રે,
ધીરજ ધારણાએ નિજ ધામ’.

મોરારસાહેબના ગુરુભાઈ ગંગસાહેબ અને ગંગસાહેબના લાલ-સાહેબ. આ બન્નેની બહુ જ થોડી લજ્જત રચનાઓ મળે છે. પરંતુ મોરારસાહેબના શિષ્ય હોયાનું પ્રધાન જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્ય-ધારામાં મહત્ત્વનું છે. હિંદુ-મુસ્લીમ એકતાનું ગાન જેમાં ગાયું છે એ મહંમદ પયગંબરને ઉદ્દેશીને રચાયેલી રચના—

‘સમરુ’ તો સુધરે મનખા મેરારે, નખીજી દાતા
સમરુ’ તો સુધરે મનખા મેરાજી.
રામ ને રહેમાન તમે એક કરી માનો, મૌલા;
તું નખીજી તું.

તો મીટ બલે ચોરાશીકા ફેરા રે, નખીજી દાતા.
સમરુ તો સુધરે મનખા મેરા’.

હોથી ઉપરાંત મોરારસાહેબના શિષ્યો જીવાલગત, આનંદ-રામ, કરમણ અને કરમણના લખીરામની લજ્જતવાણીનો પણ જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારાને વહેતી રાખવામાં ફાળો છે.

ખીમસાહેબ અને શિષ્યપરંપરા

લાણસાહેબના નાદ-શિષ્ય રવિસાહેબની શિષ્ય પરંપરા જેવી જ મહત્ત્વની શિષ્ય પરંપરા લાણસાહેબના પુંદશિષ્ય ખીમસાહેબની છે. એમની ચિંતામણી નામની રચનામાં સાધનાની પદ્ધતિ છે. કાદી; લજ્જતો અને પદોમાં બહુધા જ્ઞાનવૈરાગ્ય બોધ અને સદ્ગુરુ મહિમા દર્શિતગત્યર થાય છે.

‘દેરો નામની માળા, તેરા કટે જનમ જન્મળા

ગુરુગમ દેરી ફૂંચી કરશે, કટે મોહકા તાળા

ઈ તાળાને દૂર કરો તો ઘટ બીતર અજવાળા...દેરો.’

ખીમસાહેબના શિષ્ય ત્રિકમસાહેબ પણ ગુરુમહિમા અને પરબ્રહ્મનત્વનો દિપાસના તરફ અભિમુખ થવા પ્રેરતી ભજન-વાણીના રચયિતા છે. એમના ભજનોનો પણ લોકસમુદાય ઉપર ઘેરો પ્રભાવ છે-‘લાલ મેરા દિલમાં સંતો, લાગી વૈરાગી સંતો જોધું મેં જાગી’ તથા ‘આવી આવી અલખ જગ્યો અમારે મોલે, ઉત્તર દિશાથી એક બારો જોગી આયો રે’. જેવી ભજનરચનાઓ આજે પણ લોકપ્રિય છે. પરબ્રહ્મ પ્રાપ્તિની અનુભૂતિને ગાતાં કહે છે કે -

‘વેદ કિતાબનું કામ નહીં મારે રોમે રોમે રહુંકાર,

અનહદ વાગત વાગીલાં, માંઈ મુઠ્ઠી કરે મહાર.

હું નહીં, તું નહીં, તે નહીં, તુહીં-તુહીં ફિરતાર’.

ગોતતાં-ગોતતાં ગમ પડી, અસ્તો રિયો એકતાર;

પરમતત્વને શોધતાં-શોધતા જ ખ્યાલ આવ્યો કે એ તો અછતો અર્થાત્ છુપાઈને અંદર જ રહેલ છે. એની પ્રાપ્તિથી પછી વેદ કે કિતાબની જરૂરત રહેતી નથી. અનહદની અનુભૂતિની વાત કરીને લોકસમુદાયને એ તરફ વાળતા રવિ-ભાણુ સંપ્રદાયના આ સંતની વાણીનું આ અર્થાં કારણોન્નર મહત્ત્વ છે.

ત્રિકમસાહેબના ગુરુભાઈ લક્ષ્મીસાહેબ અને નથુરામ તથા નથુરામના બાલકસાહેબ, વજ્રેરેનાં યોગા બજનો મળે છે. ત્રિકમ સાહેબના શિષ્યભીમ સાહેબના પણ વધું ભજનો મળતાં નથી. દાસી ઇંવણને ઉદ્દ્યોધીને ‘કહેલું ભંજન યોગમાર્ગની દિશા તરફ જવા માટેની પદ્ધતિ દર્શાવતું દોઢ વિશેષ મહત્ત્વનું છે. આ રચનામાં રવિ-ભાણુ સંપ્રદાયનો વિભાવનાં પણ નિહિત છે.

કારણે મોરારસાહેબ ઉલ્લેખનીય સ્થાનના અધિકારી છે. એ ગાય છે કે —

‘સતગુરું શબ્દે રે, સતવ્રત સાધીયે રે
આરાધીયે અંતર આતમરામ,
નામને નિશાને રે, નિજ મન રાખીએ રે,
ધીરજ ધારણાએ નિજ ધામ’.

મોરારસાહેબના ગુરુભાઈ ગંગસાહેબ અને ગંગસાહેબના લાલ-સાહેબ, આ બન્નેની બહુ જ થોડી ભજન રચનાઓ મળે છે. પરંતુ મોરારસાહેબના શિષ્ય હોથીનું પ્રદાન જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્ય-ધારામાં મહત્વનું છે. હિંદુ-મુસ્લીમ એકતાનું ગાન જેમાં ગાયું છે એ મહંમદ પયગંબરને ઉદ્દેશીને રચાયેલી રચના—

‘સમરું તો સુધરે મનખા મેરારે, નખીજી દાતા
સમરું તો સુધરે મનખા મેરાજી.

રામ ને રહેમાન તમે એક કરી માનો, સૌજ્ઞા;
તું નખીજી તું;

તો મીટ બવે ચોરાશીકા ફેરા રે, નખીજી દાતા.

સમરુ તો સુધરે મનખા મેરા’.

હોથી ઉપરાંત મોરારસાહેબના શિષ્યો જીવાભગત, આનંદ-રામ, કરમણ અને કરમણના લખીરામની ભજનવાણીનો પણ જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારાને વહેતી રાખવામાં ફાળો છે.

ખીમસાહેબ અને શિષ્યપરંપરા

ભાણુસાહેબના નાદ-શિષ્ય રવિસાહેબની શિષ્ય પરંપરા જેવી જ મહત્વની શિષ્ય પરંપરા ભાણુસાહેબના બુંદશિષ્ય ખીમસાહેબની છે. એમની ચિંતામણી નામની રચનામાં સાધનાની પદ્ધતિ છે. કાદી, ભજનો અને પદોમાં બહુધા જ્ઞાનવૈરાગ્ય બોધ અને સદ્ગુરુ મહિમા દષ્ટિગોચર થાય છે.

ફેરો નામની માળા, તેરા કંટે જનમ જનનગા

ગુરુગમ ફેરી ફંચી કરશે, કંટે મોહકા તાળા

ઠી તાળાને ફર કરો તો થત જીતર અજવાળા...ફેરો.'

ખીમસાહેબના શિષ્ય ત્રિકમસાહેબ પણ ગુરુમહિમા અને પરબ્રહ્મત્વની ઉપાસના તરફ અભિમુખ થવા પ્રેરતી ભજન-વાણીના રચયિતા છે. એમના ભજનોનો પણ લોકસમુદાય ઉપર ઘેરો પ્રભાવ છે—'લાલ મેરા દિલમાં સંતો, દાગી વૈરાગી સંતો જોયું' મેં જત્રી' તથા 'આવી આવી અલખ જગ્યો અમારે મોલે, હિતર દિગાથી એક આવો જોત્રી આયો રે'. જેવી ભજનરચનાઓ આજે પણ લોકપ્રિય છે. પરબ્રહ્મ પ્રાપ્તિની અનુભૂતિને ગાતાં કહે છે કે—

'વેદ કિતાબનું કામ નહીં મારે રોમે રોમે રહુંદાર,

અનહદ વાગ્ન વાગીલાં, માંઈ મુઠ્ઠી કરે મહાર.

હું નહીં, તું નહીં, તે નહીં, તુહોં-તુંહોં ફિતાર'.

ગોતતાં-ગોતતાં ગમ પડી, અસ્તો રિયો એકતાર;

પરમતત્ત્વને ગોધતાં-ગોધના જ ખ્યાલ આવ્યા કે એ તો અછતો. અર્થાત્ છુપાઈને અંદર જ રહેતુ છે. એની પ્રાપ્તિથી પછી વેદ કે કિતાબની જરૂરત રહેતી નથી. અનહદની અનુભૂતિની વાત કરીને લોકસમુદાયને એ તરફ વાગતા રવિ-સાણુ સંપ્રદાયના આ સંતની વાણીનું આ બધાં કારણોસર મંડત્વ છે.

ત્રિકમસાહેબના ગુરુભાઈ લક્ષ્મીસાહેબ અને નયુરામ તથા નયુરામના માલકસાહેબ, વજ્રેરેતા યોગા બજનો મળે છે. ત્રિકમ સાહેબના શિષ્યખીમ સાહેબના પણ વધું ભજનો મળતાં નથી. દાસી શંખલુને ઉદ્દ્યોધીને કહેયું ભજન યોગમાર્ગની દિશા તરફ જવા મારેની પદ્ધતિ દર્શાવતું ટોઈ 'વિશેષ મંડત્વનું' છે. આ રચનામાં રવિ-સાણુ સંપ્રદાયની વિભાવના પશું નિહિત છે.

માન, વડાયું, મોટપ મેલ રે મનવા, ખમતાં કરી દિયો ખાઈ
દાસી જીવણ સત લીમનાં ચરણાં, સમરી દ્યો એક સાંઈ.....મનવા”

x

x

x

‘ભૂલ્યાં ભટકે છે ખારે, મારા હંસલા, કેમ ઉતરશે પારે !’

સરળ, રસળતી, ભાવવાહી અને માનવીઓને જ્ઞાનમાર્ગના ઉજમાળા પંથે સહજ રીતે જ દોરી જતી આ તેજોમય વાણી સ્પર્શક્ષમ છે એટલી જ અર્થપૂર્ણ પણ છે. દાસી જીવણની શિષ્ય પરંપરામાં પ્રેમસાહેબ અને અરજણ પાસેથી પણ થોડાક જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારામાં સ્થાન પામે એવાં ભજનો મળે છે. આમ બહુધા યોગ-માર્ગની પરિભાષામાં જ્ઞાનનો માર્ગ ચીંધતી, સત્ગુરુનું મહત્ત્વ અને પરબ્રહ્મની ઉપાસનાની પદ્ધતિને વિષયસામગ્રી તરીકે સમાવતી રવિ-ભાણુ સંપ્રદાયવી વાણી ગુજરાતી જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારાનો એક વિલક્ષણ પ્રવાહ છે. એમાં જ્ઞાનનું તેજ છે, પ્રેમની શીતળતા છે, અને પરબ્રહ્મના અમૃતત્વનો અનુભવ કરાવવાની ક્ષમતા છે. આવા બધા કારણોસર રવિ-ભાણુ સંપ્રદાયના સંતોની વાણીનું ઝૂમખું એ મધ્યકાલીન ગુજરાતી જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યકાશની તેજસ્વી નક્ષત્રમાળા છે. એનો પ્રકાશ માનવીને જ્ઞાનમાર્ગ વાળનારો અને પરબ્રહ્મનું દર્શન કરાવનારો છે.

૪ : ૩. જ્ઞાનમાર્ગી સંતમત પરંપરા

આ સમયગાળા દરમ્યાન અન્ય જ્ઞાનમાર્ગી સંતોની વાણી જોઈએ તો એમાં પ્રીતમદાસ, મૂળદાસ, નરભેરામ, કાકુ વસહી, ધીરો, જગજીવન, શ્રીદેવ, નિરાંત રણછોડ, ધનદાસ, ભગવાનદાસ, દયાળદાસ, દામોદરાશ્રમ, રત્નો, સચ્ચિદાનંદ, સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના કવિઓ, ગંગાસતી અને લોચણ ઈત્યાદિને દર્શાવી શકાય.

પ્રીતમદાસ, મૂળદાસ અને અન્ય

જ્ઞાનમાર્ગી ગીતાદાસોની પરંપરામાં 'જ્ઞાનગીતા' રચનાર પ્રીતમદાસે શુરુમહિમા, ભક્તિબોધ, વિરહ, તૃષ્ણા અને વૈરાગ્ય વિષયક ખંડોમાં ઉપદેશાત્મક પ્રકારની રચનાઓ રચી છે. વેદાન્તી અને યોગમાર્ગી વિષયક વિગતો પણ એમની રચનાઓમાંથી મળે છે. છાપા, સાખીઓ, અને પદોમાં એમની મુખ્ય રચનાઓ સમાવિષ્ટ છે. 'હરિનો મારગ છે શરાનો નહિ' કાવ્યરત્ન કામ જ્ઞેને' રચના તો એમની અત્યંત સોદાસીય થયેલી છે. 'જીભલડી રે તને હરિશુભ ગાતાં આવડું આજન્મ ક્યાંથી' રચના પણ પ્રચલિત છે.

'તેને રૂપ રંગ નહીં, દોષ, નિરાશંખ ભરિયો રે
કહે પ્રીતમ એ દિનમાન, અખંડ બ્રહ્મ દરિયો રે'

જ્ઞાનમાર્ગી-વૈરાગ્યપ્રેરક, ઉપદેશ બોધાત્મક ભજનોના રચયિતા મૂળદાસ આ ધરાના દિલ્સેખનીય કવિ છે. એમની 'હરિનામસીદ્ધા' 'શુરુગીતા, ઉપરાંત 'ભગવતગીતા' ઉપરાંત ભાગવતના ખીન્ન સંકલ્પનો અનુવાદ વગેરે એમની રચનાઓ છે. એમણે રચેલાં ભજનોમાંથી મહાપંથની વિભાવના દષ્ટિજોયર થાય છે. સરળ રસજાતી બાનીમાં ઉપદેશ આપતા ભજનોનો ખૂબ જ પ્રભાવ છે. માનવીઓને વટે-માર્ગી એવું સંબોધન કરીને કહે છે કે 'સત્વરે જાગો, જાગો, વિંધ્ય ન કરો. મૂળ ધ્યેયને ચૂદીને ખીજ વસ્તુઓમાં રાઓ નહીં. તમે અહીં કાવમના નિવાસી નથી, તમે પ્રવાસી છો. અને પરમ શુદ્ધિ આટે નીકળ્યા છો. તે સદાય વાદ ગાખજો.'

'જીરે વટાવડા વાટના, વાટે ને ધાટે રે,
વિલંબ નવ કીજિયે રે,
અપનામાં મૂતા રે જન તમે ભગજો રે,
હાં રે ભાઈ જનમ પદારથ જાય રે

દેહ છે દુર્લભ આ દેવને રે,
હાં રે ભાઈ પૂરણ ભાગ્યે પાય રે...જરે'

નરભેરામ અને કીકુ વસહી પાસેથી થોડી જ્ઞાનમાર્ગી ધારાની રચનાઓ સાંપડે છે. સાદો ભક્તિ-જ્ઞાન-બોધ આ રચનાઓ જેવી જ જગજીવન અને શ્રીદેવી રચનાઓ છે. જ્ઞાનગીતા' અને 'જ્ઞાન-મૂળ' દ્વારા જગજીવને તથા 'હસ્તામલક' અને 'નરબોધ' દ્વારા શ્રીદેવે જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારાને વહેતી રાખી છે. ધનદાસ, ભગવાનદાસ, દયાલદાસ, રત્નો, રત્નેશ્વર અને દામોદરાશ્રમે પણ ગીતા અને મહિના પરંપરામાં જ્ઞાનમાર્ગને ગાયો છે. આ ઉપરાંત સુચિયદાનંદ નામના કવિની પણ વેદાન્તી, કેવલાદૈતની વિચારધારાને અભિવ્યક્ત કરતી રચનાઓ મળે છે. આ બધા એકંદરે ગૌણ ગૌણી શકાય એવા કવિઓનું પ્રદાન જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારાને વહેતી રાખતું હોઈ એ દૃષ્ટિએ પણ એનું મહત્ત્વ છે.

ધીરો, નિરાંત, રણછોડ અને અન્ય

અવળવાણી દ્વારા જ્ઞાનમાર્ગ ચીંધતો ધીરો એની કાફીઓને કારણે વધુ પ્રખ્યાત છે. સાંખ્ય વેદાન્તી, હઠયોગ અને રાજયોગનો પણ ધીરને અભ્યાસ હતો. 'તરણા એથે ડુંગર રે, ડુંગર કોઈ દેખે નહિ' જેવી રચનાઓ વિશેષ લોકપ્રિય છે. પાખંડીઓનો વિરોધ અને જ્ઞાનોપાસના વિષયક વિગતો 'આત્મબોધ' અને 'જ્ઞાનકક્ષો' માંથી મળે છે.

નિવૃત્તિ માર્ગનો ઉપદેશક નિરાંત પણ આ ગાળાનો ઉલ્લેખનીય જ્ઞાનમાર્ગી કવિ છે. જ્ઞાનોપદેશના ભજનો, નામમહિમા, સંતલક્ષણ અને પુરુષપ્રકૃતિ પરિચય ભજનો, કવિત, કુંડળિયા, ખૂલણા અને સવૈયામાં રજૂ કરેલ છે. ગુરુ મહિમા ગાતાં કહે છે કે 'ગુરુ ગોવિંદ તે ભિન્ન ના જાણું, એક જાણું મન ભાવ્યા રે' સાથે સાથે દંભી ગુરુઓના ઢોંગી જ્ઞાનીવેશને ખુલ્લા પાડતાં કહે છે.

‘વ્યાસનો મોટા વેશ ધરી, સમજણ શી કરી ?

આશના પરહરી ઢાંગધારી

માન મોટા કરે, એટલે અનુસરે,

મનમાં કૃત્યો કરે ભ્રુલ ભારી’

ખીજ એક રચનામાંથી એમના જ્ઞાની વ્યક્તિત્વનો પરિચય મળી રહે છે.

‘જીવનમુક્ત તો જેને કહેવાય છે, એવા પુરુષ પરમાત્મ વાણી જુઓ તો વિકાર નહીં, જેમાં ઉઘડયું હીરાનું શાણું અપાન આત્રણ ઊડી ગયું રે, વાયુ અખંડિત વહાણું રહે છે સંસારમાં ને ભિન્ન છે સંસારથી, સમજ્યામાં સાર સમાણું મરીને જીવે તેનો દેશ એવો જાણજો, નામ સમાન નહી નાણું નિરાંત સદ્ગુરુ કામધેનું કહીએ, દાસને તે જોઈએ દુઝણું,’

મોટેભાગે નરસિંહને અનુસરીને તથા શાંકરવેદાન્ત અને ઉપનિષદને આધારે પોતાનું જ્ઞાન રજુ કરતો રણુછોડ આમ તો ભક્તકવિ તરીકેના સ્થાનનો અધિકારી છે, પણ જ્ઞાનમાર્ગી ધારામાં આ સંતનું પ્રદાન ઉત્તમેનીય કક્ષાનું હોઈને એનો પરિચય મેળવીએ. ‘સાર સંસારમાં નામ નારાયણનું કામ પુરણ કરે ભ્રમ ભાગે જે મન ચિંતવે તે હરિ હા ભણે, જો જયે જીવ તો લોક લાગે’.

‘મન મળવાનો આંતરો, આડી માયા મેલી

સૌ પોળેથી પાણું ક્યું’, છત તો રહી છેલી’.

આમ જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારામાં નરસિંહ પરંપરાનું, શાંકર-વેદાન્તનું અને ઉપનિષદનું અનુભવમૂલક જ્ઞાન ગાતો રણુછોડ એ કારણે જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારામાં ઉત્તમેજનીય છે.

આ ઉપરાંત સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયની પરંપરામાં પણ બ્રહ્માનંદ, મુક્તાનંદ, દેવાનંદ, નિષ્કુલાનંદ અને પ્રેમસખી પ્રેમાનંદ જેવા

નંદકવિઓ પોતાની કેટલીક પદ રચનાઓ તથા સાંપ્રદાયિક ગ્રંથો દ્વારા જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારામાં સ્થાન પામે છે.

આમાં 'જ્ઞાન કૂંચી ગુરુ ગમસે ગયા તાળા ઉધડી' અને 'આ તન રંગ પતંગ સરીખો જતાં વાર ન લાગેજી' જેવી અનેક રચનાઓ દ્વારા બ્રહ્માનંદે જ્ઞાનોપદેશ પ્રસ્તુત કરેલ છે. વૈરાગ્ય તરફનો તેમનો વિશેષ પક્ષપાત ધ્યાનાર્હ છે. ઢંગી ગુરુનો નિર્દેશ કરીને એનાથી આધાર હોવાનું પણ તેઓ સૂચવે છે. મુક્તાનંદની 'સતી-ગીતા' મધ્યકાલીન ગીતાકાવ્ય પરંપરામાં ઉલ્લેખનીય બની રહે એ પ્રકારની કૃતિ છે. આ સાંપ્રદાયના અન્ય કવિઓએ પણ જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારાને અનુરૂપ કૃતિઓ સર્જીને જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારાને વહેતી રાખી છે.

ગંગાસતી અને લોચણ પણ આ સમયગાળાની અગત્યની જ્ઞાનમાર્ગી કવયિત્રીઓ છે. મહાપંથની સાધના પદ્ધતિ અને યોગ સાધનાને અનુષંગે પરમતત્ત્વને પામવાનું કહેતી ગંગાસતીની પાનખાઈને ઉદ્દેશીને રચાયેલી જ્ઞાનવાણીમાં નિર્ગુણ બ્રહ્મના સાક્ષાત્કાર માટે યોગની કૃમિક અવસ્થાઓનું નિરૂપણ છે.

‘મનને સ્થિર કરી આવો રે મેદાનમાં ને

મિટાવું સરવે કલેશ રે.’

‘મેરુ તો ડગે પણ જેના મનડાં ડગે નૈ પાનખાઈ

મર રે ભાંગી પડે રે ભરમાંડ રે’

‘કુપાત્રની આગળ વસ્તુ ન વાવીએ પાનખાઈ

સમજીને રહીએ ચૂપ

ડાખી ઈગલાને જમણી પીંગલારે,

રાખવું સ્વરભેદમાં ધ્યાને રે

સૂર્યમાં ખાવું ને ચંદ્રમાં જળ પીવું,

એમ કાયમ લેવું વ્રતમાન રે...

આમ સંતવાણીમાં જ્ઞાનમાર્ગી પ્રવાહનું દર્શન થાય છે. જંગાસતી-લોચણ મુધીની વાણીમાં જેનો સતત વિનયોગ થયો છે એ શુભદિમાં, અને યોગમાર્ગની પોતપોતાને અભિપ્રેત સાધના પદ્ધતિ.

અદ્વારમી સદીના આ ત્રિવિધ પ્રવાહે જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારા વધુ વેગીલી બની છે. પરંપરાનો-પુરોગામીઓનો પડઘો એમાં વિશેષ સંભળાય છે તો પણ એ તો વિષયસામગ્રી પૂરતો જ, પરંતુ અભિવ્યક્તિ અને અનુભવ તો પોતીકો જ છે, એ રીતે અહીં પ્રંથો, પ્રંથો અને સંતોની જ્ઞાનમૂલક વિગતો પ્રાપ્ત થાય છે જેનું મધ્યકાલીન શુદ્ધરાતી જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારામાં ધણું જ મહત્ત્વ છે.

૫. આગાળીસમી સદીના પૂર્વાર્ધનો જ્ઞાનમાર્ગી પ્રવાહ

આગાળીસમી સદીના પૂર્વાર્ધ અર્થાત્ ઈ. સ. ૧૮૫૦ મુધીના સમયગાળાની જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારામાં બહુધા પરંપરાનો પ્રતિધોષ સંભળાય છે. એમ છતાં આ સમયગાળાના કેટલાક મહત્ત્વના કવિઓએ સ્લોકચેતનાને સંસ્કારીને જ્ઞાનમાર્ગે વાળી છે. એમાં બાપુસાહેબ ગાયકવાડ, બોન્ને, મીરો દ દો, સીરસબાઈ, સરવણ કાપડી તીલકદાસ, અખોયો, નિરાંતની શિષ્ય પરંપરા, મુરલીમ સંતોની પરંપરા, તથા જ્ઞાનપરી, કુંગરપરી, બવાનીદાસ અને દયારામ જેવા મહત્ત્વના કવિઓ છે.

બાપુસાહેબ ગાયકવાડ અને સોજી

નિરાંત અને ધીરાના શિષ્ય બાપુસાહેબ ગાયકવાડે સ્વેચ્છ શ્રમીઓ, પદો, બજનો, રાજ્યા અને કાફીઓમાંથી માનવજીવનની શાશ્વત્ત્વશ્રુતા, સંતોનાં લક્ષણો, શુભદિમાં યોગસિદ્ધિ અને એના પરિણામો જેવા વિષયો દષ્ટિગોચર થાય છે.

‘પરથમ સદ્ગુરુનો સતસંગ સાચો, ખીજો જે કરો તે કાચો
હરિનામ ભૂલ્યા એ જ પડ્યો ખાંચો, માટે તમે સદ્ગુરુને
નિશ્ચિન બાંધો.’

ચાખખા, પદો અને ભજનો દ્વારા કટાક્ષથી માનવીઓને એની
‘મર્યાદાઓનું’ ભાન કરાવીને જ્ઞાનમાર્ગ તરફ વાળતો ભોજો જ્ઞાનમાર્ગી
કાવ્યધારાનો મહત્ત્વનો કવિ છે. એની વાણીમાં જ્ઞાન ઉપદેશ, માયાનું
પ્રાપ્ત્ય, જીવની મૂઢતા, આત્માનુભવ અને બ્રહ્મની સર્વવ્યાપકતા જેવા
વિષયો છે.

‘જ્યાં લગી કંપના ત્યાં લગી જીવ છે, સંશય છૂટે ત્યારે
શિવ કાવે.
ધ્યેયને ધ્યાતા વિના ધ્યાન જો પ્રગટે તો, સોહં સ્વરૂપમાં
જઈને સમાવે’

x

x

x

“હરિજન હોય તેણે હેત ઘણું રાખવું નિજનામ
ગ્રહીને નિર્માન રહેવું
ત્રિવિધના તાપ ને જાપ જરણા કરી, પરહરી
પાપ રામનામ લેવું.”

x

x

x

‘ભજન કરો તો ભય માટે, સંત શબ્દ ધરજો કાન
અમર દેવને આરાધી લેજો, સમજ સદ્ગુરુની શાન,

x

x

x

‘પ્રાણિયા ભજી લેને કિરતાર, આ તો સ્વપ્નું સંસાર,’ આખા
ખોલા અને ચાખખા વીંઝનાર તરીકે પંકાયેલો ભોજો આમ ગુજરાતી
જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારાને સમૃદ્ધ બનાવે છે.

મીડો દાદી અને અન્ય

ત્રેમલક્ષણા લક્ષિત અને જ્ઞાનમાર્ગના પદોના રચાઈતા મીડો દાદીની હજારેક રચનાઓમાંથી કેટલીક રચનાઓ અનુભવમૂલક અર્થઘટનને દારણે ગુજરાતી જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારામાં મહત્વની છે. એમના ધોળ, ઘાળ અને આરતીમાં પણ આખરે મહિમા તો જ્ઞાનનો છે. 'હરિ વેળ વાય છે રે દો વનમાં' નામના અત્યંત લોકપ્રિય ધોળ-કીર્તનમાં આખરે મહિમા તો જ્ઞાનમાર્ગનો ઠર્યો છે. રવિસાહેબને હિંદીની રચેલ ભજન 'અંસરી વાત્રી રહી રે આ વનમાં'માં શરીરમાં જ ભ્રમતત્ત્વ છે અને એની ઉપાસના તરફ વળવાનું સૂચન છે. સરળ ભાષામાં યોગ સાધનાનો ઉપદેશ, વૈરાગ્ય પ્રાપ્તિ માટે સૂચન અને જ્ઞાનોપાસના તરફ દોરી જવાની મીડાની શક્તિનું અડીંચી દર્શન થાય છે.

‘સુરતા દાત્રી રે એની બ્રમાનાઓ બાંગી
લેમળે સંત સુજાગ, સોદાગળા એની,
નટકાએ ખેલ રમ્યો જવારે મેઘનમાં
દાર-વેના રે દુરુ નજરે ન આવે.....એની...’

આમ માનવીએને જ્ઞાનમાર્ગે વાળવા માટે અનેક ઉદાહરણો અને પ્રસંગોને અનુપમે ઉપદેશ આવતો મીડો ગુજરાતી જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારાને બહેતી રાખનારો કવિ છે.

લોકસાચી, સરવળ કાપડી, તિલકદાસ અને અખીવાની કેટલીક જ્ઞાનમાર્ગી રચનાઓ યોગસાધના તરફ વળવાનો ઉપદેશ આપતી દોઈ આ ધારામાં સમાવિષ્ટ થઈ શકે એ કક્ષાની છે. એમનો ખેતાનો અનુભવ યોગની પરિભાષામાં પરંપરા-નુસાર વર્ણવે છે, અખીંગા કહે છે કે ‘મનને માર્ગને મે દો કરીએ, કાંઈક કાંઈક

જરણું ધરીએ'. આમ મન જે કુણું મેંદા જેવું થાય તો જ સાધના શક્ય છે. એવું આલેખીને મનને મારવાનું ધીરજથી સાધનાપથે આગળને આગળ વધતા જ રહેવાનું સૂચવી જાય છે.

નિરાંતની શિષ્ય પરંપરામાં દયાળદાસ, કહાનદાસ, મંજારામ, દોલતરામ, ગોવિંદરામ ગણપતરામ, શ્યામદાસ, ધરમગિરિ, અને નારાયણગિરિએ પણ વધતે ઓછે અંશે જ્ઞાનમાર્ગી કવિતા રચી હોઈ એમનો ઉલ્લેખ પણ આ ધારામાં કરવો જોઈએ.

મુસ્લીમ સંત પરંપરાના મામદશા, વિલાયત, સાંયવલી. અને નાનકશાના પ્રદાનનો પણ મધ્યકાલીન ગુજરાતી જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્ય-ધારામાં સમાવેશ થઈ શકે એ કોટિનું એમનું પ્રદાન છે. કાનપરી, કુંગરપરી, દેવળદે, લખમો માળી, અને ભવાનીદાસે પણ આ પ્રકારની રચનાઓ રચી છે. આ બધા કવિઓ બહુધા સાદી ભાષામાં સરળ રીતે માનવીઓને ક્ષણભંગુર વસ્તુઓ પાછળ ન દોડતા રહીને પરમતત્ત્વની ઉપસનામાં સ્થિર હોવાનું સૂચવે છે, અહંકાર, વાસના આદિના કમાડથી સુવર્ણ જેવી નિર્મળ અને તેજસ્વી કાયા બંધ જ્ઞાન રૂપી કૂંચીથી ઉઘાડીને અર્થાત્ અહંકાર, વાસનાના આવરણ ત્યજવા માટે તત્પર રહેવું જોઈએ-જ્ઞાનોપાસના કરવી જોઈએ. મામદશા ગાય છે કે.

‘સાવ રે સોનાની કાયા કોટડી રે લોહે જડચારે કમાડ રે

લાવો રે કૂંચીયું રે તાળા ખોલીએ રે, ખોલનહારો હુંશિયાર રે’

આમ જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારાને સતત વહેતી રાખવા પોતાનું પ્રદાન કરી ગયેલા આ ગાળાના જ્ઞાનમાર્ગી કવિઓ માનવ ઉત્કર્ષ માટે મથતા રહીને જગતને સાત્ત્વિક જ્ઞાનમય પ્રકાશથી અજવાળવાની કામગીરી કરતા રહીને મનુષ્યને કેવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં રહેવું એનો આદર્શ પણ પૂરો પાડે છે. નિરૂદ્ધ ઉપદેશઆપતા આ

સંતોનું જ્ઞાન પુસ્તકો કે ચાસ્ત્રોમાંથી નહીં પણ પંડમાંથી—
સ્વાનુભવમાંથી—પ્રગટ્યું હોઈ એ વિશેષ પ્રભાવક નીવડ્યું હોય એ.
સ્વાભાવિક છે.

દયારામ

જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારાની પૂર્ણાદિતિમાં દયારામ પાસેથી પ્રાપ્ત થતી દાર્શનિક સાંપ્રદાયિક તત્ત્વદર્શન અને નામસ્મરણ મહિમાના ઉપદેશયુક્ત રચનાઓનો અભ્યાસ કરીએ. ૧૦૯ પદની આખ્યાન સ્વરૂપની અને સામેરી રાત્રમાં રચાયેલી ‘રસિકવદ્ધલ’ કૃતિમાં આખ્યાના ચાંકર વેદાન્તનું ખંડન કરીને પુષ્ટિમાર્ગનું મંડન કર્યું છે. ચાંકર વેદાન્તની દલીલોને શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાન્તોને અનુરૂપ દલીલોથી ચુરુશિષ્ય સંવાદ રૂપે પ્રચરવના કરી છે. માયાવાદ, બ્રહ્મ, જીવ, જગત અને મોક્ષ જેવા તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયોનું સાંપ્રદાયિક મહત્ત્વ અહીંથી પ્રાપ્ત થાય છે. એ કહે છે કે ભક્તિ વિના જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય નિર્રથક છે.

‘ભક્તિ વિના વંઠ્યો વૈરાગજી, જે નવ છપ-યો હરિ અનુરાગજી’

* * *

‘જે અંશ જેહના દોષ તે, તેને ભજે શ્રુતિ ખ્યાત
જે જેહનું તેહને તે મજે, તવ થાય ચિત્તનિરોધ’

* * *

‘ગુણ અવગુણનું કરું ન કામજી,
ચિત્ત જેહનું જ્યાંડ ત્યાંડ વિરામજી
અપું પશિયું બાજક રોપજી, મુખ અધમોતમ સફૂના જેવજી.’

તથાપિ ન ભટકજી ભાંત્રે મનનીજી, સઘ ચાંતતા મ
જનનીજી... આમ પ્રત્યેક જીવ એના અધિકાર મુજબ ઉચ્ચગતિ
જનતો દોષ છે. અન્ય સ્થળે એ જોડાતો નથી. એને વાળવાનો

અર્થ પાણુ નથી. એમ દર્શાવીને આખરે દલીલો દ્વારા દયારામ ભક્તિની અનિવાર્યતા દર્શાવીને જ્ઞાન તરફ વાળવા મથતાઓને ઉત્તર આપે છે. એકસોએક ચંદ્રાવળા છંદમાં રચાયેલ 'ભક્તિપોષણ' પાણુ પ્રભુભક્તિનો મહિમા ગાતી કૃતિ છે. એકસો ત્યાશી કડીની 'પુષ્ટિપથ રહસ્ય' કૃતિ દુહા અને સાવળા છંદમાં છે. અહીં પાણુ પુષ્ટિ પંથના સિદ્ધાન્તોનું સમર્થન છે.

ગુરુભક્તિનો મહિમા દર્શાવતો દયારામ તાત્ત્વિક સિદ્ધાન્તોને લોકોને સમજાય એ રીતે નિરૂપતો હેઠ્ઠ જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારામાં સ્થાન પામે છે. 'શુદ્ધાદ્વૈત મંડનનો ગરબો' અને ખીજ પદો, કીર્તનો ભક્તિજ્ઞાનને વર્ણવે છે. પરંતુ દયારામ ખંડનાત્મક રીતે જ્ઞાનની ભૂમિકાને આલેખતો હેઠ્ઠ એમાં પ્રવાહિતા, સરળતા અને નરી જ્ઞાનોપાસના દષ્ટિગોચર થતી નથી.

* * *

મધ્યકાલીન ગુજરાતી જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાને ખરાં અર્થમાં મૂલવવાના આજ સુધીમાં આપણે ત્યાં ત્રણેક તબક્કે પ્રયત્નો થયા જણાય છે. એ પ્રયત્નોનો આછો પરિચય પ્રસ્તુત કરીને પછી મધ્યકાલીન ગુજરાતી જ્ઞાનમાર્ગી કવિતામાં સાહિત્યતત્ત્વની દૃષ્ટિએ ગુણવત્તા ધરાવતા જણાયેલા પાસાઓનો નિર્દેશ કરીને આ અભ્યાસ પૂર્ણ કરીશું.

૧. 'સૌરઠી સંતવાણી' (પ્ર.આ. ૧૪૬૭, પુ. મુ. ૧૯૭૨)માં ગવેરચંદ મેઘાણીએ સૌરાષ્ટ્રના સૌરઠ વિસ્તારના મહત્વના અનુભવવાદી સંતકવિઓની જ્ઞાનવાણીને ૧. ધણી-ધર,તી ૨. ભક્તિનો માર્ગ, ૩. નવધાભક્તિ, ૪. સતગુરુ, ૫. માનવઅવતાર, ૬. પ્રેમ-સક્ષણુભક્તિ જેવા ખંડોમાં વિભાજીત કરીને પ્રસ્તુત કરેલ છે. આ ૧૦૪ જેટલા ભજનોના અર્થઘટનો અને એમાં રહેલા જ્ઞાનમાર્ગીનો-સાધના પદ્ધતિનો-પરિચય પણ કરાવ્યો છે. આરંભે ૭૬

(‘મિસ્ટીફિકેશન’) હતો. પણ ઉપનિષદોનો રહસ્યવાદ, આ મધ્યયુગી ગૂઢાર્થવાદથી વિભિન્ન હતો. કારણ કે પ્રથમ કહ્યો તે તો પ્રાચીન દ્રષ્ટાઓના તત્ત્વચિંતનનો જ એક જળ-તરંગ હતો, જ્યારે બીજો કહ્યો તે પાવિત્ર્યે અને ભક્તિએ ભરપૂર હૈયાની નૈસર્ગિક નિષ્પત્તિરૂપ હતો. પાપ અને સંતાપની સમાનતામાંથી એ પ્રભવ્યો હતો અને દ્વિતત્ત્વમાં વ્યવહારુ અદ્વૈતી ઓતપ્રોત થઈ જવાની આરઝૂમાંથી એ ઉદ્ભવેલો હતો. ઉપનિષદનો હતો નિસર્ગપ્રેરિત તાત્ત્વિક રહસ્યવાદ. મધ્યયુગનો હતો આચારનિષ્ઠ ભક્તિપ્રધાન રહસ્યવાદ. ઉપનિષદના રહસ્યવાદમાં વિશ્વક્ષણ તરંગો, અજબ કલ્પનો તેમજ સત્ તત્ત્વના વિશેનાં ખેદક વિધાનો અસંગત નહોતાં; જ્યારે મધ્યકાલીન રહસ્યવાદ એ તો દાર્શનિક ખૂલાસાઓને તેમજ કલ્પનોને, સત્ તત્ત્વના વ્યવહારુ ગ્રહણની ખામતમાં, નિર્થક ગણીને તુચ્છાકારનારો હતો. ઉપનિષદોનો રહસ્યવાદ એ તો જનતાના કોલાહલથી વેગળા, મઠોમાં વસનારાં માણસોનો, જેમને સોખત તો કાંઈક પોતાના શિષ્યોની જ સાંપડતી તેમનો હતો; જ્યારે મધ્યકાલીન રહસ્યવાદ તો માનવ-જાતિની આચારનિષ્ઠ ઉન્નતિમાં ઓતપ્રોત ‘ખનન’રો રહસ્યવાદ હતો, અને સાધકનો પોતાનો આત્મિક વિકાસ એ એનો પાયો હતો. ઉપનિષદોની શોધક, સાનવીની વચ્ચે, એની આત્મિક અવસ્થાના ઉદ્ધાર કાર્યને માટે ઈરાદાપૂર્વક અગ્રસર ખનવા સારુ આવતો નહિ: જ્યારે મધ્યકાલીન સાધકનું કાર્ય તો જનસામાન્યની અંદર, પાપાત્માઓ, સ્ત્રીઓ અને અસ્પૃશ્યોની અંદર-આત્મિક જીવનની થોડી પણ ખેવના કરનારાં, એ જીવનને વિશે ભ્રામક વિચારમાં પડેલાં અને ભલે ને અલ્પાંશે પણ જોયો સંતને ઓળખવાને ઉત્સુક હતાં તેવાં માનવોની અંદર ભેળવાવાનું હતું. ટૂંકમાં એમ કહી શકાય કે ઉપનિષદના રહસ્યવાદમાંથી જ્યારે આપણે મધ્યકાલીન રહસ્યવાદ તરફ વળીએ છીએ, ત્યારે આત્મિક જીવન આપણને મઠોની

દીવાલોમાંથી બહાર નીકળીને ચોટામાં બેઠેલું દેખાય છે.”

ત્યાર પછી હિન્દી વિદ્વાનો સર્વશ્રી રામચંદ્ર શુક્લ, હનુમરી પ્રસાદ દ્વિવેદી અને ત્રિયર્ચન વગેરેની આ જ્ઞાનવાદના પ્રભાવ વિષયક ચર્ચાનો સાર રજુ કરેલ છે. એ રીતે મેઘાળી બંને પક્ષના વાદ-પ્રતિવાદ મૂકી આપોને પોતાને અભિપ્રેત મંતવ્યોની પછળનો વિશેષ તર્ક અને એ માટેના સમર્થન રૂપ વિધાનો ઉદાહૃત કરીને પોતાનું દષ્ટિબિંદુ તર્કબદ્ધ રીતે પ્રસ્તુત કરે છે.

તેમણે જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારાના સ્વરૂપનો પરિચય ગુજરાતી જ્ઞાનમાર્ગી સંતવાણીને કેન્દ્રમાં રાખીને દર્શાવ્યો છે, એ કારણે તળની જ્ઞાનમાર્ગી વિભાવના ખરા અર્થમાં પ્રાપ્ત થઈ છે. તેમણે રવિ-સાહેબની એક રચનાને કેન્દ્રમાં રાખીને જણાવ્યું છે તે જોઈએ.

“કાવાના ધડનારને તમે ઓળખો

રામજીને બનાયા પવન-ચરખો.”

પવનના ચરખા આ દેહને જિયાં જુઓ તિયાં સરખો કહી, રવિદાસ અભેદ્યું દર્શન કરે છે : એ દેહના દેવળ દેવળે રામ પોતે જ દોંકારા દે છે. જ્યોતિ જલે છે-પણ ક્યાં ? પૂડના દમણમાં : પૂડનો કચો નથી તો ખીજું શું છે આ દેહડી ! કાળા તમસમય દિલનો અંધકાર એ જ્યોતિએ માટે છે. પણ નિજાતમ-જ્યોતને અજવાળે જેને અત્રમ સ્વરૂપ ન યૂગ્યા, તે માનવીને, ‘એના પરનો’-એ અષાંડખળીના ગામનો પત્તો ન લાધ્યો.

તો શું આ બધો ભગવતમંડોળ એ કેવલ યુન-ચિખરના અલ્પ-અખાડામાં, ગગનમંડળની મોષિનમાં અને જલત જ્યોતમાં જ ધુમતી ફાઈ ધુમસના પાચકાં શરતો વાળીવ્યાપાર હતો ? નહિ, એના પંચ-ગુણી પર કરાયા હતા. દષ્ટિસંમીપના વાસ્તવની એને મંજબૂત પંકડ હતી. જૂઠ, પાળાંડ અને ‘પ્રતિભાવાદના’ હલ, હાંડી ગયેલા

અસાનબંધ પર એ જ બીજચંદ્રની રાત્રિએ ભજન-ભડાકા અફળાય
છે એ વાણી સાંભળતાં પ્રશ્ન થાય છે કે આધુનિક કયો સુધારક આપ્યા
વધુ ચોટદાર પ્રહાર મૂર્તિપૂજના અતિરેક પર કરી શક્યો હોત ?

એ જી, મનષા માયલી જી રે,
ગોરખ, જગતા નર સેવીયે.
જગતા નર સેવીયે
તુંને મળે નિરંજન દેવ.—મનષા૦

*

પથર પૂજ્યે હર મિલે તો
મેં બી પૂજું પહાડ જી.
ઓહી પહાડકી ચકી બનત હૈ
પીસ પીસ જગ ખાત.—મનષા૦

*

માલણુ લાવી ફૂલડાં એ
ધર્યાં હરિની પાસ જી
એ દેવમાં જી સાચ હોય તો
કેમ ન આવેં વાસ.—મનષા૦

‘હે મારી આંતરવાસિની મનીષા ! મૂર્તિને નહિ, પણ જગતા
નરને સેવીએ, તો જ તને નિરંજન દેવ મળશે. પથરની પ્રતિમામાં
જો પ્રભુ હોય તો તો હું સારાય પહાડ પૂજવા તત્પર છું. પણ એ
પહાડમાંથી તો ઘંટી બને છે, જેમાં અનાજ પીસી પીસીને જગત
રોટી જમે છે. એ પથરમાં જો પ્રાણ હોત તો પોતાની છાતી પર
પગ મૂકી પ્રતિમા ધડનારા શિલ્પીને જ એ દેવ ભક્તી ન જાત !
એમાં દેવત્વ હોત તો એને ધરાતાં ફૂલોની સુવાસ કાં ન આવત ?

મૂર્તિપૂજની આવી વેધક વિડંબના નાથ-સંપ્રદાયનાં છેલ્લા નવવિધાયક અને લોકસંત ગોરખનાથે ઉડાવી. પણ ભજન-વાણી એકદેશીય નથી. આ ગોરખ આ દેવાયત, આ રવિ, મોરાર, જોઠી-રામ, ઘાખો લોયણ, એ કેવળ નિરનિરાળી વ્યક્તિઓ નથી. તેમનાં ભજનો એ તોખનોખા વાદ વચ્ચે વિતંડા માંડતી કૃતિઓ નથી. તેમની વાણીનું એક સમુચ્ચય-સ્વરૂપ છે. એ શબ્દોમાં સમષ્ટિનાં આત્મ-મંથનો સાક્ષાર ખન્યાં છે. મહાવૃક્ષની જૂજવી ડાળીઓ, સર્જનહારનાં સ્તોત્રો : ગુરુચરણામૃતિનાં અને ગુરુપ્રશસ્તિનાં પદો : ગુરુવિરહ અને પ્રભુવિરહના પ્રેમલક્ષણાત્મક ભક્તિપુષ્કારો : આત્માને એતવનારાં ભજનો : મનખાદેહનાં મૂલ્ય દાખવનાં પદો : યોગસાધનાનાં યોગ્યનાં પ્રધ્વાનંદ-મસ્તીનાં : આગમનાં : અવળવાણીનાં : આખ્યાયિકાઓ : પ્રભાતિયાં : આરાધ : રવેણી : સાવળ : આ તો ખંધાં એક જ ચૂંદડીના તાણાવાણુણ છે. એમાંથી ઊઠતો વણાટ ભાતીગળ ભક્તિ-ચૂંદડીને છે',"

આ તળ ગુજરાતની જ્ઞાનવાણીનું અનુસંધાન ભારતીય જ્ઞાન-માર્ગી વિભાવના સાથે તેમણે જોડા આપીને નિર્દેશ્યું છે. 'ત્યારે શું એ કેવળ મધ્યકાલીન સંતોના બોલનો પડઘો જ ળાગે છે ? શું નર્યો અનુકરણયુક્ત શબ્દ-વ્યાપાર ળાગે છે ? કે ભોજલ, રવિ નામના આપણા આત્મ-ધાયણ મરમીઓને ધયેલો નિજનુભવ ળાગે છે ? અંતસ્થલના સમસંવેદન વગર તો પારકી વાણી પણ પોતાની ભોમમાં દિતારી શકાતી નથી. પણ આ તો કેવળ પરાનુભવ અથવા પરસંવેદના નથી, આ તો ભાસે છે સ્વકીય 'ગર્ભધારણુની સૂક્ષ્મ મર્મગામિતા. ગુજરાતની ભજન-વાણીમાં આત્મવિધાનું સ્વાનુભવ-યુક્ત મર્મસંવેદન જિહ્વાયું છે એવો મારો દમો વિશેષ તો પૃષ્ઠ ત્યારે બને છે, જ્યારે એ વાણીના પદખંધી બોલ મારે શ્રવણે સંગીત-સ્વરૂપે પડે છે. શબ્દ, કાવ્ય અને સંગીતનું એ એકાકાર

રાણીએ પૂછે છે—

શાને રે કારણીએ રાજ મુંડ રે મુંડાવી ને
શાને કારણ પે'રી કંયા હો જી ?
શાને કારણીએ રાજ અપર ધરાયો ને,
શાને કારણ લીધા કંડા હો જી ?

તેનો જવાબ ગોપીચંદ વાળે છે—

મુગતિને કારણ મેંવા, મુંડતો મુંડાવી ને,
કાયા ઢાંકણ પે'રી કંયા હો જી.
વસ્તી માગણકું મેંવા, અપર ધરાયો ને
કાળ મારણ લીધા કંડા હો જી.

એ કરતાં અધિકાઅધિક ચમત્કૃતિમય, કાવ્યરસિક અને જ્ઞાનલક્ષી રહસ્યલક્ષી તો આ પ્રશ્નોત્તરી છે.^૨

આમ મેઘાણીનું પ્રદાન જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારાના સ્વરૂપની આલોચના તથા એ મટેના બળકટ હિંદુરણવાળા ભજનોને કારણે અત્યંત મહત્વનું છે.

૨. 'સંત ડેરી વાણી' (પ્ર.આ. ૧૯૭૦)માં મહારંદ દેવેએ ૪૫ જેટલા જ્ઞાનમાર્ગી સંતોના કુલ ૧૦૬ જેટલા પદો-ભજનો-પ્રસ્તુત કર્યા છે. મહત્વની રચનાઓના અર્થઘટનો પણ આપ્યા છે અહીં અનુક્રમમાં ભજનશીર્ષકની સામે એના કર્તાનો નિર્દેશ નથી, ઉપરાંત ભજનશીર્ષકને અનુક્રમ નંબર અપાયા નથી. પ્રારંભે 'તત્ત્વેણીને તીરે' નામના ૭૬ પૃષ્ઠના પ્રવેશકમાં જ્ઞાનમાર્ગી વિશ્વાવનાના મેઘાણીએ નહીં નોંધેલા એવા પ્રાચીન ભારતીય સંદર્ભો નોંધીને પછી શાંતિ-નિકેતનના અધ્યાત્મિકા શ્રીમતી લોલા રાયના 'ધર્મ ઓફ લઈફ' લેખમાનાં આલેખનો પરિચય પ્રસ્તુત કરીને આપણા માર્ગો સાધુની

વાણી સાથેનું તેમનું સામ્ય દર્શાવી આપીને વિવિધ રૂપોમાંથી પ્રગટતી ભારતીય દર્શનમાં રહેલી એકતાનો પરિચય રજૂ કરેલ છે.

મહત્વના સંપ્રદાયની સાધનાપદ્ધતિ અને જ્ઞાનવિભાવના પણ અહીં દર્શાવાઈ છે. તેઓ આ જ્ઞાનમાર્ગી કવિઓ કેવા સમયે કઈ રીતે પ્રસ્તુત પાળ્યા એ અંગે નોંધતા કહે છે :

‘આપણા સમાજ-વૃક્ષનાં મૂળિયાં ઢીલાંપોચાં પતી ગયાં હતાં. વિકૃતિના કીડાઓ એને ખાઈ રહ્યા હતા. પોથાં પંડચાઓ લોકોને કાગળમાં ચીતરેલું કદપવૃક્ષ પતાવી ઊગરી જવાનો આદેશ આપતા હતા. ત્યારે નાથયોગીઓએ મજબૂત હાથે આ સમાજવૃક્ષનાં મૂળિયાં ઊંડા ધરખી દીધાં. ખદબદતા કીડાઓને ખેદી કઢયા. વૃક્ષને ફરી ટટ્ટાર કર્યું. પણ ધરતીના અમીરસને અભાવે એ જ્યારે મુરઝાવા માંડ્યું ત્યારે આવ્યા સંતો. હૈયાની હેલ ભરી ભરીને આપાઢી મેઘની જેમ તેઓ ઊમટી પડ્યા. જોગીના રાખધૂમાડાથી ઝાંખા ઝપટ થયેલા આંખાને તેમણે અનગળ હેતથી નવરાવ્યો, ધોવરાવ્યો. પાંદ પાછાં ચળક ચળક પ્રકાશી ઊઠ્યાં. સંતોએ અમર ઘેરથી ધડા મગાવીને મૂળને સીધ્યું. આંખો પાછો મ્હોરી ઉઠયો લૂંએઝૂંમે લયી પડ્યો...’.....આપણો સમય અધારે એણાં ખાતો હતો ત્યારે પોતા-પોતાની રીતે તેમણે ઊજળા જીવનની મશાલો ચેતાવી હતી. અને જેને જ્યાંથી દિલની લાગી જાય ત્યાંથી સંસાર તરી જવાનો આરો પતાવી આપ્યો હતો. ડાડા મેકરણ કહે છે તેમ :

‘મું ભાયો તડ હિકડો, પણ તડ લખખ હબર,
જુકો જેઆં લખજેઆ, સે તરી થેઆ પાર.’

મેં માન્યું હતું કે માનવીને તરવા માટે એક જ આરો છે. પણ એવા તો હજારો લાખો કિનારાઓ અનુભવને અંતે નજરે આવ્યા. જેને જ્યાંથી લાગી ગઈ ત્યાંથી તરીને તે પાર ઊતાર્યા છે...’

‘...વૈદિક ઋષિ આરાધનું’ ભજન ઉપાડે ત્યારે ‘ત્રાતામ્ ઈન્દ્રમ્’-તારણ-
 હાર ઈન્દ્રને પુકારે તો આજનો ભજનિક ખોલી ઊઠે, ‘રામાપીર,
 વારું કરજો વેલી!’ આ બંને વચ્ચે જુગના જુગનું અંતર હોવા છતાં
 તેમને કંઠેથી એક જ સનાતન માનવીની આરજી કેવી ચાલી આવે
 છે ! આ ભજનોમાં ભાષા અને ભગવદ્-સ્વરૂપના તમામ ભેદને
 મિટાવીને જાણે કેવળ પ્રેમની, લગનીની, ન્યોચાવરીની નિષ્કલંક
 ધારા માનવહૃદયમાં મોજાં ઉછાળતી આવે છે. અનેક નામે, રૂપે કે
 અલક્ષ્ય ભાવનાએ પેલા પરમને ચરણે લઈ જતા મૂળ મંત્રને ભજનિક
 સંતોએ જીવતો રાખ્યો છે. આદિકાળે ઊઠેલો ‘ત્રાતામ્ ઈન્દ્રમ્’નો
 જયઘોષ આજે પણ શમ્યો નથી, આપણા દિલની ભ્રમણાને ભાંગતો,
 આપણા અંતરની દરિદ્રતાને મિટાવતો એ ગગનમાં અખંડ ગાજે
 છે ને ઝગઝગતી જ્યોતિ પાથરે છે. આપણા મરજીવા સંતોની
 વાણી સાથે આપણાં જીવંતરમાં એની ધૂન મચાવીએ અને આનંદ-
 લોકમાં તરતા થઈ જઈએ.’^૯

‘આ રીતે મેઘાણી પછી મકર-દસર્થનું પ્રદાન પણ મધ્યકાલીન
 ગુજરાતી જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાની સૈદ્ધાન્તિક પીઠિકા બાંધી આપનારું
 અને એનો ભારતીય સંદર્ભ જોડી આપનારું હોઈ એનું મહત્ત્વ
 પણ ઘણું છે. ખીજા તમકામાં અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ, સુભાષ દવે અને
 ભુપેન્દ્ર બાલકૃષ્ણ ત્રિવેદીના કામને નિદેશી શકાય.

૩. ‘સંદર્ભ’ (૧૯૭૫), (સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી, જયંત
 કેઠારી)માં અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટનો ‘મધ્યકાલીન ગુજરાતી જ્ઞાનમાર્ગી
 કાવ્યધારા’ નામે નિબંધ પ્રકાશિત છે. અહીં જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્ય-
 સ્વરૂપને નજર સમક્ષ રાખીને ગુજરાતી જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાનું
 મૂલ્યાંકન છે. જ્ઞાનમાર્ગી તત્ત્વમીમાંસા પણ અહીં ટૂંકમાં દર્શાવી
 છે, એ બંને કારણે આ અભ્યાસ લેખનું મહત્ત્વ છે.

૪. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ખંડ-૨ (૧૯૮૬)માં અખાનદ પુરોગામી 'જ્ઞાનમાર્ગી' કવિઓ (પૃ.-૩૫૭-૩૭૧) શીર્ષકથી ડૉ. સુભાષ દવેએ જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાની ભૂમિકા પ્રસ્તુત કરીને અખા પૂર્વેના આઠેક જેટલાં મહત્વના કવિઓના પ્રદાનના જ્ઞાનમાર્ગની આલોચના કરી છે. એ જ અંથમાં 'આખા પછીની જ્ઞાનમાર્ગી' કવિતા' (પૃ. ૪૨૨-૪૩૮) શીર્ષકથી ભુપેન્દ્ર બાલકૃષ્ણ ત્રિવેદીએ જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાની ભૂમિકા તથા મહત્વના પંદરેક જેટલાં જ્ઞાનમાર્ગી કવિઓના પ્રદાનના સ્વરૂપને વિગતે સમજાવીને પછી એમાંથી પ્રગટતા કવિકર્મની નોંધ પણ પ્રસ્તુત કરી છે. આ બંને સ્વાધ્યાય ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષથી મધ્યકાલીન સર્જકોના સંદર્ભે થયેલા છે. જ્યારે મેઘાણી અને મકરંદ દવેનો સ્વાધ્યાય સંત સર્જકો સંદર્ભે થયેલો છે. આ સમયગાળા દરમ્યાન આ બધા ઐતિહાસિક સંદર્ભો અને અર્થઘટનોને નોંધતો મધ્યકાલીન ગુજરાતી જ્ઞાનમાર્ગી કવિતા વિશે ભુપેન્દ્ર મિસ્ત્રીનો એક લેખ ડૉ. મફત ઓઝા સંપાદિત 'અઢાર સાહિત્યિક નિબંધો'(૧૯૮૨ ના અંથમાં પ્રકાશિત છે. આ ઉપરાંત જ્યંતિલાલ આચાર્ય દ્વારા ક્ષિતિમોહન સેનના લેખોના અનુવાદો તથા 'મરમી સંતોનું દર્શન' અને ખીજા પણ આ વિષયના ગ્રંથો પ્રકાશિત થયેલ છે; પરંતુ એ કામ તથા ડૉ. રાજેન્દ્રસિંહ રાયબદના ગ્રંથ 'રહસ્યવાદ' સ્વતંત્ર અભ્યાસ-સ્વાધ્યાય માંગી લે એ કક્ષાના છે.

૫. ત્રીજા તબક્કામાં મધ્યકાલીન જ્ઞાનમાર્ગી કવિતા વિષયે 'મહત્વનું કાર્ય' ડૉ. સુરેશ જોષીનું છે. વિગતપ્રચૂર, જિંડાણ અને એમના વ્યાપક અધ્યયનનો પરિચય કરાવતા ચાર ગ્રંથો પ્રકાશિત છે.

૧. 'જ્ઞાન ગંગોદક' અનુભવાનંદના પદો (૧૯૭૭)

૨. 'મધ્યકાલીન જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારાની ભૂમિકા' (૧૯૭૮)

૩. નરહરિ કૃત જ્ઞાનગીતા (૧૯૭૯)

૪. વસ્તાનાં પદો (૧૯૮૩)

પ : ૧. ‘જ્ઞાન ત્રંગોદ્ધ’માં પ્રારંભે અનુભવાનંદના જીવનને અને હવનના વિગિષ્ટરૂપના જ્ઞાનમાર્ગી પાસને સમજાવતા ૨૭ પૃષ્ઠના શ્લોકમાંથી અનુભવાનંદની જ્ઞાનમાર્ગી વિભાવનાનો પરિચય મળે છે. પછી ૧૧૯ પદો મુદ્રિત થયેલા છે. છેલ્લે જ્ઞાનમાર્ગી ધારાની સોળેક જોટણી પારિભાષિક સંજ્ઞાઓ સમજાવી છે.

સૂરેશભઈના આ સંપાદનમાં અનુક્રમજ્ઞિષ્ઠ ન હોઈને તથા ઉપોદ્ધાતને પૃષ્ઠનાંચર જ ન અપાયા હોઈને સંપાદનમાંના સંદર્ભો મોંઘિલામાં થયેલી પ્રતિકૂળતા રહે છે. પદ્મકેદ પળ ઘણી જગ્યાએ ખોટી રીતે થયા છે, વાચના માટે કાંઈ ઉચિતપ્રત્યે આધાર લેવાયો છે કે ક્યા મુદ્રિત પાઠનો આધાર લેવાયો છે? એની કોઈ જ સ્પષ્ટતા નથી. પારિભાષિક સંજ્ઞાઓ દિવ્યક સમજૂતિ માટે ક્યા ગ્રંથોનો આધાર લેવાયો છે? એ અંગે પણ કંઈ જ નિર્દેશ નથી. એ કારણે આ સંપાદન અશાસ્ત્રીય જાણીય છે. તેમ છતાં ઉપોદ્ધાત અને પારિભાષિક સંજ્ઞાઓ દિવ્યક સામગ્રી ઘણી જ મૂલ્યવાન છે, પરંતુ સંદર્ભો ન હોવાને કારણે મૂળ સુધી પહોંચવાની અપેક્ષા સંતોષાતી નથી.

પ : ૨. ‘મધ્યકાલીન જ્ઞાનમાર્ગી’ કાવ્યધારાની જૂમિકામાં પણ અનુક્રમજ્ઞિષ્ઠ નથી, અને પ્રકચ્છેને કમ પણ અપાયેલ નથી, પરંતુ સમગ્ર ગ્રંથનો અભ્યાસ કરતા જ્યાં આવે છે કે અહીં ભારતીય મધ્યકાલીન જ્ઞાનમાર્ગી દર્શિતાના ઐતિહાસિક સંદર્ભનો પરિચય પ્રસ્તુત થયેલ છે.

પ્રથમ પ્રકચ્છેમાં જ્ઞાનમાર્ગી પરંપરાની ઐતિહાસિક સમાલોચના છે. પછીના ત્રણ પ્રકરણોમાં વેદ અને જ્ઞાનમાર્ગી ધારા તથા અદ્વૈત ગ્રંથો, ઉપનીષદો અને આરાધ્યકમાં તથા ભગવત-ગીતામાં જ્યાં-જ્યાં આ ધારાના ખીજ દૃષ્ટિએ ચર થાય છે એની

ઉદાહરણો સહિત વિગતો મૂકાઈ છે. અંતિમ ૧૩માં પ્રકરણમાં મધ્યયુગીન સંતસાધનાનો પરિચય અપાયો છે વચ્ચેના ૫ થી ૧૨ ક્રમના પ્રકરણોમાં મહાયાન, વજ્રયાન, સહજયાન, કાલ્પકયાન, બૌદ્ધદર્શન ચર્યાગાન, પાહુડદોહા, તંત્ર અને નાથસંપ્રદાયની જ્ઞાન-માર્ગી વિભાવનાનો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે, (અભ્યાસની વ્યવસ્થા ખાતર અહીં પ્રકરણોના ક્રમ આ લેખક દ્વારા અપાયા છે.)

અહીં પણ બધી માહિતીના સંદર્ભો અપાયા ન હોઈને મૂળની વિશેષ સામગ્રી સુધી પહોંચવાનું શક્ય બનતું નથી. આમ અનુક્રમણિકા, પ્રકરણક્રમ અને સંદર્ભ નિર્દેશ ન મૂકાયને કારણે સુરેશભાઈના આ ગંભીર સ્વાધ્યાયમાંની શાસ્ત્રીયતાનો અભાવ કોઈ પણ અભ્યાસીને ખૂંચે એ સ્વાભાવિક છે.

૫ : ૩. ‘નરહરિ કૃત જ્ઞાનગીતા’ સંપૂર્ણપણે શાસ્ત્રીય કહી શકાય એવું સંશોધન સંપાદન છે. અહીં પ્રારંભે નરહરિના જીવનની વિગતો તથા પ્રદાનની મહત્તા જ્ઞાનમાર્ગી વિચારધારાના નિરૂપણમાં છે એ વિગતે નોંધ્યું છે. બધે જ પાદટીપ સંદર્ભો મૂકાયા હોઈને આ તારણો શ્રદ્ધેય બની રહે છે. નરહરિ કૃત ‘જ્ઞાનગીતા’ની વાચના પ્રાપ્ય ચાર હસ્તપ્રતોને કેન્દ્રમાં રાખીને તૈયાર કરવામાં આવી છે. પાકભેદ નોંધ્યા છે, તથા અમુક પાઠ શા કારણે પસંદ કર્યા છે એના કારણો પણ નોંધ્યા છે. છેલ્લે ‘જ્ઞાનમાર્ગી’ ધારાના સાહિત્યસ્વરૂપો અને ‘જ્ઞાનમાર્ગી’ ધારાની કેટલીક પારિભાષિક સજ્ઞાઓ એમ બે લેખો પરિશિષ્ટરૂપે મૂક્યા છે, અને અંતે મહત્વના શબ્દોના વ્યાકરણરૂપો પણ મૂક્યા છે.

આમ આ સંશોધન-સંપાદન અત્યંત શાસ્ત્રીય અને સુરેશભાઈની મૂળ-શક્તિનું પરિચાયક છે. એમાંથી મધ્યકાલીન ગુજરાતી જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારા વિષયક મહત્વની ઘણી બધી વિગતો એકસાથે શ્રદ્ધેય અને શાસ્ત્રીય રીતે સાંપડે છે.

પ : ૪. 'વસ્તાનાં પદો'નાં વસ્તાના ૧૧૦ પદો સુદિત છે. પદો હસ્તપ્રતોને આધારે કે કોઈ સુદિત કૃતિમાથી પ્રાપ્ત થયા એનો કશો જ નિર્દેશ નથી. શબ્દાઓ પણ નોધ્યા નથી. આરંભે વસ્તાના છવનવિધવક્ર વિગતો અને વસ્તાના પદોનાં તત્ત્વદર્શનનું સ્વરૂપ ચર્ચુ છે. આ તત્ત્વદર્શન વિગત અભ્યાસક્રમમાં ઉદાહૃત કરેલાં પદો અને સંપાદનની વાચનામાંના પદોમાં પઠભેદ દર્શિતોચર થાય છે. ઉદાહરણ પ્રસ્તુત કરતી વખતે પદનો ક્રમાંક સુરેશભાઈએ પદની સાથે મૂક્યો હોત તો વસ્તાની જ્ઞાનવિભાવનાને વિશદ્ રીતે સમજી શકવાની અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થાત. આ કારણે આ સંપાદન પણ શાસ્ત્રીય કક્ષાનું નથી જણાતું.

આ રીતે આ સંપાદનો ('જ્ઞાનમીતા' સિવાયના) મધ્યકાલીન ગુજરાતી સંપાદનના ઈતિહાસમાં સુરેશ જોષીની નમણી કામગીરીના ઉદાહરણો છે. માત્ર 'જ્ઞાનમીતા' અન્યંત ચીવટથી ભર્યું-ભર્યું, વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિએ સંપાદિત થયેલું સંશોધનમૂલક સંપાદન છે. અન્ય સંપાદનગ્રંથોને સુરેશભાઈની આ વૈજ્ઞાનિક-શાસ્ત્રીય મૂળ-દર્શિતો હાથ પ્રાપ્ત થયો જણાતો નથી.

સંપાદન પદ્ધતિ બંને પુરો શાસ્ત્રીય ન હેય પરંતુ તેમજ જતાં ભારતીય જ્ઞાનમાર્ગોધારા અને ગુજરાતી જ્ઞાનમાર્ગો કવિના વિગત વિગતપ્રચૂર, ઊંડાણપૂર્વક જ્ઞાન અને વ્યાપક-વિશદરૂપની માહિતી સુરેશભાઈ પામેથી અ. ગ્રંથો દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે એનું પણ મહત્ત્વ તો છે જ.

આમ ઐતિહાસિક પરિગ્રેમ્યથી ઝવેરચંદ મેઘાણી, મકરન્દ દવે, અનિરુદ્ધ બ્રહ્મમટ્ટ, ડૉ. સુભાષ દવે, બ્રૂપેન્દ્ર બાલકૃષ્ણ ત્રિવેદી, ડૉ. બ્રૂપેન્દ્ર મિસ્ત્રી, (જ્યંતિલાલ આચાર્ય. ડૉ. રાજેન્દ્રસિંહ રાયચંદા) અને ડૉ. સુરેશ જોષીના પ્રદાનનો પરિચય વિધવસામગ્રી અને અભિવ્યક્તિની પદ્ધતિને અનુષંગે પ્રસ્તુત કર્યો. હવે મધ્યકાલીન.

ગુજરાતી, જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારામાંથી દૃષ્ટિગોચર થતાં સાહિત્યિક-
ઉન્મેષો-ગુણવત્તા ધરાવતા પાસાઓનો નિર્દેશ કરીને આ સ્વાધ્યાય
પૂર્ણ કરીએ.

*

✽

*

રૂપક નિરૂપણથી આરંભાયેલ જ્ઞાનનો મહિમા ખંડન-મંડનમાં
પૂર્ણાહુતિ પામે છે. આ જ્ઞાનવાણીના રચયિતાઓ પંડિત નથી, છતાં
એ વાણી પંડિતોની જ્ઞાનવિભાવનાને વળોટી જાય તેવી બળવત્તર
છે, ગ્રંથો-શાસ્ત્રોમાં નિરૂપાયેલું તત્ત્વજ્ઞાન એ માત્ર પુસ્તકિયું
તત્ત્વજ્ઞાન જ નથી પરંતુ જીવનમાં અપનાવીને ખીજીને પણ એ
અનુભવ તરફ વાળી શકાય એવી, એ શાસ્ત્રજ્ઞાનની શક્તિ છે. એનો
ખરો પરિચય જ્ઞાનમાર્ગી કવિઓએ કવ્યરચનાઓ દ્વારા કરાવ્યો છે.

જનસામાન્યને સમજણ આપતી આ જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારામાં
કદપનાતું ઉદ્બુદન નથી પણ આત્માનુભવની સચ્ચાઈનો ઉદ્ભવ છે.
આ પ્રામાણિક ઉદ્ભવ અપરોક્ષાનુભૂતિ, પરિચિત દષ્ટાંતો, ઉદાહરણો,
ઉપમા, રૂપક, નિદર્શના; પ્રાસાનુપ્રાસ, વર્ણુસંગાઈ, યમકસાંકળી
તેમજ જનસમાજમાં વ્યાપક રીતે રૂઢ થયેલ કહેવતો, રૂઢિપ્રયોગો
અને શબ્દોના દષ્ટિપૂત વિનિયોગને કારણે રસપૂર્ણ અને અર્થપૂર્ણ
બની રહે છે. પદ્યધર્મમાં અક્ષરમેળ છંદો ઓછા જોવા મળે છે, પરંતુ
માત્રામેળ છંદો-મૂલણા, મનહર, સવૈયા, દૂહા-સોરઠાં, ચોપાઈ
અને કુંડળિયા વિશેષ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આમાં પણ યતિભંગ કે
માત્રાઓની વધઘટના અનેક ઉદાહરણો જોવા મળે પરંતુ હકીકતે
તો આ રચનાઓ આરોહ-અવરોહથી ગાવા માટેની હોઈ શ્રવણપાન
વખતે એ છંદોભંગ મર્યાદા ધ્યાનમાં ન આવે એવું બનતું હોય
છે. બહુધા આ રચનાઓ કોઈ ઢાળ, તાલ કે લયમાં હોય છે.
લોકકંઠે રમતા હોય એવા ઢાળને વિશેષરૂપે ખપમાં લેવામાં આવે છે.

આ રીતે જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારાની કલાત્મક અભિવ્યક્તિ રસાળ અને સ્થાનિત છે. એમાં શિષ્ય, કોઈ પાત્ર કે માનવીને ઉદ્દેશીને નિરૂપાયેલ વેદાન્ત જ્ઞાનનો-ચિંતનનો ભાર ભાવકને વરતાતો નથી. પોતાને અભિપ્રેત મુદ્દો સીધી રીતે વ્યક્ત થતો હોય છે. દ્યારમમાં ખંડન-મંડન પ્રવેશ્યું એટલે પેલી રસજાતી, ભાવવાહી ભાવાનું સૌંદર્ય લુપ્ત થયું. અને એ વ્યાપક પ્રભાવ ન પાડી શકી. પરંતુ જે પદરચનાઓ સૌંદર્ય જ્ઞાનોપદેશ પ્રસ્તુત કરે છે એ વિશેષ લોકાદર પામી.

આત્મતત્ત્વને પામવાનું સૂચવતા આ બધા જ્ઞાનમાર્ગી કવિઓની વાણીમાં એકવિધતા હોવા છતાં અભિવ્યક્તિની તરાહ અને અનુભવ અક્ષર હોઈ એ આસ્વાદ્ય બની રહે છે. સમાજને અજ્ઞાન, મોહ અને માયામાંથી પોતાની રીતે બહાર કાઢીને જ્ઞાનાભિમુખ કરવા માટે જ્ઞાનવાણીના માધ્યમથી આ કવિઓએ જે પ્રયાસ આદર્યો અને એમાં તેઓ સફળ થયા એ માટે આ અસરકારક અભિવ્યક્તિ ઉપરાંત આચરણ, વ્યવહારશુદ્ધિ અને નિર્વાજ માનવ પ્રેમ પણ એટલો જ કારણભૂત છે. જ્ઞાનવાણી અંતર્ગત રહેલી યોગની દુર્ગમ પરિભાષા રનેડભાવથી સભર પ્રેમપૂર્ણ વ્યવહારને કારણે અવગમનક્ષમ બની હશે એ હકીકત છે. સતત સંપર્ક અને પછી ઉપદેશ આપતા યોગમાર્ગની ગૂઢ પરિભાષા જ્ઞાનસાધનામાં અવરોધરૂપ ન નીવડી એ આ જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારાની બીજી વિશિષ્ટતા છે.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી જ્ઞાનમાર્ગી કવિતામાં અનેક સ્થળે તત્ત્વદર્શન અને કવિતા એકરસરૂપે દૃષ્ટિગ્રાચર થાય છે. માત્ર જ્ઞાનનું કથન નહીં પરંતુ એમાં અનુભવનું સત્ય ભળ્યું હોઈ, હૃદયની વાણીના અણુંણાંજ અણુંણાંજ રણકારનાં વર્તુળો આંકતી આ કાવ્યધારા સાચુકલી અનુશ્રુતિની બળવાન અભિવ્યક્તિના ઉત્તમ ઉદાહરણ તરીકે હંમેશા યાદ રહેશે.

પાઠ્યીપ

- ૧ 'મધ્યકાલીન જ્ઞાનમાર્ગી કવ્યધારાની ભૂમિકા' સુરેશ જોષી, પૃ. ૩.
- ૨ 'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ' ભાગ-૨, પૃ. ૩૫૮.
- ૩ 'અખો એક અધ્યયન' (આ. બીજી) ઉમાશંકર જોષી, પૃ. ૩૦૭.
- ૪ 'સોરઠી સંતવાણી' ઝવેરચંદ મેઘાણી, પૃષ્ઠ-૧૮ થી ૨૦
- ૫ એજન. પૃ. ૧૪ થી ૧૬
- ૬ એજન. પૃ. ૨૮-૨૯
- ૭ સત કેરી વાણી' મકરંદ દવે. પૃષ્ઠ-૪૬
- ૮ એજન. પૃ. ૭૨
- ૯ એજન. પૃ. ૭૩

સંદર્ભ ગ્રન્થસુચિ

૧. અખો અને મધ્યકાલીન સંતપરંપરા ડૉ. યોગીન્દ્ર ત્રિપાઠી
(૧૯૭૨)
૨. અખો એક અધ્યયન (૧૯૭૩) ઉમાશંકર જોષી
૩. અપ્રસિદ્ધ અજ્ઞયવાણી (૧૯૩૨) 'સાગર'
૪. આદિકવિની આર્ષવાણી (૧૯૭૬) ડૉ ઈશ્વરલાલ ર. દવે
૫. આપણો ધર્મ (૧૯૪૨) આનંદચંકર ધ્રુવ
૬. ઉત્તર ભારતકી સંતપરંપરા પરશુરામ ચાતુર્વેદી
૭. Encyclopededia of Reliction and
Eehics' Vol. II
૮. કબીર સંપ્રદાય અનુ. કિસનસિંહ ચાવડા
૯. Keraladevita in Gujurati Poetry (1958)

Y.J. Tripathi

૧૦. ગુજરાતી સાહિત્યનું સંક્ષિપ્ત રેખાદર્શન (૧૯૫૧) કે. કા. શાસ્ત્રી
૧૧. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ઉમાશંકર જોષી અને અન્ય
ખંડ-૨ (૧૯૭૬)
૧૨. ગુજરાતી સાહિત્ય (મધ્યકાલીન) અનંતરાય રાવળ
(ચો. આ. ૧૯૭૬)
૧૩. ગુજરાતી સાહિત્યમાં સૂફી રહસ્યવાદ (૧૯૮૯) ડૉ. દયરાય ઠક્કર
૧૪. ત્રણ ગુજરાતી ગીતાઓ (૧૯૮૭) ભૂપેન્દ્ર બાલકૃષ્ણ ત્રિવેદી
૧૫. The Great Integrators'-(fourth M. V. Ragnaven
Edition 1979) (The saint-singers
of India)
૧૬. The devotional poems of Mirabai A. J. Aiston
(1980)
૧૭. નરસિંહ, મીરા, અને દયારામની કવિતામાં ડૉ. મીરાં મહેતા
તત્ત્વદર્શન (૧૯૮૬)
૧૮. નરહરિ કૃત 'જ્ઞાનગીતા' (૧૯૭૯)
૧૯. Bhakti and The Bhakti Movement' Krishna sharma
(A study in the history of ideas)
(1887)
૨૦. ભણે શિવાનંદ સ્વામી (૧૯૮૬) ભૂપેન્દ્ર બાલકૃષ્ણ ત્રિવેદી
૨૧. 'ભોજ ભક્તની વાણી (૧૯૮૩) મનસુખલાલ સાવલિયા
૨૨. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં તત્ત્વવિચાર નિપુણ પંડ્યા
૨૩. મધ્યકાલીન જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારાની ડૉ. સુરેશ જોષી
ભૂમિકા (૧૯૭૮)
૨૪. મધ્યકાલીનો સાહિત્ય પ્રવાહ ખંડ-૫ ક. મા. 'મુનશી
૨૫. 'મરમી સંતોનું દર્શન' (૧૯૮૨) જયંતિલાલ આચાર્ય

૨૬. મધ્યયુગની સાહિત્ય સાધના સિતિ મોહન સેન. અનુ.
જયંતિલાલ આચાર્ય
૨૭. યોગ વેદાન્ત ભજન ભંડાર
૨૮. રવિભાણ સંપ્રદાયની વાણી ભાગ-૧
૨૯. રહસ્યવાદ ડૉ. રાજેન્દ્રસિંહ રાયજદા.
૩૦. વસ્તાનો પદો (૧૯૮૩) ડૉ. સુરેશ જોષી
૩૧. વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ દુર્ગારામ શાસ્ત્રી
(બી. આ. ૧૯૩૯)
૩૨. શાકત સંપ્રદાય (બી. આ. ૧૯૭૩) દી. બા. નર્મદાશંકર મહેતા.
૩૪. સંતકાવ્યમેં યોગકા સ્વરૂપ (૧૯૬૬) ડૉ. રામેશ્વરપ્રસાદ સિંહ
૩૪. સંત કેરી વાણી (૧૯૭૯) મકરન્દ દવે.
૩૫. સંત સાહિત્યકી ભૂમિકા (૧૯૬૧) પરશુરામ ચાતુર્વેદી
૩૬. સંત સાહિત્યનો સ્વાધ્યાય ડૉ. હરિપ્રસાદ ઠક્કર
૩૭. સંદર્ભ (૧૯૭૫) જયંત કોઠારી.
ડૉ. ચિમનલાલ ત્રિવેદી
૩૮. સૌરાષ્ટ્રી સંતવાણી (૧૯૪૭ પુ. મુ. ૧૯૭૨) ઝવેરચંદ મેઘાણી
૩૯. સૌરાષ્ટ્રના હરિજન ભક્ત કવિઓ ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલ
(૧૯૮૭)
૪૦. સ્વામિનારાયણ સંત સાહિત્ય (૧૯૮૧) ડૉ. રઘુવીર ચૌધરી
૪૧. હિન્દી ઔર મરાઠી કે નિર્ગુણ સંતકાવર ખૂભાકર માચવે
(૧૯૬૩)
૪૨. હરિજન સંત અને લોકસાહિત્ય (૧૯૮૯) ડૉ. દલપત શ્રીમાળી
૪૩. શાન ગંગોદક (૧૯૭૭) ડૉ. સુરેશ જોષી
૪૪. (Studies in a Devotional Tradition of India) 'The Sants' Karine Schomer
and
1987 W. H. Maleod.

નરસિંહ — માંડલુ — મીરાં — અખો — નરહરિ
 ગોપાલદાસ — અનુભવાનંદ — વસ્તો — મૂળદાસ
 ભાણુસાહેબ — રવિસાહેબ — મોરારસાહેબ — ખીમસાહેબ
 ત્રિલોકસાહેબ — નથુરામ — ભીમસાહેબ — અક્કલદાસ
 દાસીજીવણ — અરજણ — ઠરમણ — મેઘજીવો — હોથી
 લાલદાસ — કૃષ્ણજી — હરિકૃષ્ણ — રતનગાર્ધ — ગૌરીબાર્ધ
 જિતામુનિ નારાયણ — કેવળપૂરિ — દામોદરશ્રમ
 પ્રીતમદાસ — ગણપતરામ — ધનદાસ — ગંગાસતી
 દેવારામ — લોચણ — ભોળે — ડુંગરપરિ — મીઠાઢાઢી
 અખેયો — લખમોમાળી — જોહીરામ — ભવાનીદાસ
 મહમદશા — વિલાયત — ઋષિ રામદાસ — બાલકસાહેબ
 વાઘાભગત — હીરસાગર — ઉગારામ.....

૧. નરસિંહ

૧

અપિત્ર અભાંડમાં એક તું શ્રીહરિ, જૂજવે રૂપે અનંત ભાસે,
દેહમાં દેવ તું, તેજમાં તત્ત્વ તું, શૂન્યમાં શબ્દ યર્ધ વેદ વાસે.

અખિલ૦

પવન તું, પાણી તું, ભૂમિ તું ભુધરા, વૃક્ષ યર્ધ ફૂલી રહ્યો આકાશે,
વિવિધ રચના કરી, અનેક રસ લેવાને, શિવ પછી ડાવ થયો એ જ આશે.

અપિલ૦

વેદ તો એમ વહે, શ્રુતિ-સ્મૃતિ સાખ દે, કનકકુંડળ વિશે ભેદ ન હોયે,
ઘાટ ઘડિયાં પછી, નામરૂપ જૂજવાં, અંતે તો હેમનું હેમ હોયે.

અખિલ૦

અંધ ગરબડ કરી, વાત ન કરી ખરી, નેહને જે ગમે તેને પૂજે,
મન ઈર્મવચનથી, આપ માની લહે, સત્ય છે એ જ મન એમ સૂજે.

અપિલ૦

વૃક્ષમાં ખીજ તું, ખીજમાં વૃક્ષ તું, જોઈ પટંતરો એ જ પાસે,
ભણે નરસીયો જે, ભેદ ભણી જુઓ, પ્રીત કરું પ્રેમથી પ્રગટ યાશે.

અખિલ૦

❀

૨

નીરખતે ગગનમાં કોણુ ધુમી રહ્યો, તે જ હું તે જ હું શબ્દ બોલે;
શ્યામના ચરણમાં ધમ્ધમું છું મરણ રે, અહીંયા કોઈ નથી કૃષ્ણ તોલે.

નીરખતે૦

શ્યામ શોભા ધણી, બુદ્ધિ ના શકે કૃણી, અનંત ઓચ્છવમાં પંથ ભૂલી;
જડ તે ચૈતન્ય રસ કરી જાણવો, પકડી પ્રેમ સજીવન મૂળી.

નીરખતે૦

અંગૂઠા જ્યોત ઉઘોત રવિકોટમાં, હેમની કોર જ્યાં નીસરે તોલે;
સચ્ચિદાનંદ આનંદ કીડા કરે, સોનાના પારણામાંહી ખૂલે.

નીરખતે૦

ખત્તી વિણ, તેલ વિણ, સૂત્ર વિણ જો વળી, અચળ અળકે સદા અનળ દીવો;
નેત્ર વિણ નીરખવો, રૂપ વિણ પરખવો, વણ જિહ્વાએ રસ સરસ પીવો.

નીરખતે૦

અંકળ અવિનાશી એ, નવ જગે કળ્યો, અરધ ઉરધની માંહે મહાલે;
નરસૌયાનો સ્વામી, સકળ વ્યાપી રહ્યો, પ્રેમના તંતમાં સતે ઝાલે.

નીરખતે૦

*

૩

જાગીને જોઈ તો જગત દીસે નહીં, જાંઘમાં અટપટા ભોગ લાસે;
ચિત્ત ચૈતન્ય વિલાસ તરેપ છે, બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે,

જાગીને૦

પંડુ મહાભૂત પરિબ્રહ્મ વિશે ઉપન્યાં, અણુ અણુ માંહી રહ્યા રે વળગી;
ફલને ફળ તે તો વૃક્ષનાં જાણવા, વડ થકી ડાળ તે નહિ રે અળગી,

જાગીને૦

વેદ તો એમ વહે, શ્રુતિસ્મૃતિ શાખ દે, કનકકુંડળ વિશે બેદ નોયે,
ચાટ ઘડયા પછી, નામ રૂપ જૂઝવાં, અતે તો હેમનુ હેમ હોયે.

જગીને૦

શુવ ને શિવ તો, આપ ઇચ્છાએ થયા, રૂપી પરપચ ચૌદ લોક કીધા,
અણે નરસૌયો એ, તેજ તું તેજ તુ, એને સમર્પાથી કંઈ સંત રીધ્યા,

જગીને૦

✽

૪

જ્યાં લગી આત્મા તત્ત્વ ચીન્થો નહિ, ત્યાં લગી સાધના સર્વ જૂડી;
માનુષી દેદ તારો એમ એળે ગયો, માવકાંતી જેમ વૃષ્ટિ વૂડી.

જ્યાં લગી૦

શું થયું સ્નાન, સેવા ને પૂજા થકી, શું થયું ઘેર રહી દાન દીધે ?
શું થયું ધરી જટા, ભસ્મ લેન કરે, શું થયું વાળ લોચન કીધે ?

જ્યાં લગી૦

શું થયું તપ ને તીર્થ કીધા થકી, શું થયું માળ અહી નામ લીધે ?
શું થયું તિલક ને તુલસી ધાર્યા થકી, શું થયું ગંગાજળ પાન કીધે ?

જ્યાં લગી૦

શું થયું વેદ વ્યાકરણ વાણી વહે, શું થયું રાગ ને રંગ જાણે ?
શું થયું અટદર્શન સેવા થકી, શું થયું વરણના બેદ આણે ?

જ્યાં લગી૦

એ છે પરપંચ સદુ પેટ ભરવા તણા, આત્મારામ પરિશ્રમ ન જોયો;
અણે નરસૌયો કે તત્ત્વ દર્શન વિના, રત્નચિંતામણિ જન્મ ખોયો.

જ્યાં લગી૦

✽

૫

જે ગમે જગતગુરુદેવ જગદીશને, તે તણા ખરખરો ફોક કરવો;
આપણા ચિંતવ્યો અર્થ કાંઈ નવ સરે, ઊગરે એક ઉદ્દેગ ધરવો.
જે ગમે.

હું કંઈ હું કંઈ એ જ અજ્ઞાનતા, શકટનો ભાર જેમ શ્વાન તાણે;
સૂષ્ટિમંડાળ છે સર્વ એણી પેરે, જોગી જોગેશ્વરા કોઈક જાણે!
જે ગમે.

નીપજે નરથી તો કોઈ ન રહે દુઃખી, શત્રુ મારીને સૌ મિત્ર રાખે;
રાય તે રંક કોઈ દ્રષ્ટે આવે નહીં, ભવન પર ભવન પર છત્ર દાખે.
જે ગમે.

ઋતુ લતા પત્ર ફળફૂલ આપે યથા, માનવી મૂખ મન વ્યર્થ શોયે;
જેહન! લાગ્યમાં જે સમે જે લખ્યું, તેહને તે સમે તે જ પહોંચે.
જે ગમે.

અથ ગરમડ કરી, વાત ન કરી ખરી, જેહને જે ગમે તે જ પૂજે;
મન વચન કમંથી આપ માની લહે, સત્ય છે એ જ મન એમ સૂજે.
જે ગમે.

સુખ સંસારી મિથ્યા કરી માનજો, કૃષ્ણ વિના ખીજું સર્વ કાચું
જુગલ કર જોડી કરી, તરસીયો એમ કહે, જન્મ પ્રતિજન્મ
હરિને જ જાચું.
જે ગમે.

*

૬

સમરને શ્રીહરિ, મેલ્ય મમતા પરી
જેને વિચારીને મૂળ તોડું,
તું અલ્યા કાણ ને કોને વળગી રહ્યો,
વગર સમજે કહે મ્હાડું મ્હાડું. સમરને (૧)

દેહ તારી નથી, જો તું જુગતે કરી,
 રાખતાં નવ રહે નિશ્ચ જાયે,
 દેહ સંબંધ તજે, નવનવા બહુ થશે,
 પુત્ર કલત્ર પરિવાર વધાયે. સમરને૦ (૨)

ધનતણું ધ્યાન તું, અહોનિશ આદરે,
 એ જ તારે અંતરાય મોટી,
 પાસે છે પીયુ અલ્યા કેમ ગયો વિસરી,
 દાચથી આજી ગઈ થયો રે ખોટી. સમરને૦ (૩)

ભર નિદ્રા ભર્યા, શંધિ ઘેરો ઘણો,
 સંતના શબ્દ સુણી કાં ન જાગે,
 ન જાગતાં નરસૌંયા, લાજ છે અતિ ઘણી,
 જન્મોજન્મ તારી ખાંત લાગે. સમરને૦ (૪)

+

૭

તેહ તું તેહ તું જોઈને જોતો ફરે,
 આત્મ અતુલવે જો વિચારી,
 આત્મદષ્ટે તું આપ સંભાળી જો.
 શું ભમે સ્વયમેવ જોતે ધારી. તેહ તું૦ (૧)

તાહરા ખેત્રમાં તું જ ભૂલો પડી,
 અણગતો છવંપણે જઈને વણગો,
 જોઈને તું થઈ ફરે તે નાહારું રૂપ,
 દુગધ્યા ટાલીને ખોલ અણગો. તેહ તું૦ (૨)

અદખલ ખેત્ર છે તું ત્યમનો ત્યમ,
 આવે ન જાયે ધટે ન વાધે,

વસ્તુરૂપ થઈને આ તું જ વિલસી રહ્યો,
અખિલ બ્રહ્માંડ એ વિશ્વ વાધે. તેહ તું ૦ (૩)

આપ અજ્ઞાનની ઓટમાં આવીને,
આપ અમ્ય શું આધે લોભ્યો,
નરસીંયાપણું લેઈને ઊરમીયો અનુભવે,
તાહેરા ખેલમાં તું જ શોભ્યો. તેહ તું ૦ (૪)

*

૮

સાંભળ સદિયર, સુરત ધરીને આજ અનોપમ દીઠો રે,
જે દીઠો તે જોવા સરખો અમૃતપે અતિ મીઠો રે.—

દુષ્ટે ન આવે નિગમ જ ગાવે, વાણીરહિત વિચારો રે,
સત્ય અનંત જે કહાવે તે નવધાથી ન્યારો રે.—

નવધામાં તો નહિ રે નીવેડો, દશધામાં દેખાશે રે,
અગવો રસ છે એની પાસે તે પ્રેમીજનને પાશે રે.—

અદ્વૈત બ્રહ્મ અનોપમ લીલા, અસંખ્ય જુગનો એવો રે,
જપ તપ જોગ જગન મુનિ દુલભ, માને તેવો મેવો રે.—

જ્યાંથી જ્યમ છે તેમનો ત્યમ છે, વધે ઘટે નહિ વહાલો રે,
આવે ન જાવે, જાવે ન આવે, નહિ ભર્યો, નહિ ઠાલો રે.—

પૂર્ણાનંદ પોતે પુરુષોત્તમ અપરમ ગત છે એની રે,
તે પર ક્ષર અક્ષરની ઉપર, તમે જો જો ચિત્તમાં ચેતી રે—

હું તું મટશે ને દુબ્ધા ટળશે, નિરભે થાશે નીરખી રે,
ભલે મળ્યો નરસીંયો સ્વામી હું હૈડામાં હરખી રે.—

*

એક સાહ નઈ ખીજું ચોર, સાહ સૂઆણું ચોર કઠોર.
મલી ગોઠિ નિં ચઢિહટી ચડયા, લો લાખની દ્રષ્ટિ પડયા.
ચોર સાહનિ સંગતિ જોઈ, નગરતજારિં સાહ્યા દોય ?
રાય રૂઠો સાહ કિમ ઉગરઈ ? 'સૂકઈ ખતતાં નીલુ ખલઈ.' ૬

રૂઠું કરવા હીંડઈ સહુ, જાણઈ વાધઈ મહોતજ ખહુ,
કાંઈ ઉપરાજી રાખું નામ, મોટાં મોટાં કીજઈ કામ.
ચ્યાર પાંચમાં મોટા થાઈ. 'ગ્રંથ વિના ખોલા પથરાઈ.'
જમ કરતાં ઘર ચાંપટ ખિહું, 'ખિલાડી કાઢતાં જિંટ પંઠહું.' ૭

સિર તણા સમારઈ કેસ, આલ્યાનું ન કરઈ અપદેસ.
'ચુરઈ ખઈદા ચવાસી કરઈ, ઘરમાં રાંડુ ભૂખિ મરઈ.'
ફોકટ ખોલ ત્યાંહાં ખોલઈ ઘણા, તે નર 'ઠાલા નઈ વાજણા.' ૮

વિધિ પખિં હોમ કર્યાં નરિં ઘણા, જાણ્યુ વીર હસિ આપણા.
વિજ ક્રિયાં ધરિ 'વ્યંહૂમૂલ,' 'પેટ ચોલી ઊપાયું સૂલ.' ૯

મત્ર અપાસિ મ આપ વિગોઈ, 'લેતાં નવિ મૂકતા નવિ હોઈ,'
'સપ' વિરાંસિં છુંદ્ધરિ ગજઈ, મેલિલ આંખિ લીધઈ તનુ ટલઈ'
'રાંણીશુ' સહીયાં માંડીઈ, હેલી ખાઈ કહિતાં દંડીઈ ૯

ફોકટ મંત્ર નઈ ફોકટ દેવ, ફોકટ માટઈ માંડી શેવ.
નાગા ચોર તજારહ જોઈ, 'ફોકટ પંચાં કુડસુ' હોઈ.
ચેલા ચૂક ગોપ સાંમહું, 'સસરૂ અંધ નઈ વહુ સરગહું.' ૧૪

દરિલક્તિ શ્રી સુખ સાંપડઈ, હરિલક્તિ યશ મોટા ચડઈ,
દરિલક્તિ નર નિવિંપ હોઈ, હરિલક્તિ કિકર ન વિગોઈ.
દરિ છાડી નઈ અન્ય આરાધિ, 'કોલી સરસા કાંઠા ખાઈ.' ૧૫

યમલાશુ નર તીરથ કરઈ, યમલાશુ ખહુ તપ આદરઈ,
યમલાશુ વનિ યોગી થાઈ, યમલાશુજ કલેશ કરાય,
પર્યંદિ પુઢયાં દરિ ગુણ લીયુ, 'ગુણિ મરિ તુ વિપ કાં દીઉ' ? ૧૬

હોઉ કુળી નઈ રાફા રોગ, પાવા પીડિ લગંદર યોગ,
કંપવાય બીજા બહુ ધણા, એ વિપાક કીધા આપણા.
ભોગવતાં કમં કાંઈ કણમણઈ ? ‘દીઅર સાર કો દીકિરો યાણુ’ ? ૪૩

નેત્ર કમં સહિ નેત્ર વિકાર, શ્રવણ કયું સહિ શ્રવણ દૂઆરિ,
અવધિ કાંમિ કાંમિ મૂકીઉ, મદિરા સુખ દુખ દાંતે દીઉ,
‘એ કરશિ સહાસ નર તેહ,’ ‘વાંકા લાકડ વાંકુ વેહ.’ ૪૪

કાં નવિ દેખુ વરતું સમુ ? યમ ‘બીખારી ઉઠા યમુ.
‘સાન વિહુણુ સહિજિ મરઈ.’ ‘આણી પાખમ નર યમ તરઈ’.
‘અશ્વ ચડયાં પગ સાદમું જોઈ,’ એણિ હરિ ક્ષોયું સહુ’ કાંઈ. ૪૫

જે કીધાં રૂડાં પાકુઆં, તે સંધાં જાણુશઈ જન મૂઆં,
તે ભોગવવા શરિ આપણઈ, કઈ છૂટસિ ઉત્તગિ હરિ તણઈ,
ધરિ ધરિ કરતું હી ડિ મ પૂછ, કહિ ‘સાદી મઈ કામ ન ફૂંછ’ ૪૬

સદગુર વૈણ મ લાંજુ વાડિ, ‘કિ ત્રુટઈ કિ અડિ નિલાડિ.
સ્મૃતિ વાક્ય તણુ કરિ સોર, ‘જગતાં નવિ લીજઈ ચોર ?’
‘ગોલા નઈ ક્રિયાં હુતી ગાઈ ?’ ‘વિહાંણું છાખલિ ન ઢાંકયું જાઈ.’ ૪૭

જાણી આગલિ યમનું હેત્ર, યમ ‘માખી ખૂડી માંહિ તેલ.’
અંતકાલિ અંતક જવ લીઈ, ‘વિણ હથિયાર કિમ જૂઝીઈ ?’
ગૂંથિ ન નારાયણનું દોર, ‘ગાણી ગાઈ નવિ પછસઈ ચોર.’ ૪૮

પૂર્વ પુરૂષ હોઆ અસંખિ, મરતાં આવ્યા દેખિ અંખિ.
હવઈ તાહરૂ વારૂ આવિઉ, અણમંગલિ કાં રીસાવીઉ ?
જુ તાહરિઈ કરિ યમકર વ્રશુ, ‘ઉકલખ્યાં સાંહામુ શુક કિશુ ?’ ૪૯

કાં લય આંણુ ભૂપતિ વૃંદ, કાં લય આંણુ યમ પ્રયંડ ?
કાં લય આંણુ ગલં વેદના, કાં લય આંણુ આમઈ જના ?
ઝાલિન અંતર મલ્લનિ વાસ, ‘વાઢયું ગલં નઈ કીટુ સાસ’ ૫૦

કમધી મન નવિ રાખ્યાં સાધિ, મૂઆં યમ જીવતાં સ વ્યાધિ.
બાહરિ લોક વિગોઈ ધણું, ધરિ દુઃખ પીડઈ દરિદ્ર તણું.
'એરુ વાહરુ બલ દેખ્યા દીગે, એ પીડા બિહુ પરિ આવીગે.' ૫૧

જે તઈ સ્મૃતિ ન કીધુ બેદ, તીરથિ તથા દાંન કરિ છેદ.
જાણેશિ જાં તુ યમકરિ ચડી, 'ગુજરાત શેરી સાંકડી.'
વિસન વધારી તઈ 'વિપ વડી,' 'કુહી બાંહ સવાડી ભડી.' ૫૨

સાધુ ધનાશુ સાંભડી પુરાણ, દૂચર મુખ માત આબુ માંણ,
નામ માત્ર મુખિ રહીઉ રાખિ, કમ કરતાં કીધુ સાખિ,
પર ધરિ પય મ નાવી જોઈ, 'જાઆ ડાવી કહિ નવિ કોઈ.' ૫૩

જાઈ કાલ સુયુવતી સ ગિ, કે જાઈ પર વાત પ્રસંગિ,
નિદ્રા વશિયાં જાઈ અધ્ધ, જાઈ બાલ યુવા તઈ વૃદ્ધ,
જેતુ કાલ ગમ્યુ હરિ લાહિ, એહ 'હંડલ જીધા માહિ.' ૫૪

કમ તણિ વશિ સિ અવવાર, કમ તણઈ વશિ યમતું ભાર.
કમ વશિ દુઃખ સુખ ભોગવિ, સુર અસુર કમ વસિ સવઈ,
દાંઈ ન તું હરિ શરણઈ જાઈ ? 'જીટિ ચડયાં ઉલ્હેડ ન ખાઈ ?' ૫૫

સત્ત્વ રજ તમ એ તતુ ખંધ 'આવી અગડ ઉલખુ સંધિ.'
યે હય દારિ તે શુધિ ધરઈ, 'કોવિદ કેડિ ન ફૂડિ કરઈ.'
સ્વર્ગાવરુ સાત્ત્વિક સમવાઈ, આવી 'કોઈલિ મારી વાય.' ૫૬

રક્તવિકાર શમઈ વારુણી, ગ્રંથિ વિકાર દેવ પશુ હણી,
વાઈ વિકાર શમઈ શુર ગિલ, જખ વ્યાધ ગોમાયસ તેલ.
જીવી કરવા નઈ 'ખહુ આસ, કોઈ ન જીવિ ત્રણિ પંચાસ.' ૫૭

એક કલપના નડતી વારિ, દેવકન્યા ધરિ ખેલવિ નારિ.
અંતઃકરણ રાખુ હરિનામ, બિડા તાંણી આંણુ સ્વામિ.
નિજ સંસાર મથેડેઈ કીઈ, 'વિટ લાંચુ છેછક છાંડીઈ !' ૫૮

એક જ અંતર મન ચોખાલિ, પંચાગ્નિ મન દેહ પ્રજાલિ,
ઉંધિ મુખિ લોડાવિ મ કાઈ, ધ્રુવપાન મન રોધિશિ વાઈ.
નાંખી રચણુ નૌચણુ નિરખીઈ, એ 'યમ' ડસકે ન પ્રાણીઈ." ૫૯

અણાંડ કોટાકોટી ગાંમ, એક સવંથા વિષ્ણુ વિપ્રાંમ.
યમ નદી સહ સાગાર ભિન્નઈ, તિમ પ્રાણી હરિયુ મિલઈ.
કહિ મંડણુ વિશ્વંભર દેવ, ટાલિ ન તૂં 'ઉધારિ નિખેવ.' ૬૦

ધતિ માયાવીસી

૩. મીરા

૧૧

જૂતું થયું રે, દેવળ જૂતું થયું,
મારો હંસલો નાનો ને દેવળ જૂતું થયું. મારો૦

આ રે કાયા તો હંસા, ડોલવાને લાગી રે,
પડી ગયા દાંત, માંલતી રેખું તો રચું રે. મારો૦

તારે ને મારે હંસા, પ્રીત અંધાણી રે,
ઊડી ગયો દસ, પિન્નરે પડી તો રચું રે. મારો૦

આઈ મીરાં કહે છે પ્રભુ ગિરવરના ગુણ,
પ્રેમનો પ્યાલો તમને પાછો ને પીજી. મારો૦

*

૧૨

દીવડા વિના રે અંધારું,
મંદિરિયામાં દીવડા વિના રે અંધારું.

અંગસળ્યું દેવળ, ઊભી રહી ચાંલતી રે,
ઝાટું નહીં ઝીલે ભારું—

દાંતમાં વાટકડી ને ઘરોઘર, ધૂમતી રે,
કોઈ તો આલો ને ઉધારું—

ઊડી ગયો વાણિયો ને પડી રહી દાટડી રે,
જમડા કહે છે ધિગાણું—

આઈ મીરાં કે પ્રભુ ગિરિધર નાગર,
આવતા જમડાને પાછા વાળું.—

મંદિરિયામાં, દીવડા વિના રે અંધારું.

*

૪. અખો

૧૩

માયા અંગ

માયાના ગુણ કર્મ રૂપ નામ, માયાના ગુણ શ્વેત ને શ્યામઃ
માયાને માહરા પારકા, દેવ-દાનવ બેહુ માયા થકા.
માયાના ગુણ જ્યાંહાં નવ છબે, તે અખાને આવ્યુ લખે ૫૭

વસ્તુ નથી ઇંદ્રીને ગ્રાહ, શાથી શું અંતર ને ખાલ ?
ખાલ મધ્ય અંતરપટ વડે, અને અંતરપટ માયા રહી વડે.
માયાના ગુણ માયા લગે, અખા વિચારે પડશે વગે. ૫૮

ક્ષર પિંડ, અક્ષર આતમા, જે સમજ્યો -સલૂઝ્યો વાતમાં
તરવ ચોવીસ તણો સમુદાય, મુજ વડે સહુ આવે-જાય,
હું પૂરણુબ્રહ્મ ચૈતન્યધન એક, નામ-રૂપ-ગુણ-કર્મ અનેક.
અખા સમજ્યો તે અણુવ્યો, જેણે એ મારગ અનુલવ્યો. ૫૯

મન-શું વાત વિચારી અખે, જ્ઞાની તે જે માયા લખે,
નાહાઠો છૂટે નહિ એ થકી, જ્યમ અળગી નહિ છાયા દેહ થકી.
જે આશ્રમ-દરશનને ગ્રહે, રસગસ થઈ માયા ત્યાંહાં રહે. ૬૦

બેહુ માયા સમૂળી ગણે, સાહામું ટાળે ને પોતે ટળે.
આપાપર ટળતે ઊગરે, સહજ લક્ષ તેહમાં સ્થિત્ય કરે.
અખા છત્યાનું ન ધરે માન, છત્યો હાર્યો ઝાલે કાંન. ૬૧

મહા ઠગણી માયા પાપણી, જ્યમ સેવતાં ડસે સાપણી,
સિધ્યતે કળે યોગીજન થાવા અજરામર કરે જતન,
તેહને મંત્ર અથોર ખવરાવે નક, પણ અખા ન દેખાડે આત્મ-અક ૬૨

દેહ-ધંત્રી- ગુણનાં સર્વ કંત, દીસે માયા કરતી તત્,
 તે ઠાં શિર તાણી હ્યે અખા? માનીનતાને ચઢશે કખા(પા):
 એ સર્વ જાણે ભૂતવિકાર, સમય સહેજે પામે પાર. ૬૩
 અખા હવ તણી એ વજ્ર: અજને ઠામે પૂજે અજન.
 ઇન્દ્રિયાદ્ય નહિ હરિલિંગ, અને હવને જોઈએ નાનારંગ.
 રંગદંડ માયામાં ધણા, તેણે સહુ કે સેવક માયા તણા. ૬૪
 સહુ દોની માયા છે માત, મળવા ન દે કેહેને તાત:
 પિતા તણું વદન જે જુએ, ફરી માતાને જોજે ન મૂએ.
 તાત 'ભજ'તા આડી થાય, તેણે અખા સહુ માયાના ગુણ ગાય. ૬૫
 મુક્તિ વાંછવી એ ખંધન નામ, જ્યમ ઘડી માપ લે પરકયો જામ.
 વસ્તુ અમોઘ, ઇન્દ્રી-ગુણ-વૃત્ય-એ માયાની જાણે સંસૃત્ય.
 અખા વિચારે' ત્યમનું ત્યમ, એ તો સમજે જો હોય ગુરુગમ. ૬૬
 જ્યમ સપે' નર સમણામાં ડર્યો, તે દેખે વેપ મસ્તકના જશો,
 મણિ મંત્ર મેહેલી ઓપધિ, મૃત્યુ પામ્યો જહું કરતાં વિધિ,
 સપે' મંત્ર ઓપધ ઉપચાર. જાગ્યે અખા ટળ્યો સંસાર. ૬૭
 અખા સર્વ માનીનતા-ભેદ, માનીનતાને વિધિ-નિપેધ,
 ખંધ-મોક્ષ ચૈતન્યને કશા? જોતાં દેહની જડ છે દશા.
 એ તો વિચાર વિના અંધેર, જ્યમ દીસે ફરતું ફરતાં ફેર. ૬૮
 માનનહાર શોધ્યો નવ જડે, વણસમજ્યે ભવ ભમવું પડે,
 જ્યમ પડછંદો નર માન્યો નરે, જ્યમ જોલે ત્યમ ઉત્તર કરે.
 મૂળ તપાસી જોયું અખે : એ માદારો જ જામ રહ્યો મુજ વિખે(ધે). ૬૯
 અણલિંગી કળ જાને કથી; જ્યમ માંહે-આહાર ચસમાને નથી.
 તે તો તેજ પોખે આંખ્યને, જોજો ભેદ યોગ-સાંખ્યને.
 કહેતાંમાં તે સમજી જશે, અખાં જોહેને-શિર ગુરુનો કર હશે. ૭૦

જ્ઞાની અંગ

સકળ લોક ત્યમ જ્ઞાના પુખ્ત(પં), એમ જાણે તે નર મૂખ,
દેહ-વસ્ત્રે સહુ સરખા ગણે, જ્યમ કંચન-તાર ત્રાપડમાં વણે.
આખા અમૃત જ્યમ નીર ન હોય, રસ જાણી ગણશે મા તોય. ૧૭૧

જ્ઞાનીને લક્ષ પરપંચ-પાર, જ્યમ નાવ ચાલે ધ્રુવને આધાર.
વણ-વાળી જ્યમ વહે છે નદી, આવી મેહેઝાણ કરે ઉદધી.
જ્યમ દીપ કેરી ગત્ય ગગન, એમ પરબ્રહ્મમાંદ અખા તગન (સ) ૧૭૨

સહજ સ્વભાવે સર્વાતીત. દૈત તેહ જ ભાર્યું અદૈત,
જ્યમ દુમાસ વિષે બહુ દીસે ભાત, પણ પોત ચક્રી નહિ અળગી જાત.
અખા જ્ઞાતા દેખે અશું, અદ્ભુત કારણ જ્યાંદાં ઉદ્ભવ્યુ ૧૭૩

સમઝયો સમઝ્યાની ગત્ય લહે, જ્યમ સ્વપ્નસાંખ્ય મીઝે નવ દે.
નિજ પિંડ આડે ચૌદ લોક, વસ્તે રહે તે દેખે દોક.
સમઝણહાર વિના સમઝવું, કહે અખો હું એહેવું કવું. ૧૭૪

ભુવન ત્રણ સ્કુરણ મન તણું, જ્યમ સૂર્ય કારણ રેણી-દિન તણું,
સૂર્ય વિના નોહે દિન-રાત્ય, ત્યમ મન વિના કોણ દેખે ભાત્ય.
અખા તે મનને જે લહે, ત્યારે સહજેસહજ પરમ કારણ રહે. ૧૭૫

પરાપાર પરમેશ્વર વસે, સહેજે સહજ ત્યાંદાંથો ઉદ્ભવે.
આપે આપની પામે ભાળ, ત્યારે જાયે જગત-જગતળ.
અખા તે તો સાચી જાણ, તે વિના મનરખતી વાણ્ય. ૧૭૬

૧૫

નૂરત સૂરત ચાલી સુનમાં, મહા ધૂનમાં મોઈછ,
દેવ ચક્ષુ થઈ દોઝણી, કળા કારમીદ જોઈછ. નૂરત. ૧૬

નૂરીજન આગે નટડી, નિરાધારે ખેલેછ,
સૂરત ન ચૂકે સુંદરી, ધરણી પાંવ ન મેલેછ. નૂરત...૧

તખ્ત ત્રિવેણી ત્યાગી કરી, ગુરૂગમ પર આઈછ,
નાથછ આગે નાથ કરી, પદા અમર લખાઈછ. નૂરત...૨

ગગન મંડલના ગોખમાં, અનહદ નાદ ધૂરાયાછ,
માવો વગાડે મીડી મોરલી, અનલે વર પાયાછ નૂરત...૩

ઝોહં ઝોહંની રીડીયે, સન્મુખ ઉભા રવામિછ,
કહે અખો ગુરના દેશમાં, આપે આપ અનામિછ. નૂરત...૪

*

૧૬

આઘ હું તો પ્રણમું ગુરુ પૂણંને, જે અનુપમ છે ગુરુરાય,
અણુજતો આત્મા પીનવે, જાણીને મૂળ-મહિમાય ૧

પંચમૂત પરિચય ઝોઠે, પ્રેરક પુરૂષ પુરાણ,
વિશ્વ પહેલો, વિશ્વને અંતે, વિશ્વ કેરો સાક્ષી જાણ. ૨

ઝોંક દાય ને ચોટે લોકમાં ગુરુ રહ્યા છે સાક્ષાત,
સકલ પાદ-પાણ-શિરે-મુખે, જેને ગાયે વેદ વિખ્યાત. ૩

સર્વાંતીત સર્વંરૂપે રમે, જે તણો થાયે ના વિચાર,
વારો નહિ જાંઢાં મન-બુદ્ધિનો, નહિ નર-નપુંસક-નાર. ૪

ઠોઠિ થહાંડ જે ચીતવું, ચીતવું અસંખ્ય અપાર,
તોડે પાર ન પાતું ગુરુતણો, જોવડો સગુણ સાશર. ૫

નિર્ગુણ-સગુણ રૂપ છો જી, કુંડળ-કનક આકાર,
 કનક-કુંડળ નહિ લિન્ન થાવા. એક એક કેરો છે સાર. ૬
 પુષ્પ-પદ્મવ-કુલ્લ વૃક્ષ ને. મૂળ-પેટ-છાલાં-ડાળ,
 એમ સકળ ભાવે ગુરુ એકલા, ગુરુ ગોવિંદ દયાળ. ૭
 નમો નમો નિજધામને, અખો કલો નામ માત્ર,
 અખિલ અખેષદ ઉલ્સરયું, પ્રભુ છો પિંડ, હું ગાત્ર. ૮

*

૧૭

માયા પીડતી જાણી પરિબ્રહ્મ આરાધીએ,
 સાધીએ સ્વામીને ચિત્ત પૂરે,
 સદ્ગુરુ કેરા ચરણ આદર કરી, મારગ જાલીએ મન શૂરે. ૧
 મનકમંવચને ગુરુ તે ગોવિંદ ખરા,
 લિન્ન નવ જાણીએ ભાવ ખીજે,
 જાત ને વણું, અધ્યયન આશ્રમનું,
 માન મૂકી બ્રહ્મ-દ્રવ્ય પીજે. ૨
 ગ્નિતે સંગ તે શીત વ્યાપે નહીં,
 જ્યોત દેખાડે ને તિમિર ત્રાસે,
 ત્યમ ગુરુ પ્રતાપથી પરિબ્રહ્મને ભેટીએ,
 માયારૂપિયું ગેહેન નાસે. ૩
 ત્યમ કાષ્ઠ આવી પડે વહ્નિજ્વાળા વિષે,
 દારુ તે કીટીને અનલ થાયે,
 ત્યમ અતન્ય-આરાધના જે કો કરશે અખા,
 તેહના માયા ફરી ચરણ ન સાહે. ૪

૧૮

નહીં તેજ તે તોય, દોય નહિ અવની-વાયે,
 આકાશ-આધેરા જોદ, તેદ નિગમ નેતિ ગાયે,
 ત્રિશુભ નહી, ત્રિ-શૂન્ય, પુન્ય નહિ, પાપ ન ધારે,
 નહીં રક્ત શુભ પીત, ચિત્ત નહિ નીત્ર વિચારે,
 ગત્ય-અવિગત્ય તાં તે નહીં, કહો વાચા કેહી પેરે વહે ?
 અંબરવત્ તે ઈશ, ઓળખ અખા સદ્ગુરુ-હટે ૬
 દેશ-વિદેશ, દિન-રાત્ય, જ્ઞાત્ય નહિ વચણ વિચારે (યે),
 ખટ દશ અષ્ટ ને એક, નેક પરપંચને પારે,
 (ત્યમ) ભાણુ ભુવન મધ્ય વાસ, ઉત્તમ અંબરથો આપે,
 ત્યમ એ જગત-જ જાળ કાળ-માયા શિર યાપે,
 આપ અંબુ-ઈંદુ વિધે અન્નગ રહો ઝગકે અટ્ટળ,
 એ સદૃજ વિનોદ દરિ તણો સમઝ અખા વરતે સકળ. ૭

✽

૧૯

સંતો રે અચર્યો રસ ચાખો,
 ચર્યો ચિત્તમાંહે નવ ધરો, વિચારીને નાખો.
 સંતો રે અચર્યો રસ ચાખો.

જે વણસે તે ઊપજે, ઊપજે તે વણસે.
 પંચ વિધેથી જે રહે પરા, તેમાં સદા ભળશે-
 માપમાં આવ્યાં શાને ગણો? આપ અળગું જાણો,
 જેમ દરશન સંપુટ બીડતાં, જોતાં નથી બંધાણો-
 પિંડ થતાં છે જે વડે, નથી તે કોઈ માટે,
 જેમ ભયુ' ભાંડ ભૂમી કરી, ઝેરચુવાણી કાં ચાટે?—

લીલાવિગ્રહ વિશ્વનો, તે વિશ્વમાં મૂકે,
 અણુઆયાસે પરમાત્માં, જોતાં કાં ચૂકે—
 પહેલો થાપે આપને, સાહામે થપાપે.
 થાપે સ્થિર તે નવ રહે, ધ્યેય ધ્યાતા જાયે—
 તેજ ત્રિલોકી દેખીએ, તે જ તેજને રૂપ—
 જેમ ડોળા ચક્ષુ નિરમલા. સરખા રફં ભૂપ—
 દેવદશીનું દેખવું અખે જોયું જોલી,
 ખેચરગત ખેચર લહે, ભૂચરને દોહલી.
 સંતો રે ૦.

*

૫. નરહરિ

૨૦

જન તું જાણ્ય રે જન તું જાણ્ય એ આત્મા અચલ અસંગ રે,
કહેવો કેહેવાય નહીં જોહેનિ નહીં રૂપ નિ રંગ. ૨૬૮

જેને જાયા નહીં માયા નહીં ગુણ કમ' કાલાતીત,
જાતી વર્ણાશ્રમ નહીં ઉપ્પા નિ વક્ષી શીત. ૨૬૯

આદિ અંત રહીત અવીગત અમૂરત્ય અવીનાશ,
સ્થૂલ સૂક્ષ્મ લઘુકીચ' નહીં તે સ્વયં જ્યોતિ પ્રકાશ. ૨૭૦

અધોધિ' નિ મધ્ય વ્યાપક નિરાલંબ ભરપૂર,
આંકાશવત પરમાત્મ ચૈતન્ય અલ્પ હજૂર. જન. ૨૭૧

જોહેનિ નીયતીત્ય નીયમ કહે તેહનો કોય ન પામે' પાર,
ઉતપત્ય સ્થીત્ય લય જોહમાં તે નીરંજન નીરાકાર. ૨૭૨

પૂરણ અલ્પ પૂરી રહ્યો, કાલો નહીં અણુ કામ,
કહે નરહરિ આ વસ્તુ' સવલે નીગુંણ સગુણ તે નામ ૨૭૩

*

૨૧

એ રસ અનૂભવ્ય રે અનૂભવ્ય માહારા વાહાણા,
વીતંબ ન કીજે એ રસ અનૂભવતાં લાઈ કાય' શીઝે.

એ રસ. ૨૬૮

એ રસ હરીહરબ્રહ્મા હૃદિમાંહિ રાષિ,
મોટા રે મોટા મુનીવર એ રસ ચાષે. એ રસ. ૨૯૬

નીગમ નીરંતર એ રસ ગાયિ,
એ રસ અનૂલવતાં સંત ત્રપતિ ન થાયિ. એ રસ. ૩૦૦

અનેક સવિદ્યા એ રસ રે ટાલિ.
કર્મ વીક્રમભિજ એ રસ આલિ. એ રસ. ૩૦૧

અભય પરમપદ એ રસ આપિ,
નીર્ભય નીશ્ચય કહી એ રસ થાપિ. એ રસ. ૩૦૨

હરી ગુરુ સંત પ્રસાદિ એ રસ લહીયિ,
એ રસ અનુલવતાં નરહરિ એ રસ થૈયિ. એ રસ. ૩૦૩

૬. ગોપાલદાસ

૨૨

સતો ! રે બ્રહ્મ પાસે લાસો,
 જોવામા આવે નહીં, એવો અલખ તમાસો. સતો ! રે
 વેદ હી લક્ષ તો આવી રહ્યો, જુએગ્રહે એવાની વાચા,
 હું હું પદ તો સંભારો, હું હરિ જોલે એ સાચા. સતો ! રે
 અધ્યા ! એઓ એક નહીં, માયાનો ધમ આ શો ?
 મોટા મોટા મગર તે અદ્વયયા, આગે અંબુમાં વાસો. સતો ! રે
 નવધાથી નવરા ચાઓ, મગન થઇને મહાલો.
 લક્ષધાનો જે પાર કરે, સુધા સમગ્રણ આલો. સતો ! રે
 સદ્ગુરની સંગતે તાણો, વાણો એક જાણો,
 દાસ ગોપાળ અક્ષર અખંડ છે, સદ્ગુર સચરાચર પ્રમાણો. સતો ! રે

૭. અનુભવાનંદ

૨૩

અદ્વિતભાવ ધરી મન માહેદેત ભરમના ટાલો ॥
 પંચકોશથી પાર પોતાનું રૂપ નિરાણું નિહાલો ॥
 કલ્પિત સરવ નિષેધ કરીને મિથ્યા અહંકૃત ગાલો ॥
 અહંકૃતનો ચે લક્ષ આત્મા તે પોતે સંભાલો ॥
 સાક્ષિ તુરી ત્રણે ને પ્રકાસે સહુમાં સહુથી નિરાલો ॥
 છે એ અનુભવાનંદ આત્માવરતી પાછી વાલો ॥

*

૨૪

ગોલ્લી લ્યો આ આત્મા છે અદ્વિત અંતર્યામ રે,
 દેહ ઇંદ્રિ મન બુદ્ધ્ય પ્રકાસે ભાસે ચે રૂપ નામ રે.
 રૂપનામ એહેતુ નહિ ભરણું ઠામ રે,
 રૂપનામ સહુ એ જ ધરી રહ્યો ઠાલા નહિ કો ઠામ રે.
 કાચ કહે એ અભા વિષ્ણુ રૂદ્ર કાચ કેહ કૃષ્ણ રામ રે,
 કાએ કહે એ ઇંદ્ર સદાશિવ મારગ દક્ષણ વામ રે.
 સૂર્યાદિકનો એ જ પ્રકાશિ સાક્ષિ સહુનુ ધામ રે,
 અધ્યસ્ત સહુ એ માહે કલ્પિત દેશ નગર ને ગામ રે.
 ભૂધા પિપાસા એહેને ન વ્યાપે શીત નહિ નહિ ધામ રે,
 એજ અનુભવાનંદ હૃદિને એહેમા પામા ઉપરાંમેર.

*

૨૫

ચિદાનંદ અંત સદા ભરપૂર
 આદિદ માહે દિશે દિશે છે પૂરણ અજ્ઞાનિ ને દૂર.

શ્રોત્રે સુણે સ્પર્શ* જાણે ત્વચાએ આપેં નિહાલે રૂપ
રસ રસનાએ હ્યે ગંધ ઘાંણે પોતે અકત અરૂપ
મનન ઠરે મન તે સહુ જાણે એહેને ન જાણે કાપ
એહેની સત્તાએ સહુ ભાસે પ્રકાસે સોય.

કે રેવા મથુરા કે કાશિ કેએ દારદ્રા જાણે
જગન્તાપ કેદાર જ્યાંદાં ત્યાંદાં ભટકે ત્યમ ભરમાણે.
તેહેમા માહાલે તેહેમા ચલે તે તો સર્વાવાસ
જ્યાંદાં ત્યાંદાં જલ પાપાણુ નિહાલે છે તે નહિ વિશ્વાસ.
ગુરુગમથી પોતામાં જાણે કરાંમત કદરસાએ
આપ અનુભવાનંદ લહે તે શાને ભટકાપાએ.

*

૨૬

જ્ઞાનિ પોતે આપો આપ જ્ઞાનિ છે પોતે આપો આપ
આકાશને ધુમ્ર લાગે નહિ ત્યમ સ્પર્શે નહિ પુન્પાપ.
અંખડ સમાધ્ય સદા રેહ લાગી થાએ અજપાજપ
સાક્ષિ સ્વરૂપ સદાએ રહે છે ત્યાંદા શાનો સંતાપ.
અધ્યાત્મ અધિતભૂત અધિદેવ સહુને છે ત્રણ તાપ.
અંતઃકરણ તણો તે દષ્ટા પૂરણ પોતે અમાપ.
એહેને કરમ નહિ એહેને ધરમ નહિ એહેને નહિ માઆપ
એ જ અનાથ એ જ નિરગુણ એહેવા લોક, કરે આલાપ
અવતાં વચન પડે સહુ સવતાં નિજ સ્વરૂપનો થાય
જ્યમ સવલી થઈને વંમાએ અવલી પોદી છાપ.
સવલી સમજણ આવે સુઝે લેહે વરદાન શરાપ
ભાસે અનુભવાનંદ યથારથ સદ્ગુરુ સંતપ્રતાપ.

*

૯. વસ્તો

૨૭

અવ્યનાસીનું અંગ લેઈને સરવ લોરથી તરસે રે,
એકલ અલની અરવ ગન્યા, તે પુરત પુરાતન વરસે રે. ૧

સરવ અંગેની જ્ઞાન ગમાવી, પીઉતી સાથે ખેલે રે,
વેદભેદનું હારથ હરી તો, તે ત્યેહેને તા મેહલે રે. ૨

નાદ ખુંદનું અલ હારીને, ચેતન ચંતે રમતી રે,
સદા સોહાગી લાલ સાંમ તો, તે ત્યેહેને મન ગમતી રે. ૩

અગમ વહાર સ્વગ્યમ સુરત્યમનો, તે રસ ત્યેહેને મીઠો રે
ભરમ ભુત જોઈ કયેમ ચલે, જોણે વસ્તા વીસ્યંભર દીઠો રે ૪

*

૨૮

એ જ અનુભવ ઉલટ્યો, ભાગી મનની ક્રાંતી રે,
જ્ઞાનરવી રે ઉદે થયો, નીકલ્લી તેજની ક્રાંતી રે. ૧

સતગુરુ એમ દયા કરી, અહારસ પાયો છે પ્રીત્યે રે,
સંકલ્પ સરવ સમી ગયા. રંગ વધાર્યો છે રીત્યે રે. ૨

મુલ્લ અગોચર્ય અલખ્યો, અત્યમ અનુભવ કરતાં રે
ગોચર સરવ સ્યેજ્યે થયું, પુરસ્ય પુરાતન ભરતા રે. ૩

વસ્તુ વીચારે વિચ્યામુ, કંદલ્લી સ્થંભની પેથે રે,
એક અનેક એમ ભાસીયો, એક એક તણી-લહેરે રે. ૪

પુરણ પુરણને પામી રહ્યું, પુરણ પુરણનું અંસ રે,
વસ્તા વીસ્યંભર પુરસનો, રહ્યો છે અમર અનાદી વંસ રે. ૫

*

શ્રીમનલાલ મંગળદાસ ગ્રંથાલય ગુજરાતી સાહિત્ય પારંપર ૧૦૧

૨૯

સત ગુરુ મલ્લતાં રે સંસે સહુ ટલ્લ્યા,
નીરમલ્લ નીચ્ચે થયુ છે અગે રે,
જીવ સીવે રંહીને ભોગવે,
ત્યેહેનો જનંમ્યો રૂડો રંગ રે. ૧

મંગલ વસ્ત્રાં અમાહારે માંહય રે,
કરીએ વાહાવામુ વહાર રે,
નીગમ અલગ જેને ગાય છે,
તે રહે રૂદ્ય મોઝાય* રે. ૨

દાર અક્ષરથી અલ્લગો જે હોતો,
વલ્લગો દીઠો છે તે આપે રે,
ગલમ ડોલ તે મટી ગયું,
ધીરતા રહી છે તેહને થાપે રે. ૩

એ કે વીવેક રે એહેવો અવીયો,
ત્યેહેનુ આધુ રેહે છે ધ્યાન રે,
જનમમરણના ભે ભાગી ગયા,
ગલ્લીયું સ્વઅનુ અભીમાન રે. ૪

આત્મમહાંતે ખાંતે અમર થયું,
રધુ રેહેવા સરણુ દુપ રે,
વસ્તા વીસ્યાંલર પુરમને પાંમીયાં,
જે છે સરવે જીવનો ભુપ રે. ૫

વસ્તુગીતા

અધ્યાય ૧

[રાગ ધન્યાશ્રી]

શુભ-શિવનો લેદ

- [અનુકા]રે ઓમ આપને, જે હું આઘ પ્રમાણ;
ઓમ [અંશી] મધ્યે સદા, તે હું અંતે નિર્વાણ. અનુ. ૧
- ઓમ હં ગણપતિ નાથ કહાવું, ઓમ હં સ્તુતિ ઓમ કરું;
ઓમ-કૃપાએ ઓમ લહું, ખીજું ચિત વિચ ના ધરું. „ ૨
- વસ્તુગીતા એ ગ્રંથ બોલે, ઓહંગ અક્ષત અરૂપ;
આઘ જિંઘ ઉઘોત એહેવો, અક્ષત સ્વે સ્વરૂપ. „ ૩
- જે મન ન જાણે, બુદ્ધ ન વોલે, ચિત્તે ના ચિતવાય;
અહંકાર માંહાં આવે નહીં, તે સોહં સોહં ગાય „ ૪
- [આપમાં] હો તે જ બોલે, અને તે જ જાણે આપ;
તે જ તે જ તે જ સખ માંહાં, તે જપે છે જપ. „ ૫
- તે જ તે તેહને સતવે, નામરૂપ શુ બોલશે ?
ગ્રંથનો આરંભ માંડ્યો, તે તેહેનું પદ બોલશે „ ૬
- દેહવાલા દેહ જોશે, કવિજન જોશે વાણ,
નિર્યેવાલા નિર્યે જોશે, જેહની જે પહેચાણ. „ ૭
- ભરમ સહિતા થલ બોલે, ૐ સોહંગ સ્થિતિ કરી,
ધમ સહિત કર્મ માંહી, અંતતઃ લક્ષે હરિ. „ ૮
- અદ્રૈત સહિતા દ્રૈત કહેવું, તે પરબ્રહ્મનો અવધાર,
વાચ-રહિતા વાણ્યવર્ણિત, આપે આપ નિરધાર. „ ૯

- દષ્ટાંત-વર્ણિત એ વારતા, સર્વ દષ્ટાંત દેહ-દષ્ટ્યમાં,
 સિદ્ધાંતનો સિદ્ધાંત એહેવો, કામ આવે કષ્ટમાં. અનુ. ૧૦
- તે હું હરિ કરે વેગરે, જોહેને સર્વ કહે છે શ્રવ,
 શ્રવ વડે જ [ગત સહુ] દીસે, અને શિવે દીસે શિવ. ,, ૧૧
- [એ] શ્રવ શિવનો પટંતરો, હવે તે કહું નિર્ધાર,
 [છે] શિવ સદોદિત રવે જ્ઞાને, અને શ્રવ રહે અંધકાર. ,, ૧૨
- શ્રવને તો જન્મ લાગ્યા, શિવ અજન્મ આપ,
 શિવને કેવલ બ્રહ્મસ્થિતિ, શ્રવને ત્રિવિધ તાપ. ,, ૧૩
- અજ્ઞાન એહેવી ભૂલ ભાઈ, જે છતે અણછતું ઘર્ષ [ગયું]
 જાયા પૂઠે આપ દોડ્યો, પદ પોતા પાસે રચું. ,, ૧૪
- પુણ્ય આચરતાં પાપ થાયે, પણ તેહને દેખે નહી,
 જૂઠાને ન સાચું લાધે, જે ફરી આવે સકલ મહી. ,, ૧૫
- આપ સાચે સર્વ સાચું, આપ જૂઠે સર્વ જૂઠા,
 પણ મૂરખ હીંડ્યા શોધવા, પદ રહી ગયું પૂઠા. ,, ૧૬
- રાયને જ્યમ રંદનું, વળી સ્વપ્ન લાધે સત્ય,
 ત્યાંદાં વીલવ શો રાજ્યનો, [જ્યાંદાં] ફરી ગર્ભ છે મત્ય ? ,, ૧૭
- શિવે શ્રવ એમ ભાસિયો, (તે માટે) એહેને કેહે એહેનો અંશ
 શ્રવ યોગિ અનંત વિસ્તર્યો, એમ વાધ્યો મોકળો વંશ. ,, ૧૮
- શ્રવ નામ તે જગતમાં, કે કલ નરતો નથી;
 [અજ્ઞાને] ના કળે આપે, પ્રણમે નહિ પ્રણય [કર્થી] ,, ૧૯
- એમ વશ તે વધુ ધરે, હું જ્ય લાલ્ય અપાર;
 લીલાં પીળા કાળાં રક્ત, સ્વેત જ્યમ અલગ પ્રકાર. ,, ૨૦
- અનંત વધુ એમ ધરે ભૂલ્યે, પણ સંતોષ ન પામે લેશ;
 કમી ઊંચો કમી નીચો, જ્યાંદાં ત્યાંદાં કમ કલેશ. ,, ૨૧

લોલુપ વાધે લોભની. તેણે ઠરવવાનો નહિ (કહી) ઠામ;
 ભોગ વિવિધ તન આચરે, ત્યમ ત્યમ વાધે કામ. અનુ. ૨૨
 વિલાસ કાયા સંગ કરે, આવરણ શક્તિના સંગમ;
 [તેણે] દન્સતું સ્વપ્ન ન લાધે, જ્યાંહાં ત્યાંહાં ભગ ને લિંગમાં. ,, ૨૪
 આવરણ શક્તિ, વિક્ષેપ શક્તિ, અજ્ઞાન શક્તિના પેટમાં;
 એમ ત્રણ શક્તિને વશ થઈને, [જેમ] પડ્યો વૈતરો વેઠમાં. ,, ૨૪
 વૈતરો તો વેઠમાં [પડ્યો], વળી આ તો માને સાર;
 અસ્ત્રી સાથે [મગન] થઈને, વહે કુળના ભાર. ,, ૨૫
 પુત્ર [દારા-ધન] વાંછે, વળી વાંછે કરવા રાજ;
 વૈરાગ પામવા કહી ન વાંછે, અને વધારે ખહુ કાજ. ,, ૨૬
 જેમ મરગલો ફાળો ભરે, જોઈ કાંસતું નીર;
 [તૃપા] તેણે ભાગે નહીં, પડે થાકી જાય શરીર. ,, ૨૭
 એહેવાં દુઃખ છે અતિ ઘણાં જેહેનો નિશ્ચયે ગયો વિલાય;
 [જગન્નાથ શું] ચિત્ત ન જોડે, જડ [તે જગે રોલાય.] ,, ૨૮
 ચેતન તે જેને આતમજ્ઞાન, જડ [તે જેહેને દેહ પ્રમાણ];
 આત્મ કહે તે ભાગે અવળું અને જડ [ભોગતું તેહેને] ધ્યાન. ,, ૨૯
 સવળે અવળું એમ ભાસે, તે તો દષ્ટિનો વિકાર;
 ભરમે ભૂલ વાંધી ઘણી કાણ સમજાવે સાર ? ,, ૩૦
 સંખ્ય જીતનો સંગ ભાવે, જ્યમ મોતે મિષ્ટાન્ન:
 કડવું કડવું [કહાડી] નાખે, એ એહેતું દષ્ટાન્ત. અનુ. ૩૧
 ચિત્ત ભરમ એહેવો થયો, (તેણે) ચિત્તમાંહાં પેઠો ફેર;
 જંજાળ લાગી નવનવી, એમ થયો કુટ્ટી મેર. ,, ૩૨
 જીવ સૂત્ર [તે] એહેવું ચાલે, કસૂત્ર, કુસંગ, કપ્પૂધ;
 સૂધા ત્યાંહાં સમજે નહીં, જ્યાંહાં ત્યાંહાં કરે વિરોધ. ,, ૩૩

સકલ પ્રલના ધામમા, એ [એમ] કરે પ્રપંચ;
 ચાલી વચમાં જલી ઊઠ્યો, તે કયમ ખૂંજે અંચ ? અનુ. ૩૪
 ત્રિવિધ માયા એહેને લાગી, આસુરી દેવી રાક્ષસી;
 ત્રિગુણ લેઈને સંભવી, જ્યાહાં ત્યાહાં ભરમાવે [હસી]. ,, ૩૫
 દેવી માયાએ સિદ્ધિ પગાડી, માન-રસ પાઈને પે.લિયો;
 સ્વર્ગ મુખી થયો અધિકારી, પણ અંતે પાયો શોપિયો. ,, ૩૬
 આસુરી માયાએ અસુર કીધો, સુરપણું સહુ હારિયો;
 મૃત્યુલોકમાંહાં મરડી નાખ્યો, એહેવે મારે મારિયો. ,, ૩૭
 રાક્ષસી માયાએ સંક્રિયો, કરી ભૂત [તણો] અવતાર;
 દુષ્ટો ધુળાવે ઉતાર મૂકે, એમ સહે ખહુ માર ,, ૩૮
 એમ નીચો ઉતરી ગયો, નવ ગ્રહે ઝાંચી શાખ્ય;
 ભૂત-પ્રેતનાં ટોળાં ગાંધી, કેહે તેહેની ખહુ દાક્ય. ,, ૩૯
 પરમેશ્વરના પેટ માંહે, એ કરમિયો કેહેવાયે;
 સરજ્યો તે તો હરિ વડે, પણ હરિને ન ઓળખાયે. ,, ૪૦
 જન્મ-અંધ જ્યમ પુત્ર જનમે, ઉછરી મોહોટો થાય;
 પછે તેહેને પૂછીએ જે કેહેવી તાહારી માયા ? અનુ. ૪૧
 તેણે તે કેહેવાય નહિ, ત્યમ એ ન લહે પ્રભ;
 અદ્વૈત-સહિતા દ્વૈત કહ્યું, તેહેનો એહેવો ભરમ. ,, ૪૨
 પોપયિતા પરખ્યા વિના, શ્રવ એહ જડ જાત;
 સર્વે ઔપધિ જે ત્યાંહાં, તે એહેની સાચ. અનુ. ૪૩
 ઓળખ્યા વિના નાથ આચરે, જોવા એહેતું મુખ્ય;
 અંગ રહે થકે સંગ નહિ, પામે ધણું ધણું દુઃખ. ,, ૪૪
 ભાઈ, ખર અંદન જ્યમ ભાર વહે, પણ શુદ્ધિ ન જાણે લેશ;
 જા માથે ચેતન [ગ્રહે], માંને નહિ ઉપદેશ. ,, ૪૫

હું હરિષ્પ એમ બોલાયે, તેણે જાણું જીવના અંત ને અઘઃ
 જીવ માહાંના જીવ હોયે, તેણે પુરાયે નહિ સાધ્ય. અનુ. ૪૬
 ભૂત ભવિષ્ય વર્તમાન જાણું, પણ પૂછ્યા વિના ન કેહેવાય;
 કહિયે પણ માને નહીં, પછે ગુરુપદ ઝાંખું થાય. ,, ૪૭
 બ્રહ્મ ગુરુ વિષ્ણુ ગુરુ, ગુરુ [તે] દેવ મહેશ્વરા;
 અધિક ગુરુ [પરમાત્મા]. જે વિવેકે સહુ માંહાં વિસ્તર્યા. ,, ૪૮
 [જ્ઞાન સારુ] દૃષ્ટાંત તે તે, રવિ ગિ'ય શું કેહેવાય;
 અવરથી અળગો, સર્વ માંહે રહે, છે તે [તેહે]નો મહિમાય. ,, ૪૯
 અજ્ઞાન ગુરુ તો અનેક જાતના, સંત ગુરુનું રૂપ સત્ય એક;
 દેહ ધરી વિદેહ રહે છે, તેહેને નિત્ય વસ્તુ-વિવેક. ,, ૫૦
 પરબ્રહ્મનું રૂપ યોતે, સદેહી પુરુષ શ્રી રાજ;
 સગુણ નિર્ગુણ એક જાણે, એહેવા એ મહારાજ. ,, ૫૧
 ગુરુ નામ તે તે જ માટે, ગરવાઈ એહેની ગૂઝ;
 ગમ લેઈને અગમ રહેવું, એહેવી એહેની ખૂઝ. ,, ૫૨
 ગુરુગમ સહિતા જીવ પરીક્ષણ, કહ્યું હંસ તે જાણશે;
 વાચક વાદી વાદ કરીને, તે તેહેનો મત તાણશે. ,, ૫૩
 પંચ (મહા)ભૂતનો પરિવાર કેહેશે, જે સાંખ્યનો મહિમાય;
 તાલ કરીને તે તે એણે, સમઝયે શીતલ થાય. ,, ૫૪
 ગુરુગમ સહિતા જીવ પરીક્ષણ, પૂર્ણ કહ્યું પરમાણ;
 વસ્તા વિશ્વંભર સ્વયં ભર્યા, તે જાણે સંત સુખાણ. ,, ૫૫
 પ્રથમ ક્ષીર નીર ન્યાડું કરું, તે ફરી ન ભેળું થાય;
 જીવ-શિવનો ભેદ એટલો, થયો પૂર્ણ પ્રથમો અધ્યાય. ,, ૫૬

અધ્યાય ૬

સાંખ્યયોગ

સૃષ્ટિની આગે અદ્વૈત બ્રહ્મ. નામ-રૂપ-ગુણો રહિત એકઃ
 તેહેને વિશે માયા ક્યમ વિચરતી, કહું તેહ તણો વિવેક. ૧
 વિવતં મેં તાં કહી દેહી, તે છાહે પ્રકારે જ્ઞેય;
 રજુજુ-સપંવત એ ઊપતી, મમં એહેનો સોય ૨
 નથી તે દેખાઈ આત્મું, એ માયાનું રૂપ;
 જોહેને કીકું તે જ સાચું, મિથ્યા અવર રવરૂપ. ૩

નિર્વિકલ્પ જે બ્રહ્મ પૂરણ, (તેહેને) અહં બ્રહ્મની ભાવના થઈ;
 તેહેનું નામ (તે) માયા કહેવાયે, અજુઠતી ઊભી રહી. ૪
 (તે) માયાને મળ્યું (જે) બ્રહ્મ આપે, તેહેનું નામ ઈશ્વર કહેવાય;
 નથી તેહેનું નામ ધરાવી, અધિક અધિક દેખાય. ૫

તે ઈશ્વરને ઇચ્છા ઊપતી એહેતી, જે હુ બદ્ધરૂપ થાઉં ધણો;
 તેહેનું નામ તે મહત્ તત્ત્વ કહિયે અહેવો ભરમ છે એ તણો. ૬

અથવા જે અન્યાકૃત કહિયે (તે) ઈશ્વરનું કારણ શરીર મણ્ય;
 તેં મોંહે સર્વ સૃષ્ટિનાં જીજ છે, એહેનું એ નિર્વાણ્ય. ૭

તે મહત્ તત્ત્વથી ત્રિગુણ થયા, અહંકાર થયા ત્રિવિધ્ય;
 સાત્ત્વિક રાજસ તામસી, ત્રિવિધ શક્તિની સિધ્ય. ૮

સાત્ત્વિક અહંકારને [જ્ઞાન-શક્તિ, રાજસ અહંકારને] ક્રિયા જાણ
 તામસ અહંકારને દ્રવ્ય શક્તિ, એહેતી ત્રણેને તાળ તાણ. ૯

ઈશ્વરે દ્રવ્ય શક્તિ સાદામું જોયું,
 ત્યારે તામસ અહંકાર ત્યાંહાંથી ઊપન્યો,
 તેથી પચ તે પચ તન્માત્રા થયાં એણી પેરે એ નં.પ.યો. ૧૦

ઈશ્વરના તમોગુણથી આકાશ થયું,

આકાશના દસ અંશમાં વાયુ હોય;

વાયુના દસ અંશમાંહાં તેજ થયું,

તેજના દસ અંશમાંહાં જલ સેય. ૧૧

જલના દસ અંશમાંહાં પૃથ્વી હવી, પંચ મહાભૂત એમ પ્રકાશ;

પંચવીસે જે પંચના થયા, કહું તે તણો વિવેક વિકાસ. ૧૨

શબ્દ ગુણ આકાશનો, શબ્દ સ્પર્શ (દ્વિગુણ) વાયુ માંહાં, હોય;

શબ્દ સ્પર્શ રૂપ (ત્રિગુણ) તેજમાંહાં,

શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ (ગુણ) ચતુષ્ટય જલમાંહાં સેય. ૧૩

શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ ગંધા, એ પંચગુણ પૃથ્વીમાંહ રહ્યા;

પંચે પંચના ગ્રહી રાખે, જે જ્યમ થયા ત્યમ ક્રમે કહ્યા. ૧૪

કારણનો કારણ વિષે પ્રવેશ થયો, હવે કહું તે તણો જે ક્રમ;

ગૈરગટ લઈને વિસ્તર્યો, એહેનો એહેનો ધ્રમ. ૧૫

તમો તણા ગુણ લેઈને કારણ જે થયાં તે એ તો કહ્યાં;

રાજસ ને સાત્ત્વિકે થશે, તે તો હાવે કેહેવાં રહ્યાં. ૧૬

ઈશ્વરે ક્રિયા શક્તિ સાહામું જોયું,

ત્યારે રાજસ અહંકાર ત્યાંહાંથી કુર્યો;

રાજસ અહંકારથી પંતર તત્ત્વ નીપનાં,

પંચ પ્રાણ દસ ધન્દ્રી જુઓ. ૧૭

ઈશ્વરે જ્ઞાન શક્તિ સાહામું જોયું, ત્યારે થયો સાત્ત્વિક અહંકાર,

સાત્ત્વિક અહંકારથી દેવસાહત પંચીક થયું,

એમ એહેનો વિસ્તર્યો વિસ્તાર. ૧૮

૯. મૂળદાસ

૩૧

સુંદર વરની ચૂંદડી

માંઈ છે આતમરામનો આંક

વોરો સતો ચૂંદડી !

તપતીરથ મેં જાહુ કર્યાં વ્રત કર્યાં રે અપાર,
ભગવત લવાની જાહુ લગ્યાં, મારે હરિવર વરવાની આરા.
—વોરો રામા ચૂંદડી.

અહ્માએ વણ વાવિયાં ને વીણે ચારે વેદ.
સનકાદિકે સૂતર કાંતિયાં, તેને કોઈ ન જાણે બેદ—વોરો રે૦

ત્રિગુણ તાણ્યો તાંતણો ને, માંઈ પ્રેમનો રસ ખાણ,
નૂરત સૂરત નળી આક્રતી રે, વણનારા ચતુર મુજાણ—વોરો રે૦
વિદુર વ્યાસે રંગી ચૂંદડી ને સુકદેવે પાડી ભાત.

મહાભુક્ષિએ છુટા જાણ્યા ને એની જૂજવી જૂજવી ભાત—વોરો રે૦
ગુરુએ ઓઢાડી મને ઘાટડી રે, ઉપર શ્રીફળ સુંદર ચાર;
નિર્ગુણ સાથે સગાઈ કરી મારા પુણ્યનો નહિ પાર—વોરો રે૦

વિવેકના તો વીવા રચ્યાં ને લીધાં વૈરાગ્યનાં રે લગન,
પ્રમુછ વર પધારિયા રે મારું મોઢે ભરણુ છે મન—વોરો રે૦
મન ક્રમ વચને આગર ને મેં મેલી લોકકડિયાંની લાજ,
દયેવાળો હરિ સું અણો ને માંઈ છે વાણી તણી વરમાળ—વોરો રે૦

સતો રંગ રહેણી તણો રે એનો પુરણ લાગ્યો પાસ,
અનંત જુગે નંદિ ઉમટે રે વાણી ગાય છે મૂળદાસ

૧૧

વોરો રે રામા ! ચૂંદડી.

ઈશ્વરના તમોગુણથી આકાશ થયું,

આકાશના દસે અંશમાં વાયુ હોય;

વાયુના દસ અંશમાંહાં તેજ થયું,

તેજના દસ અંશમાંહાં જલ સેય. ૧૧

જલના દસ અંશમાંહાં પૃથ્વી હવી, પંચ મહાભૂત એમ પ્રકાશ;

પંચનીસે જે પંચના થયા, કહું તે તણો વિવેક વિકાસ. ૧૨

શબ્દ ગુણ આકાશનો, શબ્દ સ્પર્શ (દ્વિગુણ) વાયુ માંહાં, હોય;

શબ્દ સ્પર્શ રૂપ (ત્રિગુણ) તેજમાંહાં,

શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ (ગુણ) ચતુષ્ઠય જલમાંહાં સોય. ૧૩

શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ ગંધા, એ પંચ-ગુણ પૃથ્વીમાંહ રહ્યા;

પંચે પંચના ગ્રહી રાખે, જે જયમ થયા ત્યમ ક્રમે કહ્યા. ૧૪

કારણનો કારજ વિષે પ્રવેશ થયો, હવે કહું તે તણો જે ક્રમ:

ગૈરાટ લઈને વિસ્તર્યો, એહેનો એહેવો ધ્રમ. ૧૫

તમો તણા ગુણ લેઈને કારજ જે થયાં તે એ તો કહ્યાં;

રાજસ ને સાત્ત્વિકે થશે, તે તો હાવે કહેવાં રહ્યાં. ૧૬

ઈશ્વરે ક્રિયા શક્તિ સાહામું જોયું,

ત્યારે રાજસ અહંકાર ત્યાંહાંથી કુર્યો;

રાજસ અહંકારથી પંતર તત્ત્વ નીપનાં,

પંચ પ્રાણ દસ ઇન્દ્રી જુઓ, ૧૭

ઈશ્વરે જ્ઞાન શક્તિ સાહામું જોયું, ત્યારે થયો સાત્ત્વિક અહંકાર,

સાત્ત્વિક અહંકારથી દેવસાહત પંચીક થયું,

એમ એહેનો વિસ્તર્યો વિસ્તાર. ૧૮

૬. મૃગદારા

૩૧

સુંદર વરતી ચૂંદડી

માંઈ છે આતમરામનો આંક

યોરો સંતો ચૂંદડી !

તપતીરય મેં ગહુ ક્યાં તત ક્યાં રે અપાર,

ભગવન બવાની ગહુ બન્યાં, મારે દરિવર વરવાની આશ.

—યોરો રામા ચૂંદડી.

અદ્યાએ વળ વારિયાં ને વીજે આરે વેદ.

નનકાદિકે અતર કાંતિયાં, તેને કાઈ ન જાણે બેદ—યોરો રે૦

નિયુજ તાણ્યા તાંતજો ને, માંઈ પ્રેમનો રસ પાણ,

નરત મરત નથી આવતી રે, વળનારા અતુર મુગ્ધજ—યોરો રે૦

વિદુર આસે રંગી ચૂંદડી ને શુદ્ધેયે પાડી ભાત.

મદ્ભુદિકે શુદ્ધા નહ્યા ને એની જૂઠ્ઠી જૂઠ્ઠી ભાત—યોરો રે૦

મુરજો એકાદી મને ધાટડી રે, ઉપર શ્રીફળ સુંદર આર;

નિયુજ આયે અગાઈ કરી મારા પુણ્યનો નદિ પાર—યોરો રે૦

વિવેકના નો વીવા રચ્યાં ને કીધાં વૈરાગ્યનાં રે લગન,

પ્રમુદ નર પવારિયા રે મારું મોળે ભરણું છે મન—યોરો રે૦

મન દમ વગને આગર ને મેં મેલી લોકડિયાંની લાગ,

દયેવાળો દરિયું મનો ને માંઈ છે વાળી તળી વરમાળ—યોરો રે૦.

સતો રંગ રહેણી તજો રે એનો પુરજા લાગે પાર,

અનંત જુગે નદિ ઉમટે રે વાળી ગાય છે મૃગદારા

૧

યોરો રે રામા ! ચૂં

૩૨

નિગમ વેદનો નાદ સાંભળી
 મારા ચિત્તમાં લાગ્યો ચટકો રે.
 જગીને જોતાં મિથ્યા માયા
 માંડ કર્યો છે મટકો રે—
 જીવ જગમ જોઈ અણછતાં છે.
 ઘટપટાદિક ઘટકો રે.
 નિષેધ-પદ તો નિશ્ચયે ગયું છે,
 હવે નહીં ખટપટનો ખટકો રે—
 નર નાટકમાં, નાટક નરમાં,
 નાચ નિરંતર નટકો રે.
 મૂળદાસ સોં બ્રહ્મ સનાતન
 વ્યાપક બીજ વટકો રે—
 નિગમ વેદનો નાદ સાંભળી૦

*

૩૩

એક દેહ એક આતમા, તેમાં સિન્ન સિદ્ધન જીવ ભાસે.
 એ કારણ અંતઃકરણનું, બુદ્ધિ બોધ પ્રકાશે.
 જે વાચમાં ચક્ષુ વિશે, તેવો દિનકર દેખે,
 શામ શ્વેત પીત વરણ, પરપંચમાં પેખે.
 બુદ્ધ પડે બહુ ભાતના, જરાં કાંઈ ઝીણાં.
 ધન ગગનમાં એક છે, નાંઈ કાંઈ મોટાં ને હીણાં.
 સ્વાત બુદ્ધ એક આતમા, જ્ઞાને લેજો જોતી,
 અંતઃકરણમાં આવતાં એક વિષ ને એક મોતી.

જેવા જેને સતશુરુ મળે, તેવું તે જાણે,
 આંટી પડી અજ્ઞાનની, તે લઈ શુભમાં તાણે.
 હું-તુંપણું એ અણછતું, મારું ને તારું,
 વિગત નથી વસ્તુ વિશે, પોતાનું ને પ્યારું.
 સૂતાને સંસય થણો, પરપંચમાં પ્રમાણે,
 મૂળદાત્ર કહે અહ્મ મૂળગો, જાગે તો જાણે.

*

૩૪

પંડ્ય ને વરમંડમાં જ્યારે વાણી નોતી ત્યારે
 નભમેં શુદ્ધ નવ ઝરતા રે છ
 અહ્મા ને વિશ્વ મહેશ્વર નોતતા રે
 ત્યારે આગોઆપ અકરતાછ રે છ
 સાચો સાચો મહાધ્રમ છે હાં
 આર ને બીતર એક અહ છે છ.

મનથી માયા રે સેલ રચાયો,
 ત્યારે નાદ ને શુદ્ધ પરકાસ્ય રે છ
 પાંચે રે તતવ લઈને પરગટ કીધાં રે છ
 ત્યારે ચૌદ લોક રચાવ્યા છ
 સાચો સાચો મહાધ્રમ છે હાં.

મૂળ મહાગંત્ર લેને પંચ પરકાસ્યો,
 ત્યારે ઘાટે ને પાટે પુંજ કીધી રે છ;
 પાંચે ગ મળીને મહાવત સાધ્યા રે
 ત્યારે નામ તો ધરાવ્યાં નીમાધારી રે છ—સાચો
 મેરુ શિખરથી ગંગાછ મંગાવ્યાં છ
 વાયે ને કાછે તરવેણી છ

ભગત જગતને હોને એંધાણી રે
શબદુમાં રે'ણી ને કે'ણી રે જી.—સાચો૦

ધ્યાન ને ધરમ લે પરમાથ પેખો રે
આપો પણ નવ લેખો રે જી,
ગરુને વચને તમે હુઈ કરી હાલો રે,
સરવામાં નિરંજન દેખો રે જી—સાચો૦

ગુરુજી ભેદે ને ચાર વેદે જી,
ત્યારે ભગતી લે શિવજીને દીધી રે,
શિવ ને શક્તિ મળી ધરમ ચલાવ્યો રે જી.
ત્યારે ઉમિયાજી પાટ પધાર્યાં રે જી.—સાચો૦

શબદ નિત હોઈ અને ઉત્તમૂત રેનાં જી,
ત્યારે જાત વરણ નવ ભાસો રે જી,
મૂલદાસ કે' જે નર ભીતર જાગ્યા રે જી,
તમે મહા રે ધરમને પાળો રે જી.—સાચો૦

*

૧૦. ભાણસાહેબ

૩૫

સત્ ગુરુ મળીયા સેજમાં. જેણે સતનો શબ્દ સૂનાયો.
ચોરાશીનો રાહ ચુકાવી. અખંડ ધામ ઓળખાયો. સત્ ગુરુ, ટેક
પંથ હતા સો થીયા પૂરીપુરણ, નવધા નામ મીટાયો,
દ્વન્નમ દશા આવી દીલ ભીતર. એકમેં અનેક સમાયો. સત્ ગુરુ ૧
અનેક હતા સો અખંડ સમાયો, નહિ જાયો આયો,
છક્કર કરતાં ગઈ જામની. સોહં સાહેબ પાયો અલ ગર ૨

જ્ય તાપ તીરથ જોગ ન ધરતા, અળંગ સેરડો પાથો,
ખટ દર્શનમાં ખોજ ફેરીને, ફરી ફરી ઘેર જ આવ્યો, સત્.ગુરુ ૩
અનંત કોડમાં આગે ઉભા, સમસ્યા થે સાધ દેવાયો,
નદી બાજો દરિ બીતર બેઠા, જ્યોતિ મેં જ્યોતિ મીલાયો. સત્.ગુરુ ૪

૩૬

સત્.ગુરુ આદેશ મોઠે મળ્યા, જેણે અમ્મર નામ આગખાયો.
ગુરુ પ્રતાપ સાધુશ્રી સંગત, ભક્તિ પદારથ પાયો. સત્.ગુરુ ૧
કથતાં બહતાં બયો કિનારો, ઉનમુનિ કે ઘર આવ્યો,
નગર લોક સજ નીક ચલાયા છત નીચાને ઘૂરાયો, સત્.ગુરુ ૨
ચાર મળી ચૈતન ઘર આવ્યો, પદ્મ પાંચ જોલાયો,
શબ્દ એક ટંકચાળ પડે ત્યાં, નીરખય નામ સુણાયો. સત્.ગુરુ ૩
છંદ છંદશુદ્ધ ધ્રુમ મચાયો, માંઠે સમી હે માયો,
નદી નાવ સજ નીક ચલીલ, સાયર નીર સમાયો. સત્.ગુરુ ૪
અક્ષર એકસે જુગ ઉપાયા, સોદ નામ ચલાયો.
અકળ પુરુષ અવતાર ધરે ત્યાં ભાણ દેવ બેઠ પાયો. સત્.ગુરુ ૫

૧૧. રવિસાહેબ

૩૭

આતમા નીરખોરે નીરવાણ,
સતગુરુકે પ્રતાપ જ્ઞાન. અનભે ઊર જગ્યા,
પપીયલ મીન ખીહંગ. ખોજકે ભ્રમ ભે ભાંગ્યા
પરી ઉત્તર સતગુરુ કહે, જગડી કળા અનંત,
વેદ બુદ્ધિ બુધનાં લહે, કોઇ સમજત વીરલા સંત.

આતમા

નાલિ પવનકા મૂળ, મન અષ્ટ કમળ માંહી,
ત્રિકુટી વાકો અસ્થાન, દોઈ મીલ તીયાં સમાધ
શબ્દ સૂનસે ઉઠત હે. ફેરહી સૂન સમાય,
નાદ લીન ભયો ખીદુમેં, ખીંદુ નીરંતર રાય.

આતમા.

જીવકી શક્તિ અજ્ઞાન. શિવકી શક્તિ માયા,
એ દોનું સે ભીન્ન, અખંડ અદ્વૈત અજ્ઞાયા,
જીવ શિવ કેવા નહી, હમ તમ નહી કોઈ હામ.
વ્યત્રીક પદ પર આતમા, એક નીજનંદ નીજ ધામ.

આતમા.

પાય તત્ત્વકે ખીચ, મીલકર જીવ કહાયો,
દેહી ધંદ્રી મન પ્રાણ, માનસો માંધ બંધાયો,
સોહં બ્રહ્મ અધાત હે. લીપે છીપે નહી સોઈ,
ઘટઘટ પરગટ રમ રીયા. ચીને વીરલા કોઈ.

આતમા.

સો સતગુરુકે દેશ, નીગમ નૈતી કર ગાવે.
બ્રહ્મા વિશ્નુ મહેશ. ખોજ કોઈ પાર ન પાવે,
નીજનંદકું અનુભવી. નામ રૂપકો નામ,
બ્રહ્મ ગાન હોઈ બોલીયા, અણગતા રવિદાસ.

આતમા

૩૮

- કોઈ કેહંદારે કહત ન આવે મોઢ. ટેક.
- દેખે વાકું વાચા નાંહી, વાચા દેખત નાંહી,
ગૂંગેટી ગત ગુંગા જાણે, સમજ સમજ મુસકાઈ. કોઈ. ૧
- મૂરેદી ગત મૂરા જાણે, કાયરકું કંઠ નાઈ,
ક્યમ્પી જમ્પી કામ ન આવે, આપમેં આપ સમાઈ. કોઈ. ૨
- જાકે આંગન કલ્પવૃક્ષ દે, સો પલ જૂખ્યા નાંહી,
જાકે દીકમે દાવા તાહીં, વાકું મીતીયા સાંઈ. કોઈ. ૩
- મરજવા સો મોતી લાવે, ઉપર રહે સો તારા.
ઘીકા સ્વાદહીં છબ્યા જાણે, ક્યું કહે મીઠા ખારા. કોઈ. ૪
- કહે રવિરામ ભાણ પ્રતાપે, ઈ ગમ અપારા.
લૂંગટી ખૂતળી ગઈ જળમાં, ક્યું કર નીકસેં ખારા. કોઈ. ૫

૩૯

- લોહી માટીકા ચણીયા જંગલા ખૂન જન્યા ખૂન જન્યાછ.
તીનસો સાંઠ વાકું ચીરા લગાયા, ચોસઠ જંઘ જંઘાયા.
બેતિર કોઠા બે માઈ જાળી. ઉપર ચમકા છાયા. જંગલા ૧
- હીરકા માણેક જ્યોત અપારા. વરસે અમૃત ધારા.
મરજવા નર ચહે મેદાનો નીરખે નીરખન દારા. જંગલા ૨
- ઈ જંગલા પર છત ખીરાજે. વહાં ઉનુક રાગ,
મુખેમન નારી સેજ ખીજાવે, જાજે અનહદ જાજ. જંગલા ૩
- માંડીકા માંહી ન્યારા, એસા ખેલ રચાયા;
કહે રવિરામ ભાણ પ્રતાપે, અજે અમર ઘર પાયા. જંગલા ૪

૪૦

સંતો ગુરુગમ લહે સો જ્ઞાની,	
અંતર પ્રેમ ઉત્તર અનલે, બધી નીહચળ બાની.	સંતો.
ચંચળ મારી નીહચળ બેઠા, નિરમળ હોઈ સમાધી,	
શિલ સંતોષ રહે સમ ધારણ, વસ્તુ અગોચર લાધી	સંતો.
નાલિ બેઠ ગગન ગરબવે, આઠ પહોર આનંદા,	
ચલે પાધરે પછીંમ મારગ મીલાવે સૂરજ ચંદા.	સંતો.
શશી સૂરમેં સૂર શશીમેં, અણસારે ઉલટાવે,	
નીરખે પલ પલ નૂર નીરંતર, અનહદ નાદ બબવે,	સંતો.
રહે અહોલા બોલ અખોલા, બણપણા બલ બઈ,	
કહે રવિરામ વિરલા સંસારી, ઉલટા કાળકું ખાઈ.	સંતો.

*

૪૧

સંતો ખૂળે બાવન બારા.	
કે હરદે ગુરુગમ પ્રગટે, સો બેલે ચોધારા.	સંતો. ૧
૪ પચીશ પરીબ્રહ્મસેં ઉપજે. સ્થાના સમજી બવે.	
૧૦૦ દીશે સોઈ રમે અકેલા. આપે નાવ ચલાવે.	સંતો. ૨
નયન કમલસેં નીરખ્યા નટવર, ખોલ્યા કરમ કપાટા.	
દીક્ષસેં દરસ્યા દેવ નીરંતર નકરા હુવા નીરાટા.	સંતો. ૩
અદ્વજ કળા કળવામેં નાવે, અનુલવી એતે ખૂળે.	
સોહં સોહં શબ્દ ઓળખો, ચૌદ લોક તો સૂજે.	સંતો. ૪
જલકત જ્યોતિ નૂર અપારા, મનવા તીહાં મીલાયા.	
કહે રવિરામ ભાણ પ્રતાપે, અજર અમર પદ પાયા.	સંતો. ૫

*

૧૨. મોરારસાહેબ

૪૨

અચરત નજરે આયા સંતો, જલમેં જ્યોતિ જગાયા. એક અચરત ટેક.
 ખીનાં મૂળ એક તરવર ઠાડા. ડાળ પાત નહીં છાંયા.
 ફળ ખીના કુલ કુલ ખીન ફળીયા, તીન લોક છવરાયા. એક અચરત. ૧
 વિનાં પાળ એક પંખી બેઠા, પગ પાંખ નહીં ઢાયા.
 વિના ચાંચ લંસા યુગતા હે. મોતી ગોતી લાયા. એક અચરત. ૨
 વિનાં મેઘ એક વિજ ચમુકે, વિન વાદળ વરસાયા.
 અંધર દરિયા સૂબર ભરિયા, સમુદ્ર લેહેર સમાયા. એક અચરત ૩
 ખીન પૃથ્વી એક પરવત ઠાડા. તા પર જલ જમાયા.
 ઉન જલ ખીય એક ભેગી બેઠા, નૂરતે નાદ બજાયા. એક અચરત ૪
 જુગત બેટીમેં માતા બયા, પુત્ર પિતાકું બયા.
 રત્ન મોરાર રવિ દે ચરણે, તુરત તમાસા પાયા. એક અચરત ૫

૪૩

અજળ આરતી અખડ ધૂન ગાજે, નૂર તખ્ત પર સત્ગુરુ જાજે. અજળ ટેક.
 પૂરણ બ્રહ્મ પુરુષોત્તમ પૂરા, જગમગ જગકે વરસે નૂરા. અજળ. ૧
 અક્ષરાતીત અછત અવિનાશી, રાગ ઘટમેં પૂરણ પ્રકાશી. અજળ. ૨
 અખંડ આદિત ઉધાત ઉભરા, સ્વે પ્રકાશ સોલં બ્રહ્મ સારા. અજળ. ૩
 ભાગ્યદી બ્રહ્મ સોલં સુખ સીર, રવિગુરુ રમતા રામકખીરા. અજળ. ૪
 મુરતી મનોહર મંગલકારી, દાસ મોરાર જન જઈ બલીદારી. અજળ. ૫

૧૩. ખીમસાહેબ

૪૪

દરિયા ભરિયા રે જી, લાલ જી,

સેહેજ સૂત સત સાગર

દરિયા ભરિયા રે જી.

પ્રારબ્ધ વિના તમે પાર નહીં પોંચો,

મટ્યો ન માયલો ઝોંકાર,

સતગુરુ આગળ શીશ નમાવીએ

તરીને બિતરીએ લવ પાર—દરિયા૦

જાને પૂરા, શબ્દે શૂરા,

રેણી કરણી ટંકશાળ,

અગમ ખેલ અનહદી આગે

નજરે નજર નિહાળ—દરિયા૦

એક પલકમાં પાર પોંચાડે,

સો હી રા મ સં ભા ર,

સનમુખ હે સત સાહેબ મેરા,

મ ન મં છા કું મા ર.—દરિયા૦

અનહદ નાદ નિરંતર વાગે,

પિંડ અહાંડથી પાર,

શૂરા સાધુ સનમુખ રેખે

અથર ખેલ નિરાધાર—દરિયા૦

ભાણ સતગુરુએ બેઠ ગતાયા,

ખોલે શબ્દ માંઈ ગાર,

ખીમદાસકું ખરા નિવાજ્યા,

ચલુંકાર ફિરતાર—

દરિયા ભારિયા રે જી૦

જુવેને ગગનાં હેરી, ત્યાં ગંડરી ગાજે ગેરી.	કોઈ જુવો. ૨૬
ત્રિવેણી ટંકગાળ પડત હે, તાપર હણી ગેરી.	
અમર અહતા આગન બેઠા, નગર ગસાયા ફેરી.	કોઈ જુવો. ૧
ઘડી ઘડી ઘડીઆળાં વાગે; વાગે શ્વર ઘટેરી.	
દોલ નગારાં ગરનાઈ વાગે, ધૂન મગી ચોફેરી.	કોઈ જુવો. ૨
ગગન મંડલમેં ફરલે વાસા, વાંહે બેગી લેહેરી	
સત્સુરવે મુને સાન ગતાઈ, જાપ અજાંપા ફેરી.	કોઈ જુવો. ૩
આસ ઉઆસ દોઈ નટીં પોચે, વાં લે લાગી મેરી.	
નૂરતે મૂરતે નામ નીરખલે, મુખમન માળા ફેરી.	કોઈ જુવો. ૪
આચા સત્સુર નૈલે નીરખ્યા મટ ગઈ રેન અંધેરી.	
ખીમદાસ ગુરૂ લાખ પ્રતાપે, ચોટ નદિ જમ ફેરી.	કોઈ જુવો. ૫

સાધુ તારો સંગડો ન છોડું મેરે લાલ,
લાલ મારા દિલમાં લાગી વેરાગી જી...સાધુ તારો સંગડો.
કપડા ખી ધોયા સંતો, અંચલા ખી ધોયા,
જળ લગી મનવો ન ધોયો મેરે લાલ,
લાલ મારા દિલમાં લાગી વેરાગી જી...સાધુ તારો સંગડો.

દિલમાં લાગી સંતો, જોયું મેં જગી હે જી
ખેલતાં માળે ઘેરી, ગગન ગાળે મેરે લાલ,
લાલ મારા દિલમાં લાગી વેરાગી જી...સાધુ તારો સંગડો.

વસ્તીમાં રેના સંતો, માંગીને ખાના જી
ટુકડે મેં એ ટુકડા કરી દેના મેરે લાલ,
લાલ મારા દિલમાં લાગી વેરાગી જી...સાધુ તારો સંગડો.

હે...જી કુડી રે આ કાયા સંતો, એમાં
માનસરોવર હંસો ઝીલન આયો લાલ,
લાલ મારા દિલમાં લાગી વેરાગી જી...સાધુ તારો સંગડો.

‘ત્રિકમસાહેબ’ ગુરુ ખીમને ચરણે,
હે...જી સંત મળ્યા છે સોહાગી મેરે લાલ,
લાલ મારા દિલમાં લાગી વેરાગી જી...સાધુ તારો સંગડો.

૨૫. નધુરામ

૫૦

અલખનામની ધૂન લાગી, ગગનમેં મગન લયા મન મેરા,
આસન વાળી સુરતાયી, દડ ટ્રાયા, દિયા અગમ પર ડેરા,
ઈંગલા પિંગલા દેલું સાધકે, મુખમણાં ચિત દડ ધાર્યા.

જે નર કહે અમીના, પાણીકા હે પરપોટા,
તિનં તલપ સે નામ નિરખ લે, મેરમ ધણી હે મોટા.

જ્યાં તંત અનહદ કે આગે, અહોનિશ નાદ ઝૂકારા,
અનહદ હોત ગર્જના, અહોનિશ અમૃત ઝરના.

સતગુરુએ મંત્ર મુનાવ્યો, મોરલી મધુરી વાગી,
નધુરામ કહે ત્રિકમ ચરણાં, તો અલખ દીવા દિવારા.

૧૬. લીમસાહેબ

૫૧

જીવણ, જીવને જિયાં રાખીએં
 વાગે અનહદ તૂરા રે,
 ઝિલમિલ જ્યોતું ઝળહળે,
 વરસે નિરમળ નૂરા રે.—

પાંચ તત્ત્વ ને ત્રીન ગુણ છે, પયવીસાં લિયો વિચારી રે,
 મથન ગોતોને મૂળનાં, તત્ત્વ લેખે એક તારી રે.—

ગંગા જમુના સરસ્વતી, તરવેણીને ધાટે રે,
 સુખમન સુરતા રાખીએં, વળગી રઈયેં ઈ વાટે રે.—

અણી અગર પર એક છે, હેરો રમતા રામા રે,
 નિસદ્દિન નીરખો નેનમાં, સત પુરુષ સામા રે.—

અધર ઝણકારા હોઈ રિયા, કર ખિન વાળાં વાગે રે,
 સુરતા ધરીને તમે સાંભળો, ધૂન ગગનમાં ગાજે રે.—

નુરત—સુરતની સાધના, પ્રેમી જન કોઈ પાવે રે,
 અધારું ટળે એની આખેનું, નૂર નજરે આવે રે.—

આરે દસદેશો સતલોકનો, લીમસાહેબે લેજ્યો રે,
 પત્ર લખ્યો ગુરુએં પ્રેમનો, જીવણ, લગનેથી લેખે રે.—

જીવણ, જીવને જિયા રાખીએં.

૨૭. અક્ષલદાસ

પર

મારા રામ પ્રાણિયા રે, મારા પ્રેમ પ્રાણિયા રે, તારો શેઠ નગરમાં છે,
 તારો ભવસાગરમાં છે, મારા પ્રેમી પ્રાણિયા રે, તારો ધણી નગરમાં છે,
 દસ દરવાજે હાટ હવેલી, ધરુ દિપક માંય દરિયા,
 નવસો નવાણુ નહિ નાળવાં, દ્વિ લીતરમાંય દરિયો,
 રસ દરવાજા, લાખો ખડકી, પચાસ કરોડ માંય પ્રેમી રે,
 અરખત પરખત વસે અવેલિયો, લાખુ છે માંય નીમાધારી રે,
 અદારભાર વનસ્પતિ મોરી, હાડમ લીંબુ એમાં જટકે,
 ચંદ્રમાંથી તેજ અપાયા, જળદળ હીરજા જળકે,
 તેંત્રીસ કરોડની દેવ હંસારી, સોળ પુરુષ માંય સાચા રે,
 અનંદદ હંસો માંય તાલ મિલાવે, નવસો પાતર નાચે રે,
 હાથ ગાંધીને હીરજો લાધ્યો, મહાજન મનમાં મોયાં રે,
 પારખનારાં રતન પારખુ, જોનારાને જટકે રે,
 માલ ધન ને ખૂટે મૂડી, શીરા વિપત નહીં વરસે છે,
 શિદ્ધા અક્ષલદાસ બીમને ચરણે, મથનારાને મળશે રે.

૧૮. દાસી જીવણ

૫૩

સતગુરુએ મુને ચોરી શિખવાડી

તે જ્ઞાન ગણેશિયો વડાયો રે,
 પવનફૂંધી ઘોડો પલાણ્યો, ઉલટી ચાલ ચલાયો રે,
 ગંગા-જમનાના ઘાટ ઉલંધી, જઈને અલખ ધરે ધાયો રે...
 ધમણ ધમુંકે તિયાં વીજું ચમુંકે, અનહદ નોખત વાગે રે,
 ઠારોઠાર ન્યાં જ્યોતું જલત હૈ, ચેતન ચોડી માંઈ જાગે રે....
 સાંકડી શેરી ન્યાં વાટું વસમી, માલમીએ મુને મૂક્યો રે,
 નામની તો નીસરણી કાઢી, જઈને ઘણીને મોઢે હૂક્યો રે...
 શીલ સંતોષનાં ખાતર દીધાં, પ્રેમે પેસારો કાઢો રે,
 પેસતાંને પારસમણિ લાધી, માલ મુગતિ લાધો રે...
 આ રે વેળાએ હું ઘણું જ ખાટ્યો, માલ પૂરણ પાયો રે,
 દાસી જીવણ સત ભીમને ચરણે, મારો ફેરો ફાવ્યો રે...

સતગુરુએ મુને ચોરી શિખવાડી.

*

૫૪

પ્યાલો મે પીધેલ છે ભરપૂર, દયા કરીને દીધો પ્રેમે રસ પીધો,
 નેતુમેં આયા નૂર, પ્યાલો મે પીધેલ છે ભરપૂર. ટેક.

નૂતન સરત સાન ફેરાણીરે. ખાજત ગગનામે તૂર,
 રોમે રોમે રંગ લાગી રીયાતો, નીખ સીખ પ્રગટયા નૂર. પ્યાલો ૧

સ્થાવર જંગમ જળ સ્થળ ભરીયોરે, ઘટમાં ચંદાને સૂર,
 ઘટોઘટ માંદી રામ રમતા ખીરાજે, દીક્ર દીલાથી રીયા દૂર. પ્યાલો. ૨
 ભાવે પ્રીતે જોને પૂરા નર બેટીયારે, વરસત નિરમળ નૂર,
 જે સમલ્યા સતણુની સાનમાં, ભર્યા રીયા ભરપૂર. પ્યાલો. ૩
 બીમ બેટ્યાને મારી બે અરવે લાંગીરે, હરદમ હાક હજૂર,
 દાસી હવણ સત બીમનાં ચરણાં, આયો તેને ચકનાચૂર. પ્યાલો. ૪

*

૫૫

દેખંદા દોઈ આ દીક્ર માંય, જણણણ જણણણ જણ જાણર વાગે. ટેક.
 બોલે બોલાવે સગ ઘટ બોલે, સગ ઘટમાં તો રહ્યો સમાય.
 છયાં જોયો તીયાં તેવો, ધીર ફરી ચાણા દીયા ઠેરાય. જણણણ ૧
 નવે દરવાજા નવી રમતકા, દશમે મોહાલે ઓ દેખાય,
 ઓઈ મહેલમાં મેરમ બોલે, આપું ત્યાગે ઓ ધર જાય. જણણણ. ૨
 તાંત તાંત વિણ તુંબે, વીનાં મુખે મોરકી રે બજાય,
 વિનાં દાંડીયે નોખત વાગે, એસાદે દોઈ વા ધર જાય. જણણણ. ૩
 ઓઈ દુકાને દડ દડ વાગે, હર વીન વાજાં અહોનીશ વાય.
 વિનાં આરીસે આપાં સૂજે, વિનાં દિપકે જ્યોત જલાય. જણણણ. ૪
 જાપ અજંપા સો નાંય, ચંદ સૂર ત્યાં પેચત નાંય,
 સૂસમ ટેકથી સો ધર જાય, આપ આપને દીયે ઓળખાય. જણણણ. ૫
 અખર અહતા અરજ મુણને, અરજ મુણને ઓક અવાજ.
 દાસી હવણ બીમને ચરણે, મજરો મનો ગરીબ નિવાજ. જણણણ ૬

અંજવાળું હવે અંજવાળું,
 ગુરુ, આજ તમ આવ્યે રે મારે અંજવાળું.
 સતગુરુ કાળજી ન્યારે શ્રવણે સુણાવ્યો,
 ભેટયા ભીમને લાંગ્યું ભ્રમનું તાળું...ગુરુ
 જ્ઞાન ગરીબી, સંતની સેવા,
 પ્રેમભક્તિનો સંગ હવે પાળું...ગુરુ
 ખીમ ને લાણ રવિ રમતા રામા,
 તેજ તત્ત્વમાં, ગુરુ તમને લાળું...ગુરુ
 દાસી જીવણ સત ભીમનાં ચરણાં,
 અવર દૂલે ધણી નહીં ...ગુરુ

*

જ્ઞાની હું લે ને ગગનિયામાં ગોતી રે,
 તણીયામાં ઝલમલ ઝલકે જ્યોતિ
 નાલિકમળસે નાવ ચલત હે,
 જી રે તીયાં તપીયો જોઠો એક તંતી રે.
 ઈંગલા ને પિંગલા સુખમન ઉપરે,
 અખંડ આરતી પણ હોતી રે.
 ધ ગંમ તો કોઈ વીરલા જાણે,
 ત્યાં આવી મળ્યા છે અબજતી રે.
 દાસી જીવણ ભીમ કેરાં ચરણાં,
 મેરમ મળીયા સાચું મોતી રે.

*

૧૯. અરજણ

૫૮

દેખા હોય સો કહી બતલાવો.

મોતી કેસા રંગા ?

શુરુગમ કરીને ગાલો ગગનમાં,

વાં હે શુપતિ ગંગા.

ધૂડ શરૂ ને છીપા ચેલા, દિવસ નહિ પગદંડા,
અગમ લાખે નહિ ગમ નેણે, આપ વખાણે અધા.—દેખાં

દીપક શરૂએ જ્ઞાન બતાયા, નામ પ્રતાપ નૌ ખંડા,
ધિંડ બહાડે અપરમ પાયા, નહીં સૂર, નહીં ચંદા—દેખાં

કહાં સે આયા. દેહાં જાયગા, એહિ બડા અચંબા,
મોતીને નીરખા, પિયુછને ખરખા, આપ લયા આનંદા—દેખાં

આતમ ચીના, અનુલવ પાયા, મીટ ગયા સાબરુદા,
દાસ અરજણ છવકે ચરણે, ધ્યાની પુરુષકા ધંધા—

દેખા હોય સો કહી બતલાવો.

મોતી કેસા રંગા?

બેની ! મુંને ભીતર સતગરુ મળિયા રે,
વરતાણી આનંદ લીલા : મારી બાયું રે.

બેની ! મુંને ભીતર સતગરુ મળિયા રે
કોટિક લાણ બિગિયા દિલ ભીતરભોમ સધળી લાણી;
સૂન-મંડળમાં મારો શ્યામ બિરાજે,
ત્રિકોટીમે લાગી મુંને તાણી : મારી બાયું રે.
—બેની મુંને૦

ધડી ધડીનાં ધડિયાળાં વાગે
છત્રીશે રાગ શીની,
ઝળકત મોલને ઝરખે જળીઆં
ઝાલરી વાગી ઝીણી ઝીણી : મારી બાયું રે.
—બેની મુંને૦

પ્રેમપૂતળી સિંગાસણ શોભતી,
નેણે નિરખી નિરખી,
અંગના આશીકા ને પ્રેમનાં પાથરણા,
ગુરુજીને દેખી હું તો હરખી : બાયું રે.
—બેની મુંને૦

બાવન બજારૂં ચોરાશી ચોવટા,
કંચનના મોલ કીના,
ઈ મોલમાં મારો સતગરુ બિરાજે,
દૈત્ય કર આસન દીના : મારી બાયું રે,
—બેની મુંને૦

સત નામનો સંતાર લીધો,
અને ગુણ તખત પર ગાયો.
લખીરામ ચરણે કરમણ બોલ્યા,
ગુરુજીએ ગુપત પિયોલો અમને પાયો : મારી બાયું રે.
—બેની મુંને૦

૨૧. મેઘછવો

૬૦

અલખ ધણીને ઝોળખો, કોણ પુરુષ કરે છે કામણિયાં,
 ધમણ ધમાવી પવન ચલાવ્યા, પવનમાંથી જલ પાણી રચ્યાં,
 અરવત પર્વતની કુચી બનાવી, મેર પર્વતના સ્તંભ રચ્યા,
 ચાર વેદ બ્રહ્માને સોંપ્યા, યોગનાં ઘર એને જલ્યાં-૦
 સૂર્ય ચંદ્ર નવલખ તારા, આકાશે જઈને અળવળિયાં,
 નવકુળી નાગ પ્યારે બેઠાં, શેપનાગે સમય ઢળ્યાં-૦
 દાદા આદમની હવાખીખી, શિવ-શક્તિના મેળા રચ્યા,
 આદિપુરુષ પાટે પધાર્યા, તે નિહ્યા ધરમનાં નીમ લીધાં-૦
 યોગ યોગેન્દ્ર ભોગ ભોગેન્દ્ર, યોગ ભોગ બેઉ મેળવિયા,
 મુન્ન પતાપે ભણે મેઘછવો આ અણધર પુરુષ કોણે ધણિયા-૦

૨૨. હોથી

૬૧

સમરું તો સુધરે મનખા મેરા રે, નખીજ દાતા !
 સમરું તો સુધરે મનખા મેરા જ.
 અલ્લા હો નખીજ દાતા, હાથે રે મીઠોળ ને
 કેસરિયા રે વાધા મોલા, તું નખીજ તું,
 શિર પર ફુલું હુંદા સેહરા રે નખીજ દાતા !
 સમરું તો સુધરે મનખા મેરા.
 ફૂલ ગિયા તેલ લાંડી છુઝ ગઈ ખતિયાં, મોલા !
 તું નખીજ તું,
 ઘટકામે ધોર અધેરા રે, નખીજ દાતા !
 સમરું તો સુધરે મનખા મેરા.
 રામ ને રહેમાન તમે એક કરી માનો, મોલા !
 તું નખીજ તું,
 તો મિટ જવે ચોરાશી હા ફેરા રે, નખીજ દાતા !
 સમરું તો સુધરે મનખા મેરા.
 અલ્લા હો નખીજ દાતા, સિકંદર સુમરાની
 લજ્જા તમે રાખો મોલા, તું નખીજ તું.
 હોથી તો હજૂરી નોકરે તેરા રે, નખીજ દાતા !
 સમરું તો સુધરે મનખા મેરા.

૩૨. હોથી

૬૨

વ્રતિ મારી સંતયરણમાં લાગી રે,
 સુરતા મારી સાધુ ચરણમાં લાગી રે,
 તેણે મારી બે લાગી બે લાગી
 સતગુરુએ મને શબ્દ મુણાચ્યો,
 રણકાર ૨૬ લાગી,
 તખત ત્રિવેણીના તીર ઉપર,
 મોહન મોરલી લાગી રે.—તેણે મારી૦
 ધ્યા દિવસ મન મરતાનું કરતું,
 દિલડે ન જોયું ! જાગી,
 પુરુષ મળ્યા મને અખત અજિતા,
 ત્યારે સુરતા સૂનમાં લાગી રે.—તેણે મારી૦
 દયા કરીને મન ડોલતું રાખ્યું,
 તૃપ્તિ મેઝાવી ત્યાગી,
 સતગુરુ આગળ શિવ નમાન્યુ,
 ત્યારે નાવડી પકડી આગી રે.—તેણે મારી૦
 સતગુરુએ મને કટુણા કાધા,
 અતર પ્રેમ પ્રકાશી,
 દાસ હોથીને ગુરુ મોરાર મળિયા,
 ત્યારે તૂટી જનમ કરી ફાંસી રે.—તેણે મારી૦

મહારી માયામાં હું મોહ પામ્યો !
 હું ને મહારું અજ્ઞાન રે !
 સંશય ટાળ્યો સદ્ગુરુજીએ,
 મહતે થયું મહારું જ્ઞાન રે !
 એક અદૈત, નહીં નહીં દૈત,
 બ્રહ્માંદને ભેટતાં રે ! ૧
 મહારી અવિદ્યામાં હું અવરાણો,
 મહેં તન ધ્યુ ત્રિગુણ રે !
 લાઈ ! જીવ ઈશ્વર મને માન્યા !
 નિશ્ચય હું નિર્ગુણ રે ! ૨
 મહારી ઇન્દ્રિનો હું અધિકારી !
 હું વિષયી હું દેવ રે !
 લાઈ હું જ સ્વામી, હું જ સેવક !
 હું જ કરું મારી સેવ રે ! ૩
 જાગૃતમાંહે હું જ વસ્તુ
 હું જ સ્વપ્ના માંહી રે,
 લાઈ સુષુપ્તિનો હું જ સાક્ષી—
 ત્રણે મુજમાં નાંહી રે ! ૪
 સ્થાવર જંગમ સ્થૂલ સૂક્ષ્મ—
 સર્વે મહારા ઘાટ રે

ભાઈ, પાંચ પચીસે મુજને વળખ્યાં

મ્હારો પિંડ વિરાટ રે ! ૯

હું જ વિશ્વમાં, વિશ્વ મુજમાં-

આદિ મધ્ય ને અંત રે !

ભાઈ લાલદાસ કહે તે સાને સમરયા,

કોઈ સમજ્યા સંત રે. ૧૦

✽

૬૪

તટ સરોવર એક પાંખી રહે છે, પરમહંસ નામ કહાવે,
તે રે પાંખી ને નહીં રૂપ ને રેખા, કોને કાણ જતાવે.
પાંચ પચીસથી ન્યારો ખેલે, રહે છે દશવીશ માંહી,
દપાંખમાં મુખ દેખાયે, પણ હાથ આવત નાહી.
પાંચે તે અંગે ને પાંચે તે સંગે, છટ્ટા તો પ્રભુ આપ,
સાતમું એક નિજ સ્વરૂપ એ, તેને નહીં પુણ્ય ને પાપ.
તે રે સ્વરૂપમાં વાસ અમારો, સદા સર્વદા રહીએ,
કહે લાલદાસ યુગો ભાઈ સાધુ ! કોઈ કહેવા સરખાને કદીએ.

૦

૬૫

તે રે સ્વપ્નને જે રે દેખાડે, કોઈ સદ્ગુરુ સાચા
તે રે સ્વરૂપને દૃષ્ટે જોતાં, એમના અમર લોકમાં વાસા.
વેર બંધન વળી ખીજા છોડે, એક જ આતમા ભાળે,
સોદી સદ્ગુરુ પૂરણ લખિયો, આ લવનો ફેરો ટાળે.
સકળ સિદ્ધિ પાસે રે દેખે, દૂર જોવા નવ જાય,
એટલી વિધિ જે જન જાણે, તે આપે ઈશ્વર થાય.
દૂધ સાકર જેમ બેળાં રે ભળિયાં, એમ એક રસ થાય,
કહે લાલદાસ મુજો ભાઈ સંતો ! આ વાત કોને કહેવાય.

✽

અનુભવીને એટલું, આનંદમાં રહેવું રે,
લજવા પરિવ્રજ ને, ખીજું કંઈ ન કહેવું રે.
અનુભવીને - ૧

એક જ જાણી આત્મા, કોઈને દુઃખ ન દેવું રે.
મુખદુઃખ આવે સહેજમાં તે તો સહીને રહેવું રે.
અનુભવીને - ૨

ભિમિં ને ખીજું તીક્ષ્ણતાથી અળગું રહેવું રે,
સમદષ્ટિ-સમતાને ગ્રહી, આપું ખોડું રે.
અનુભવીને - ૩

આદિ, મધ્ય ને અંત - એકાદૈત ભાસ્યું રે,
આત્માના ઉદય થકી અજ્ઞાન નાસ્યું રે.
અનુભવીને - ૪

વેદ જોયાં પુરાણ જોયાં સર્વે તપાસી રે,
રામનામથી કોઈ ન મોહું, સંત ઉપાસી રે.
અનુભવીને - ૫

સદ્ગુરુને સેવતાં, મહાર્ મનહું મોહ્યું રે,
કૃષ્ણ કહે મહાપદમાં એક ચિત્ત પ્રોથું રે.
અનુભવીને - ૬

આથ મૂતં ! અખંડ આપે લીલામરણ પિંડધરં,
અહર મરણ, સુર તારણ, ગુરુ લાલ ! આપ દિગંબરં ! ૧

અગ્ર આમન ! અમત જ્યોતિ ! સેવે દોષિ પ્રભાકરં,
અંત અખંડનું મરણ પોતે ! ગુરુ લાલ ! આપ દિગંબરં ! ૨

અટ હમત પર સદસાલ છે, ત્યાં રમે આપે અદરં,
અખંડાનંદ અદૈત મૂનિં ! ગુરુ લાલ ! આપ દિગંબરં ! ૪

જડમાં આપ, ચૈતન્યમાં પોતે, આપે અંધ અખંધકરં,
જડથી ન્યાસ, ચૈતન પ્યાસ ! ગુરુ લાલ ! આપ દિગંબરં ! ૫

કૃષિ મધ્યે મેઝ પવંત, ત્યાં ત્રિદેવના પ્યાન ધરં,
તે પર આપે અનિવંચની, ગુરુ લાલ ! આપ દિગંબરં ! ૬

ત્યાં પિંડ નદીં, જલ્લાંદ નદીં, નદીં કચી ને ચૂપંચં,
અનહદ રૂપે અવધૂત વેશે, ગુરુ લાલ આપ દિગંબરં ! ૭

દરિદ્રપૂજ દહે, તમે મળના ઝો કાળ ગુરુ ગોવિંદનરં,
નવ નાથ ચોરાચી સિદ્ધ સેવે, ગુરુ લાલ આપ દિગંબરં ! ૧૦

તહારી વાતોમાં મન માડું બોલું રે ! નાગર નન્દલાલા !

કામ ન સૂઝે ને કાજ ન સૂઝે !

બુદ્ધિએ નિશ્ચયે બોલું રે ! નાગર નન્દલાલા ! તહારી ૦ ૧

અરપે રહો છો ને સ્વરૂપે કહો છો;

રામે તે રામે રમો છો રે નાગર નન્દલાલા ! તહારી ૦ ૨

પ્રણવમાં પોતે ! ઝૂં કારમાં જ્યોતે !

સોહંગ શબ્દમાં પહોંચ્યે રે નાગર નન્દલાલા ! તહારી ૦ ૩

પરમહંસની રીતે ને શબ્દાતીતે,

જીત અજીતની પ્રીતે રે નાગર નન્દલાલા ! તહારી ૦ ૪

બ્રહ્માસ્મિને સર્વે તે બ્રહ્મ !

તેનાં તે સર્વે ન્હાસે કમરે રે નાગર નન્દલાલા ! તહારી ૦ ૫

જ્ઞાન રતન હરિકૃષ્ણની સગે,

આનંદ વાધ્યો છે અંગો અંગે રે નાગર નન્દલાલા ! તહારી ૦ ૬

૧૭. ગીરીઆર્ષ

૬૯

આત્મા એક છે રે ઘટ ઘટ મેં ભરપૂર,

પંચમૂલ છે લક્ષ ચોરાશી ચાર ખંડમેં જુર.

દેવદાનવ માનવ માંહી ભાસે હરિતું નૂર.

આત્મા૦

નાનાવિધ અદુ પાત્ર જ દેખે તેની મૃત્તિકા મૂર

એમ વિશ્વ તે વસ્તુરૂપ છે ખોજી જોજે ઉર.

આત્મા૦

અઢાર ભાર વનસ્પતિમે ફલ ફૂલે અંકુર,

ન્યારા ન્યારા સ્વાદ હેં સન્તો નીર એક છે મુર.

આત્મા૦

ખોલતા પુરુષ તોહીમેં દેખે નહીં નજીક નહીં દૂર,

જ્યમ દારૂથી પ્રગટે જે મિત્ર જાય સતગુરુ.

આત્મા૦

જેથી થયું તે તેમાં ભળશે જ્યું સાગર મેં પૂર.

ગવરી મન ક્રમણા ત્યાગી ગઈ ચૈતન્ય થલ દનુર.

આત્મા૦

૨૮. જિતા મુનિ નારાયણ

૭૦

જુઓ, આત્મતત્ત્વ વિચાર કરો,
તો મહેજો આવે પાર. ૧

પાંચ તત્ત્વને ત્રિગુણ જાણો,
મૃગજળ તે સંસાર. ૨

પૃથ્વી એક ને લાડાં અનેક,
ચક ફેરાવે કુંભાર ! ૩

જળ એક ને લહેરી અનેક,
સાક્ષી તે નિર્ધાર ! ૪

જુઓ સય એક ને અનેક કિરણ,
અગ્નિ, દીપક, પ્રકાશ. ૫

જુઓ, પવન એક ને પિંડ અનેક,
ઘટ ઘટ જોલણકાર ! ૬

જુઓ, અકાશ એક ને ૩૫ અનેક,
ચૈતન જાણો સાર, ૭

પરમહંસ હરિકૃષ્ણ પોતે,
અક્ષ અક્ષાંડ એક તાર. ૮

- કાત'ક કાયા હે કારમી, વણસતાં નહિ લાગે વાર,
લગન કરે શુદ્ધ લાવથી, સાચો છે રમરણ સાર. ૧
- રમરે સોઈ નર સાચથી, વાચનો તજી વે(વિ)વાદ,
આઘ પુરુષને ઝોલખ્યા, નિરખ્યા આઘ અનાઘ. ૨
- અનાઘ સ્વરૂપ જોતાં આપ હે, જાય હે અમર જ'શ્વર,
સત્ કેવલ સંત સેવજો, પૂરા હે સતગુરુ પીર. ૩
- માગશરે સરે કાજ મનનું, તનનું કરી લીજો તોલ,
પાંચ તત્વ ડેરી : પૂતળી, જોલે જો અગમ જોલ. ૪
- જોલ અવાચ બેદ જોલીએ, જોલીએ હીરાની ખાણ,
હીલમાં નહિ કાંઈ ડોલીએ, સો લીએ વસ્તુ છાણ. ૫
- લક્ષે છાણી વસ્તુ લે'રમાં, મેરમે' થયા અમીર,
સત્ કેવલ સંત સેવજો, પૂરા છે સતગુરુ પીર. ૬
- પોપે પાસે રૂપ પરખીએ, નિરખીએ નિશુ'ણ નાથ,
હરિ સ્વરૂપ જાણી હરખીએ, સર વિષે સુરતા સાથ. ૭
- સર્વે' સાથ ખેલે શામજો, આમજો મટી ગયો એહ,
સંત જયારથ સાંભજો, નમ્મજો કરીએ જો નેહ. ૮
- કરતાં નેહ સરે કારીએ, ધારીએ ધારણ ધીર,
સત્ કેવલ સંત સેવજો, પૂરા છે સતગુરુ પીર. ૯
- નાંધે પડ્યું મન માહરું, જાહેર જાગી છે જ્યોત,
તિમિર મટી ગયું તાહરું, છૂટી સંસારની છોત. ૧૦

- છોત છૂટી સંસારની, ભાસ્યો છે પૂરણ બ્રહ્મ,
એક અખંડ રસ આત્મા, કાલ કુલ નહિ કમ. ૧૧
- કમ નહિ જોતાં કોયને, સો એ સમાગમ શિર,
સત કેવલ સંત સેવજો, પૂરા છે સત્ગુરૂં પીર. ૧૨
- ફાગણુ વરતીઓ ફેરીને, ઘેરીને લાવીઓ ઘેર,
હરિ સ્વરૂપને હેશીઓ, ઠરી રે' મન વડે ફેર. ૧૩
- રામ જાણી મન થીર રહે, સર્વે હે શ્યામ સ્વરૂપ,
નામ રૂપ દો ભાસે નહીં, ભાસે સકલ કેરે ભૂપ. ૧૪
- બ્રહ્મ અગોચર ભીતરે, નિર્મળ જસો હે નીર,
સત કેવલ સંત સેવજો, પૂરા છે સત્ગુરૂં પીર. ૧૫
- ગૈતરે ચેતન ચીન્હીઓ, જોછો નહિ અણુ એક,
તલ મધ્યે જ્યમ તેલ છે, વિચાર કરી જો વિવેક. ૧૬
- આનંદ વિચાર થકી આવશે, પાવશે હરિ તે પાસ,
આશ મટી માયા ઉરથી, વસ્તુ સ્વરૂપમાં વાસ. ૧૭
- નર જોતિમાં આવે નહિ, લાગી જનની ભીર,
સત કેવલ સંત સેવજો, પૂરા છે સત્ગુરૂં પીર. ૧૮
- ગૈશાખે સ્વરૂપ વિનવું, કેનુવે નથી તે કોય,
મન કહે ધન માહરૂં, હરિ કરે તે હોય. ૧૯
- ધન મળી જાશે ધૂળમાં, તારૂં જોતાં નહિ તન,
પંડ પરપોટો છે પાણીનો, જાણે સાધુ કોયે જન. ૨૦
- મોહ માયા કેરો મેલજો, ખેલજો સાગર ખીર,
સત કેવલ સંત સેવજો, પૂરા છે સત્ગુરૂં પીર. ૨૧
- જેઠ મતિગતિ જાણજો, માણજો સ્વરૂપ માંય,
અખંડ આનંદ ઉર આણજો, જાણજો શબ્દ સાંય. ૨૨

- દુનૈ નહિ તે હું દાખવુ, પૂજાને ગુરુજના પાય,
અરણ્યમૃત લેજો ચિતતી, જરા મરણ દુઃખ જાપ. ૨૩
- રસ મસ મન તેનું હોય રહ્યું, સવે' છે શ્યામ શરીર,
સર્વ કેવલ સંત સેવજો, પૂરા છે સતગુરુ પીર. ૨૪
- આપાડ માસે એક આતમા, જાણી તે કરજો જતન,
અમૂલ અમાપ ધન એહ છે, રામ સ્વરૂપી રતન. ૨૫
- પૂરા અનુભવી પારખું, લેવો તે લગન લગાય,
શર (સયું) તે કાજ સંસારમાં. ગુણ ગુણાતીત ગાય. ૨૬
- સોઈ સોદાગર સંત છે, વસ્તુ તે આવન વીર,
સર્વ કેવલ સંત સેવજો, પૂરા છે સતગુરુ પીર. ૨૭
- શ્રાવણે સેવીએ શિવને, પીવને રાખીએ પાસ,
હવને મેલીએ જ્યોતમાં, અમૂલ રૂપ આદ્યશ. ૨૮
- જાત નાત નહિ જોડને, વેદ નહિ તે વેવાર,
જ્ઞાત નહિ પાંચ જૂતની, પરમ અપરમ પાર. ૨૯
- સત્ત્વ મુત એક શ્યામ છે, હીર મદયું જ્યમ હીર,
સર્વ કેવલ સંત સેવજો, પૂરા છે સતગુરુ પીર. ૩૦
- લાદરવે શુદ્ધ ભેદમાં, સમજે કોઈક સંત,
વાણી વાંચે ચાર વેદમાં, તત્ત્વ પાયા નિજતંત. ૩૧
- ગુરુગમથી સમજી ગયા, રહ્યા તે અખંડ રૂપ,
હિનમે નહિ ખટ આપદા, સોઈ તે રામ સ્વરૂપ. ૩૨
- અનભે થયા રૂપ એહમાં, ચાનક આતમ થીર,
સર્વ કેવલ સંત સેવજો, પૂરા છે સતગુરુ પીર. ૩૩
- આસો માસે વસ્તુ આપ છે, તન નહિ કાંચે તાપ,
છન્દિ વિગળ નહિ હિરમાં, જપે નહિ નામ જાપ. ૩૪

કરે નહિ કમં ક્રિયા, લરીઆ તે અખે લંકાર,	
વાણી થકી તે વેગળો, ધર્મ રહિત નિરધાર.	૩૫
પાર ન આવે તે અપાર છે, લરીઆ તે ગેહર ગંભીર,	
સત્ કેવલ સંત સેવજો, પૂરા છે સત્ગુરું પીર.	૩૬
ખાર માસ પૂરા ખાંધીઆ, અનુભવ અર્થ અતેક,	
ગુરુગથવાળા તે ગાવશે, સમજ્યા તે વસ્તુ સેક.	૩૭
આરત ઘણી જોના ઉશમાં, પ્રેમ આનંદનો પૂર,	
તિમિર મટી ગયાં તેહનાં, સ્વે પ્રકાશ્યો તે સૂર.	૩૮
અમર આલુષણ આવિયું, ચૈતન્ય ઓઢયું તે ચીર,	
સત્ કેવળ સંત સેવજો, પૂરા છે સત્ગુરું પીર.	૩૯

૩૦. દામોદરાશ્રમ

૭૨

ઐત્રભાસે ચિત્ત નિમંળ થયુ મ્હાટું રે,
શાસ્ત્ર સદ્ગુરુનું વચન લાગે સાટું રે
વિવેક વૈરાગ્યની વાત મુજને આવે રે,
સદ્ગુરુ ઉપર સ્નેહ મુજને આવે રે.
વૈશાખે વૈરાગ્ય વ્યાખ્યો તનમાં રે,
છે સ્વપ્નાવત્ સંસાર મુજ મનમાં રે,
સત પુરુષનો સંગ નિરંતર કરીએ રે,
સન્માર્ગનો ઉપદેશ હૃદયમાં ધરીએ રે.
જ્યેષ્ઠભાસે યોગ બન્યો છે સારો રે,
મદ્ધાપદાય મનુષ્યા દેહ ઉતરવો આરો રે,
સમુદ્ગ્રંથી સંસાર તેથી ઠરીએ રે,
છે સદ્ગુરુ શબ્દનું નાવ, બેસી તરીએ રે.
આપાડે ઉતરો પાર, ભવસાગરમાંથી રે,
આલો થઈએ અભોપદમાં નિવાસી રે.
અભયપદનો અનુભવ, જીવન્મુક્ત બને રે,
નિગમ નિરંતર ગાય, મદિમા વખાણે રે.

આવણુ માસે સત્સંગ, મહાપદ લાધ્યું રે,

ત્યાં ત્યાં પરાપાર, ત્યાં ચિત્ત બાંધ્યું રે,

નિઃસંશય નિર્વિકાર નિરંતર રહું છે રે,

આ છે પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મ ઉપદેશ મુમુક્ષુને કહું છું રે.

લાદરવે પરિબ્રહ્મ સદગે લાસે રે,

છે આત્મ સ્વરૂપ એકરસ પ્રત્યક્ષ પાસે રે,

અનુભવ અમૃત રસ પીવાય તે પીજે રે,

એક નારાયણનું નામ નિરંતર લીજે રે.

આબ્યો અશ્વન માસ શોભા સારી રે,

ધૈશ્વરની માયાએ લીલા વિસ્તારી રે,

સરદઝઝતુનો ચંદ્ર નિર્મળ રહે છે રે,

ઘેરે ઘેર આનંદ યાય, છીર્તાન દરે છે રે.

દાતિંદ કરીયે કૃપણ છીર્તાન ભણ્યે રે,

રાખીએ દંડ વિશ્વાસ હુંપદ તણ્યે રે.

આડે પટ્ટાર આનંદ નિત્યે રહીયે રે,

દરિ ભગતાં દરિરૂપ નિશ્ચયે અર્ધ્યે રે.

પોતે પુરુષોત્તમનાં દર્શન આપ્યું રે,

મારું જન્મ મરણ મહાદુઃખ દાદિ કાપ્યું રે,

પ્રકટ થયો છે પ્રેમ અનુભવ વાણી રે,

છે હવનમુક્તનાં ચિદ્ર ઝોળખવા એવાણી રે.

મરે કાલુ છે મમં કોઈ એક જણે રે,

તેને હરે યાવ અનુભવ જ્ઞાન 'તરુ'ને દાણે રે,

તે નરને ત્રિવિધ તાપ તનમાં નેવ જ રે,

અનુભવીયા આનંદરૂપ, સદા દોષ જ રે.

કાલુજી મારે મન પ્રકૃતિ રૂપ થાતા રે,

અખડ રે' છે અદૈત નથી ધોષ થાતા રે,

મરેજ સમાધીનું રૂપ અંતર આપ્યું રે,

માટે હિવન્યું અદૈતજ્ઞાન, દૈન અમાન્યું રે.

આ છે અધ્યાત્મ હાલુ મામ, નો કોઈ જાણે રે,

તેને આત્મજ્ઞાન અનુભવ, નિશ્ચય થાણે રે,

હિનન અધિક માગ, થાત્ર દહે છે રે,

પુરુષોત્તમનું સ્મરણ હૃદયમાં રહે છે રે.

અધિક માગે અખડ ધ્યાન જ ધરવું રે,

પુરુષોત્તમનું પૂજન નિરંતર કરવું રે.

પ્રેમેનું પૂજન નિત્ય કરે છે રે,

દામોદરજી અખડ ધ્યાન ધરે છે રે.

શ્રાવણ માસે સત્સંગ, મહાપદ લાધ્યું રે,

ત્યાં ચિત્ત બાંધ્યું રે,

નિઃસંશય નિર્વિકાર નિરંતર રહું છે રે,

આ છે પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મ ઉપદેશ મુમુક્ષુને કહું છું રે.

લાદરવે પરિબ્રહ્મ સધળે ભાસે રે,

છે આત્મ સ્વરૂપ એકરસ પ્રત્યક્ષ પાસે રે,

અનુભવ અમૃત રસ પીવાય તે પીજો રે,

એક નારાયણનું નામ નિરંતર લીજો રે.

આબ્યો અશ્વન માસ શેભા સારી રે,

ઈશ્વરની માયાએ લીલા વિસ્તારી રે,

શરદઋતુનો ચંદ્ર નિર્મળ રહે છે રે,

ઘેરે ઘેર આનંદ થાય, કીર્તન કરે છે રે.

કાતિકે કરીયે કૃષ્ણ કીર્તન ભજીયે રે,

રાખીએ દઢ વિશ્વાસ હુંપદ તજીયે રે.

આઠે પહોર આનંદ નિત્યે રહીયે રે,

હરિ ભજતાં હરિરૂપ નિશ્ચય થઈયે રે.

માગશરે સ્થિર થઈ મન સંશય ભાગ્યો રે,

અખંડ સચ્ચિદાનંદ રૂપ લક્ષ મુજ લાગ્યો રે,

અનુભવનો લક્ષ અનુભવીયા બાણે રે,

ગોનાં ઉત્તમ હોય આચળુ શાસ્ત્ર પ્રમાણે રે.

જો જાણે તો ખાંધજો, ખાણી પહેલી પાળ;
 નીર ગયે નહીં નીપજો, શીર તાકે છે કાળ. ૩
 કાયા કુસુમ છે કારમું, વેગે વણસી રે જન્ય;
 અમર થાય જેમ આતમા, એવો કરજો ઉપાય. ૪
 કહે પ્રીતમ તું પ્રીછજો, ઇચ્છજો કલ્યાણ;
 સંત સમાગમ કીજિયે, મૂકી મનની રે તાણ. સાંભળ. ૫

સાખી

મનના પ્રપચ મૂકજો, કરજો તત્ત્વ વિચાર;
 રતન પદાર્થ જન્મ છે, નાવે વારંવાર. ૧
 માગસર માયા ઉપરે, મોટું મરણતું સાક્ષ;
 મારણ વહે છે ઉતાવળો, કોઈ આજ ને કાલ. ૨
 અંતે કોઈ કોઈતું નહી, રામતું લેને નામ;
 અંતે ઘડી ન વિસારિયે, સૂખ સાગર સ્યામ. ૩
 જુદી વાણ જોષ્ટને, મનમાં આવી ભૂલ;
 રુડા રંગે રળિયામણાં, સિમળાનાં ફૂલ. ૪
 સુત બિત મંદિર મુંદરી, સૂખ સુપન વિચાર;
 કહે પ્રીતમ મહુ કારમું, દીસે છે દિન ચાર. સાંભળ ૫

સાખી

મોતી સૌ ઉઠકતણાં, તેના હાર ન થાય;
 મિથ્યા મન મોદક કરે, તેણે ભૂખ ન જાય. ૧
 પોસે તે ખાણી પ્રીછજો, જોતે ગુરુગમ હોય;
 પરમારથ પાકું રતન છે, જલન કરશે જે કોય. ૨
 અણુજતું આપું માનીને, હુખ પામે અપાર;
 શ્રાવ સમાન આ જીવ છે, વહે શકતો લાર. ૩

૩૧. પ્રીતમદાસ

૭૩

સાખી

- સદગુરુને ચરણે નમું, આશુ પ્રેમ પ્રસાદ,
દયા કરિને દિનિયે, હરિ રસ અમૃત સ્વાદ. ૧
- વાણી શકે ન વરણવી, સદગુરુતણું સ્વારૂપ,
બુદ્ધિ બળ પહોંચે નહીં, ઉપમા રહિત અનૂપ. ૨
- પરથમ પૂરણ પ્રેમશું, વંદુ સદગુરુ ચણું,
તાપ ટળે સંસારના, મટે જન્મ ને મણું. ૩

(રાગ સોરઠ-રતનાના મહીનાનો)

- સાંભળ શુદ્ધ ચિત્તો કરી, હરિના ગુણ ગાન,
પ્રાત સહિત નિત નાચનું, હૃદયે ધર ધ્યાન. ૪
- ગુરુપદ પંકજ પૂજતાં, ચૌદ લોકે પૂજાય,
શિવ વિરંચિ ને સારદા, ગુરુના જશ ગાય. ૫
- અંતઃકરણ હોય ઉજળાં, જડ તિમર ટંગી જાય,
સરવે લાગે સુજવા. પદરજ મહિમાય. ૬
- જપ તપ તીરથ જોગનું, ફળ જે કહેવાય;
પ્રીતમ સદગુરુ સેવતાં, તે તો સરવે થાય સાંભળ. ૭

સાખી

- સદગુરુની કરુણા થકી, ઉપજે નિરમળ ગાન;
શુદ્ધ ચૈતન્ય તુરિયા પદે, રહે નિરંતર ધ્યાન. ૧
- કારતકે ચિત્ત ચેત્યાં નહીં, ઘડી લાખેણી જાય;
વળતી વિસારીશ જીવડા, પછેથી પરતાય. ૨

સાખી

નિરમળ નયણે નિરખતાં; દરશે નિજ દેહાર;
સાગરમાં સૌ ઉપજે, લહરી લોહ અપાર. ૧

ચેતરે ચિત્ત ચિદરૂપમાં, થઈ રહ્યું તદ્દલીન;
નિમિષ માત્ર ન્યારું નહીં, જેવું જળનું રે મીન. ૨

ચૈતન્ય સિંધુ ઝીલતાં, થયું શુદ્ધ શરીર;
સૌ ઈશ્વર સૌને વિષે, જેમ મંલિષ્ઠમાં દોર. ૩

એને આધારે સૌ રહ્યું, પિંડ ને બ્રહ્માંડ;
સચરાચર શોભી રહ્યો, અવિનાશી અખંડ. ૪

અહ્ય જ્યારણ ભાળતાં, ભાગે મનનીરે પ્રાંત;
પ્રીતમ પ્રીછે પાધરું, થાય સમજે તે શાંત. સાંભળ. ૫

સાખી

સદચિદ-આનંદ સરવમાં, ભરી રહ્યો ભરપૂર;
દિન રજની રહે રંગમાં, નિરમળ વળે નૂર. ૧

ગેશાળે જોતાં વેદમાં, મદા વાયક જ્ઞાન;
તત્ત્વમસિ તેં તુ જ છું, અળગો નહિ આન. ૨

વાયુને જોળે વંટોળિયો, એમ ઈશ્વર હવ;
વસ્તુ વિચારતાં એક છે, રયામે મુત્ર સદીવ. ૩

અરસપરસ છે એકમાં, જેમ તરણીમાં તેજ;
લિન્ત નહીં એમ બ્રહ્મથી, જોળણે પદ એ જ. ૪

સરિતા સાગરમાં રહે; સાકર માંહે મીઠાઈ;
પ્રીતમ પુષ્પમાં વાસના, એવી ગુરુગમ પાઈ. સંક્ષિપ્ત. ૫

સામગ્રી સર્વે હરિતણી, ભોગવે સંસાર;
 મારું મારું તે કરી રહ્યા, તેણે ખાય છે માર. ૪
 તન મન જેણે સોપિયું, શ્રીહરિનેરે હાથ;
 કહે પ્રીતમ કરમિયા વૈકુંઠનો સાથ. સાંભળ. ૫

સાખી

તજશે આગે આપદા ભજશે પૂરણ બ્રહ્મ;
 પલકમાંહિ વિલય જ થશે, કોટી જન્મનાં કર્મ. ૧
 માહ મહિને માયાતણો, મર્મ જાણે જેહ;
 ભૂલવણીમાં ભૂલે નહીં, તરે ભવજળ તેહ. ૨
 બાળગરનો બાળકો, ગ્રહે હાથ ભુજંગ;
 ઔષધ બુદ્ધાને ઓળખે, વીષ વ્યાપે ન અગ. ૩
 નામ અમૃત જન જે પિયે, તે તો અમર થાય;
 જનમ મરણની આપદા, તેની તતક્ષણ જાય. ૪
 અજ ઉમથાપતિ અહિ પતિ, જપે નિશદિન જેહ;
 અનંત કોટી ગૃહી ઓધાર્યા, પ્રીછે પ્રીતમ તેહ. સાંભળ. ૫

સાખી

સદ્ગુરુ સંત કૃપા કરે, પ્રગટે નિરમળ જ્ઞાન;
 રવિ ઉદયે રજની ટળે, રહે નિરંતર ધ્યાન. ૧
 કાગળ કુલ્યો સોહામણો, કુલી જુજવી જાત;
 જોયાની રચના ઘણી, રંગ જૂજવી ભાત. ૨
 વિધ વિધ પેરની વાસના, ઉઠે અનંત અપાર;
 મન ભમરો ભોગી થયો, રહ્યો વનમોઝાર. ૩
 ઠારે ઠારે કુમ દાંકિયાં, આશા અમરવેલ;
 નવપક્ષવ નૌતમ સદા, કોકિલ કરે કુળ. ૪
 લીલા લલિત સોહામણી, શોભાનો નહીં પાર;
 જન પ્રીતમ એવું જોઈને, રીઝ્યા હૃદયમોઝાર. સાંભળ. ૫

સાખી

નિરમળ નયણે નિરખતાં; દરશે નિજ દેહાર;
સાગરમાં સૌ ઉપજે, લહરી લોહ અપાર. ૧

ઐતરે ચિરા ચિદરૂપમાં, થઈ રહ્યું તદ્દત્તીન;
નિમિષ માત્ર ન્યારું નહીં, જેવું જળનુરે મીન. ૨

ઐતન્ય સિંધુ ઝીલતાં, યયું શુદ્ધ શરીર;
સૌ ઈશ્વર સૌને વિશે, જેમ મણિપ્રમાં હીર. ૩

એને આધારે સૌ રહ્યું, પિંડ ને બ્રહ્માંડ;
સચરાચર શોભી રહ્યો, અવિનાશી અખંડ. ૪

અક્ષ જ્યારણ ભાળતાં, ભાગે મનનીરે બ્રાંત;
પ્રીતમ પ્રીછે પાધરું, યાપ સમજે તે શાંત. સાંભળ. ૫

સાખી

સદચિદ-આનંદ સરવમાં, ભરી રહ્યો ભરપૂર;
દિન રજની રહે રંગમાં, નિરમળ વળે નૂર. ૧

ત્રેશાળે જોતાં વેદમાં, મદા વાયક જ્ઞાન;
તત્ત્વમસિ તેં તુ જ છું, અળગો નહિ આન. ૨

વાયુને જોળે વંટોળિયો, એમ ઈશ્વર શ્રવ;
વસ્તુ વિચારતાં એક છે, રયામે સૂચ સદીવ. ૩

અરસપરસ છે એકમાં, જેમ તરણીમાં તેજ;
ભિન્ન નહીં એમ બ્રહ્મથી, જોળણે પદ એ જ. ૪

સરિતા સાગરમાં રહે, સાકર માંહે મીઠાઈ;
પ્રીતમ પુષ્પમાં વાસના, એવી યુગ્મ પાઈ. સાંભળ. ૫

સાખી

- દષ્ટ પદારથ જોટલું, તેનો થયો અભાવ;
તનમય તન તુરિયા તણો, તેણું બન્યો બનાવ. ૧
- આસો લીલા અખંડ છે, નીરખી નિરધાર;
ઝોધ વળ્યા આનંદના, સુખ સિન્ધુ અપાર. ૨
- ધ્રુવ છા ટળી ઇંદ્રલોકની, અજપદ કેલાસ;
નહિ વૈકુંઠની વાસના, લાળ્યો બ્રહ્મવિલાસ ૩
- અધિકારીને આવશે, સમજણ ને સાન,
મુક્ત થઈ તે માનશે, મૂકી દેહાભિમાન. ૪
- સદગુરૂની કીરપા થકી, ઉપનો આનંદ,
પ્રીતમ તે પદ પામીઆ, નહિ શૂર ને ચંદ. સાંભળ. ૫

સાખી

- જાણવું તે જાણિયું, નથી જાણવું કાંય;
પોતે પોતામાં લળ્યો, જ્યમ પ્યાલો પાણીમાય. ૧
- ઉત્તરસંદે આદર કર્યો, રચ્યા દ્વાદશ માસ;
ખુટજો પ્રેમે પૂરા કર્યા, આણી અંગે ઉલાસ. ૨
- સોરઠ રાગ સોહામણો, સુંદર શુભ સાર,
અક્ષરે અક્ષરે અતિધણો, અનુભવ લ ડાર. ૩
- સંવત અઢાર આડત્રીશે, કીધો એ વિચાર,
ચૈત્રવદી તીથી સપ્તમી, ઉત્તમ ગુરુવાર. ૪
- ગાશે સાંભળશે શીખશે, કરશે હૃદયે વિચાર;
ઠહે પ્રીતમ પદ પામશે, નહીં સંશય લગાર. સાંભળ. ૫

રાગ ગરબી.

- સત્યુરુ સવંમાં સાર છે, જાણે યોગી રે જન,
અનુભવી હશે તે જાણશે, જેને લાગી લગન. સત્યુરુ. ૧
- કાતકે ગમંથી છૂટવું, ફરી આશુનો સંગ,
કમં છૂટયા વિના મુખ નદિ, દુઃખમાં અહુ ઢંગ. સત્યુરુ. ૨
- માગસરે મનમાં વિચારજો, એ છે પ્રગટ દેવ,
સત્યુરુ સાનથી સમજજો, દષ્ટે નિષ્કાંને સેવ. સત્યુરુ. ૩
- પોણે પુરા ગુરુ સેવીએ, જોયી અંશય જાપ,
આવાગમનની આંટી ટોળે, પુરા ગુરુથી મુક્ત થવાય. સત્યુરુ. ૪
- માહે મદામુખ માણુજો, નિત્ય દિવસ ને રાત,
આવો અવસર ફરી નહીં મળે, ગ્રેમે પરખો પ્રભાત. સત્યુરુ. ૫
- ફાગણે ફરી ફરી નિષ્કાંએ, ગુરુ દેવનાં રૂપ,
રૂપ જોઈ જોઈ રીઝીએ, જાદાં નહીં કંડ ને ધૂપ. સત્યુરુ. ૬
- ચૈત્ર ચૈતન્ય સવંમાં, સાક્ષી સત્યુરુ દેવ,
સવં કાળમાં શોભી રહ્યા, નિશ્ચે સમજીને સેવ. સત્યુરુ. ૭
- લૈલાએ લેક સાંખ્યાથી, વાંધી પ્રીત અપાર,
ચિદ્ આનંદ જોઈને, નામ કમું નિર્વાર. સત્યુરુ. ૮
- જોઈ જાનમ સફળ થશે, જાપનાં ગુરુનો જાપ,
લાવ લાક્ષ્મી આજીને, જોજો પોતાનું આપ. સત્યુરુ. ૯

આપાડે આશા છોડજો, જુઠો જગત વહેવાર,
સાચા સત્ગુરુ દેવ છે, લજ્જા વારંવાર. સત્ગુરુ. ૧૦

આવણે સાધન શું કરું, જેને ગુરુદેવની સહાય,
જ્યાં જોઈએ ત્યાં સન્મુખગુરુ, અ ગે ઉલટ ન માય. સત્ગુરુ. ૧૧

ભાદરવે જન્મ મટી ગયો, ભાસે સધળે રે બ્રહ્મ,
ખેલ જોશે કોઈ અનુભવી, સમજી માયાનો મર્મ. સત્ગુરુ. ૧૨

આસોએ આશા પૂરણ થઈ. પૂર્યો નખશીખ વાસ,
હરિ હરિ સધળે થઈ રહ્યું, સુરતા સ્વામીની પાસ. સત્ગુરુ. ૧૩

દ્વાદશ માસને અનુભવી, ઠરજો ઠેકાણે ઠામ,
જન્મ મળ્યું દુઃખ ભાગશે, કેહે છે ગણપતરામ. સત્ગુરુ. ૧૪

જલ મધ્યે જોમ કમલિની, અને સ્પર્શ નહી લગાર, (એવા) ચિન્દ માદારા ભક્તના, વળગે ન વિપય વિકાર.	૫
સંસાર-મું સરસો રહે, ને મન માદારી પાસ, સંસારમાં લેપાય નહિ, તે જાણ માદારો દાસ.	૬
મુજ ભક્ત તે મુજને ભજે, હૈયે હેત દમ્બેશ, ભક્ત તેહને જાણીએ, (જો) કરે ન કોઈનો દેવ.	૭
કર માંહે તુલસી, કણ તુલસી, કંઠ તુલસી દાર, (અદ્ધ) તિલક છાપા ચોભતાં, માદારા ભક્તનો શાયગાર.	૮
માદારો તાં મુજને ભજે, અંતર સૂધો દેવ, હરિ-ભક્ત ત્યારે જાણીએ, (જ્યારે) કરે ઊવની સેવ.	૯
ઉત્તમ વણું યઈ નવ ભજે, ચાંડાલ કહીએ તેહ, ચાંડાલ થકો મુજને ભજે, તે જાણ માદારી દેહ.	૧૦

- (માહારા) સાધુને જાણે નહીં, પાખંડ પૂજે લોક,
દંભ આડંબર (જે) કરે, તે જાણ સર્વે ફોક. ૧૧
- (માહારા) લક્ત કરે કારણે, (મેં) અવતાર લીધા દસ,
હું નિગૂંણ ને નિરાકાર, (મુને) લકતે તે કીધો વશ. ૧૨
- માહારા પિતા કરે વચને, હું ગયો વસમે વન,
(મેં) રાવણ મારી રાજ આપ્યું, વિલીપણ રાજનં. ૧૩
- દુર્વાસાએ દૂલબ્યો, માહારો આતમા અંબરીષ,
મેં ચક્ર મૂકી છેદ્યો, તેને લડી લગાડી શીખ. ૧૪
- બલિરાયને મેં બાંધ્યો, દેવોની કીધી સાર,
પાતાલ આપ્યું રાયને, ત્યાંહાં હું રહ્યો છડીદાર. ૧૫
- ગોકુળ વિષે હું અવતર્યો, શિર પિચ્છ ધરિયાં મોર,
ખાતો હું માખણ તરકરી, મુને જગત કહે છે ચોર. ૧૬
- માતા જશોદાએ બાંધ્યો, (ત્યારે) હું જોડી જલો હાથ.
દીન થયો માહારા દાસનો, હું ચૌદ ભુવનનો નાથ. ૧૭
- ધન્વ જ્યાહારે કોપ્યો, ત્યારે કોઈ ન આવ્યું આડ,
ગોકુળ મેં રાખ્યું રેલતું, ગોપી લડાવ્યાં લાડ. ૧૮
- સોળ સહસ્રમાં હું રમ્યો, (માહારો) કાચે ન જાણે બેદ,
(માહારા) લક્ત કરે કારણે, મુને લંપટ કહે છે વેદ. ૧૯
- મામાને મળવા (હું) ગયો, ત્યાં મળી કુખળ નાર,
થોડાક ચંદન કારણે, મેં આપ્યું રૂપ અપાર. ૨૦
- (વળી) માર્ગમાં નાઈ મળ્યો, દર્પણ આપ્યું હાથ,
પૂર્યા મનોરથ તે તણા, (મેં) રાખ્યો માહારી સાથ. ૨૧
- પ્રથમ પોળે પેસતાં, પચાંટે દીધી ગાળ,
મેં મારીને વસ્ત્ર લીધાં, શણગાર્યાં ગોવાળ. ૨૨

- ત્યાંથી આગળ ચાલતાં લાવી માવણ દાર,
(મેં) અર્થ આર્થો તેડનો, આપ્યા પદારથ ચાર. ૨૭
- વિરંચિ વાછરું દરી ગયો, અને દરી ગયો જ અવમં,
હું નવ નીપાર્થ લવિયો, માદારો કાંયે ન જાણ્યો મમં. ૨૪
- સુધી જનને જે દરો, ચાંડાલનો તે અંશ,
(મદારો) ભક્ત કરે દારો, મેં માર્યો માર્યો કંસ. ૨૫
- મેં સુદામો સંતોષિયો, કાંગના કૃષ્ણ લીધે,
સંપતિ આપી તેડને, નવ નિધિ અષ્ટ મહાસીધ. ૨૬
- એક વાર વિદુર ધેર હું ગયો, પ્રાર્થાં તે ભાડુ પાન,
મેં જાઠ પાળ્યાં ભક્તનાં. રાગનું મોઢયું માન. ૨૭
- દોરવ-કુળ અંદારિયું, મેં સાર્યો તાદારો અર્થ,
હું ચૌદ ભુવનનો રાજિયો, મેં હાંક્યો તાદારો રથ. ૨૮
- એક વાર સદું ગોવાળિયા, ગયા રમવા મદા વન,
અદુ ભાવ જોઈ ઝપિનારનો, અમે જાગ્યો લીધા અન્ન. ૨૯
- એક વાર વનમાં છું ગયો, તે વન દણં ધનધોર,
મેં ભાવ જોયો બીજડીનો, ખાધાં મેં એકાં બોર. ૩૦
- પ્રદલાદ પિતાએ પરજાઓ, મેં થાંભ કીધો વાસ,
તે દુષ્ટને વિડાડિયો, ઉગારી લીધો દાસ. ૩૧
- ધુવને દુઃખ પમાડિયું, અને દાડિયો વનવાસ,
તે આગકે મુને વશ કર્યો, ધન ધન્ય માદારો દાસ. ૩૨
- ચદ્રદાસ ને હરિચંદ્ર રાગ, ભક્ત માદારો જોડ,
પડે વિયત નદિ ચીસરે, માદારે મસ્તક મુગટ તેડ. ૩૩
- સુધન્વાને તાં નાખિયો, તેજ-કદા તાતી માંહે;
તેને ઉદકે ચીતવ દણું. મુને સમર્થો તેજો ત્યારે. ૩૪

- દ્રૌપદીનાં ચીર કાઢ્યાં, (ત્યારે) પાસે હુતાતમે વીર;
માહારી સાધને મેં પૂરિયાં, નવસેં નવાણું ચીર, ૩૫
- પાંચજીને પરભવી, હું પાસ નહિ તે કાળ;
માહારી દાસને વેલા પડી, ત્યારે તુત કરી સંભાળ. ૩૬
- એક કોળાએ કૌતુક કયું, અને લીધું મહારુ રૂપ;
રાખની કન્યા પરભવી, પરગલ કોયો ભૂપ. ૩૭
- ત્યાંહાં મેં જઈને શું કયું, (માહારુ) તેજ મૂક્યું માંય;
પરજલનો પ્રાણ્ય કર્યો; માહારુ ગિરદ પાળ્યું ત્યાંય. ૩૮
- અળભીલ મહાપાતકી, મામકી ગણિકા જેહ;
સ્મરણ કરતાં માહારુ વૈકુંઠ પામ્યાં તેહ. ૩૯
- એક મગરે ગજ ગ્રહ્યો, (તેણે) લીધું માહારુ નામ,
એક કરતાં ત્યાં જેહુનાં, અજુન સીધ્યાં કામ. ૪૦
- હું ને માહારા ભક્તમાં, અંતર નહીં લગાર;
મુજ ભક્તને ઓળખે નહીં, તે ભૂલી ભમે સંસાર. ૪૧
- (માહારા) ભક્ત સુખી તો હું સુખી, દુઃખી તો દુઃખી જાણુ,
(મહારા) ભક્તન જે પરભવે, તે તો મુજને લાગે જાણુ. ૪૨
- (મહારા) ભક્ત લલ્યો તેણે હું લલ્યો, અંતર તુ નવજાણુ;
મુને સમ છે માહારા સાધુના, અજુન! કહું નિર્વાણુ. ૪૩
- સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાલમાં, જલ સ્થલ માહારો વાસ;
અજુન! હું તુજને કહું, હું થકી અદકો દાસ. ૪૪
- હું જોગે યજ્ઞે નહિ મળું, નહિ તપ તીરથ દાન;
અજુન! મહિમા જાણજો, છે ભક્તિથી માહારું જ્ઞાન. ૪૫

ભક્તની સંગે હું કરું, માદારે ભક્તનો જ આધાર;
અનુ'ન ! જે મદિમા કહું, કહેતાં ન આવે પાર. ૪૩

એ ભક્તિ-મદિમા માદરો, કહ્યો ન દોરો જાણ;
ભક્ત દોષ તે અનુભવે, ધનદાસ ગીતા ગાય. ૪૭

દરિભક્ત મદિમા સાંભળી, અનુ'ન પામ્યો દરખ અપાર;
મૂઝિંત યઈ અવની પડ્યો, નયણે વહે જલધાર. ૪૮

આ ગીતાને જે અનુભવે, ગાયે નર ને નાર;
સેવેની ખાંત ભાંગી જળજ્વળે, તે પામે પદ નિર્ધાર. ૪૯

- દ્રૌપદીનાં ચીર શાઢ્યાં, (ત્યારે) પાસે હુતાતમે વીરઃ
માહારી સાધને મેં પૂરિયાં, નવસેં નવાણું ચીર, ૩૫
- પાંચજ્ઞીને પરભવી, હું પાસ નહિ તે કાળ;
માહારી દાસને વેલા પડી, ત્યારે તુત કરી સંભાળ. ૩૬
- એક કાળાએ કૌતુક કર્યું, અને લીધું મહારુ રૂપઃ
રાજની કન્યા પરભવી, પરગલ કાગ્યો ભૂપ. ૩૭
- ત્યાંહાં મેં જઈને શું કર્યું, (માહારુ) તેજ મૂક્યું માંયઃ
પરહલનો પ્રાણ્ય કર્યો; માહારું ગિરદ પાળ્યું ત્યાંય. ૩૮
- અળમીલ મહાપાતકી, મામકી ગણિકા જેહ;
સ્મરણ કરતાં માહારું વૈકુંઠ પામ્યાં તેહ. ૩૯
- એક મગરે ગજ ગ્રહો, (તેણે) લીધું માહારું નામ,
એક કરતાં ત્યાં બેહુનાં, અજુન સીધ્યાં કામ. ૪૦
- હું ને માહારા ભક્તમાં, અંતર નહીં લગાર;
મુજ ભક્તને ઓળખે નહીં, તે ભૂલી ભમે સંસાર. ૪૧
- (માહારા) ભક્ત સુખી તો હું સુખી, દુઃખી તો દુઃખી જાણુ,
(માહારા) ભક્તન જે પરભવે, તે તો મુજને લાગે જાણુ. ૪૨
- (માહારો) ભક્ત લહો તેણે હું લહો, અંતર તુ નવજાણુ;
મુને સમ છે માહારા સાધુના, અજુન! કહું નિર્વાણુ. ૪૩
- સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાલમાં, જલ સ્થલ માહારો વાસ;
અજુન! હું તુજને કહું, હું થકી અદકો દાસ. ૪૪
- હું જોગે યજ્ઞે નહિ મળું, નહિ તપ તીરથ દાનઃ
અજુન! મહિમા જાણુજો, છે ભક્તિથી માહારું જ્ઞાન. ૪૫

ભક્તની સંગે હું કરું, માદારે ભક્તનો જ આધાર;
અનુન ! જે મદિમા કટું, કહેતાં ન આવે પાર. ૪૬

એ ભક્તિ-મદિમા માદરો, કયો ન કોણે જાય;
ભક્ત હોય તે અનુભવે, ધનદાસ ગીતા ગાય. ૪૭

દરિભક્ત મદિમા સાંભળી, અનુન પામ્યો દરખ અપાર;
મૂઠિંત યઈ અવની પડ્યો, નપણે વહે જલધાર. ૪૮

આ ગીતાને જે અનુભવે, ગાયે નર ને નાર;
તેડેની જાંત ભાંગી જગજ્ઞે, તે પામે પદ નિર્ધાર. ૪૯

સદા રહો સતસંગમાં ને
 કરો અગમની ઓળખાણુ રે,
 નૂરત સૂરતથી નિજ નામ પકડીને
 જોથી થાય હરિની જાણુ રે.—પરિપૂરણુ
 મેલ ટળે ને વાસના ગળે ને
 કરો પૂરણુનો અભિયાસ રે
 ગંગા સતી એમ બોલિયાં ને
 થાય મૂળ પ્રકૃતિનો નાશ રે.—પરિપૂરણુ

❀

૭૯

મનને સ્થિર કરી આવો રે મેદાનમાં ને
 મિટાવુ સરવે કલેશ રે,
 હરિનો દેશ તમને એવો દેખાડું ને
 જ્યાં નહિ વળું ને વેશ રે—
 સૂક્ષ્મ સૂવું ને સૂક્ષ્મ ચાલવું ને
 સૂક્ષ્મ કરવો વેવાર રે,
 શરીરની સ્થિરતામાં ચિત્ત જેતું કાયમ ને
 વરતી ન ડોલે લગાર રે.—મનને
 કુણ્ણિવાળાનો સંગ તજવો ને
 રહેવું એકાંતે અસંગ રે,
 કુંચી ખતાવું એનો અભિયાસ કરવો ને
 ચડાવવો નિત્ય નવો રંગ રે.—મનને
 ચિત્ત વિષયમાંથી ખેંચવું ને
 રેવું સદાય ઇન્દ્રિયજીત રે

ગંગા સતી એમ બોલિયાં ને
તેથી થાય ને વિપરિત ચિત્ત રે.—મનનેં

✽

૮૦

કુપાત્ર આગળ વસ્તુ ન વાંચીએ ને
સમજીને રહીએ ચૂપ રે,

મરને આવીને દ્રવ્યનો ઢગલો કરે ને
બલે દોષ મોટો બૂપ રે—

ભાઈ રે ! બગની પુરૂષને બેપરવા રે'વું ને
રાખી ના ઠાઈની પરવાર રે,

મોટાની આગળ નવ ઉચ્ચારવું ને
આંધવો સુરતાનો એકતાર રે—કુપાત્ર૦

ભાઈ રે ! કંપદેશ દેવો તે! પ્રથમ ભગતિ દેખાડવી ને
ગાળા દેવો તેનો મોહ રે,

હયા કરવી તેની ઉપર રાખવો ને
પણા કરીને સોદ રે.—કુપાત્ર૦

ભાઈ રે ! સંકલ્પ ટો ને મનદ્રું ગળે ને
રાખે નહિ ઠાઈ પર દેવ રે,

ગંગા સતી એમ બોલિયાં ને
એવાને દેખાડવો હરિનો દેશ રે.—કુપાત્ર૦

✽

૩૫. દેવારામ

૮૧

આઠ પો'રને રેન દિવસ તમે રટણા રટજો ઘડી ઘડી,
મનવા ! જપી લે હરિ ! હરિ !

સાચું નામ સાહેબજીનું સમરું ને
ઉન કિરતારે મારી કાયા ઘડી,
ગવરીના નંદ ગણેશને સમરું તો

રિદ્ધિ-સિદ્ધિની વાલે કોઠી ભરી—

રે મનવા જપી લે હરિ ! હરિ !
પાંચ તતવરા બન્યા પિસારા ને

સુન-ગઢ સુરતા બાય ચડી,
નૂરતીમેં સૂરતી. સૂરતીમેં રમ લે તો

પૂરણ પાયા તેની બખર પડી—

રે મનવા ! જપી લે હરિ ! હરિ !

જલ બિચ કમલ, કમલ બિચ કલિયાં,
તા બિચ હોજ ભરી,

ઉલટાં નીર સિખર પર ચડિયાં,
અમર લોકમાં લાગી ઝડી—

રે મનવા ! જપી લે હરિ ! હરિ !

ઝંગલા રે પિંગલા સેવા સાધની,
સુખમણા નાડી તોરી સેજે ખડી.

ત્રિકૂટી-મહેલમેં હુઆ ઉજવાલા,
જલમલ જલમલ જ્યોત જડી—

રે મનવા ! જપી લે હરિ ! હરિ !

રામગુરુ સ્વામી અમને પૂરણ મળિયા,
અમને બતાવી અમર જડી,

સદગુરુ ચરણમાં બોલ્યા દેવારામ,
બોલ દિયો સાધુ ! તેરી કરમ-કડી.

રે મનવા ! જપી લે હરિ ! હરિ !

હ રે લાખા ! મૂળ રે વચનનો મહિમા ખડું મોટો હ
એને સંત વિરલા જાણે હાં !

હ રે લાખા ! વચન થકી જે કોઈ અધૂરા હ
તે તો પ્રેમરસને શું માણે હાં !

હ રે લાખા ! વચન બ્રહ્માએ સૃષ્ટિ રચાવી હ
વચને પૃથ્વી ઠેરાણી હાં.

હ રે લાખા ચૌદ લોકમાં વચન રમે છે હ
તેને જાણે પુરુષ પુરાણી હાં.

હરે લાખા ! એવા રે વચનની જેને પરતીત આવે હ
એ તો કદી ચોરાશી ન જાવે હાં.

હ રે લાખા ! વચનના કમળમાં જે કોઈ વસે હ
એની સૂરતા શુનમાં સમાવે હાં.

હ રે લાખા ! એ રે વચન શિરને સાટે હ
એ ઓછા માણસને ન કહેવું હાં.

હ રે લાખા ! સદગુરુ આગળ શીવ નમાવી હ
એના દુહમાં રેવું હાં.

હ રે લાખા ! આદ ને અનાદમાં વચન છે મોટું હ
એને જાણે વિવેકી ખૂસ હાં.

હ રે લાખા ! શેત્રણની ચેતી લોચન બોલિયાં હ
એને તેણે વરસે નરા હાં !

૩૭. ભોળો

૮૩

શૂન્ય શિખર પર નામ નિરંતર, નિરખીને જોઈ ત્યાં ન્યારા રે,
કહા જાણું છુને કહ્યુંએ ન સૂઝે, પહોંચેગા કાંઈ પારા રે.....૧

દિલ દરિયા સંતો મેટ સમરિયા, કરી ક્રિયાને કાંઈ પાદ પામે રે,
નર તે નરા ને ચડયા સવેરા, ત્રિકમ તેરા લિખી લે નામે રે.....૨

રે'ણી ને કરણી કહ્યું પુણ્ય નહિ પોહોએ, રામ તણી રીતે રહેવું રે,
બુદ્ધિ બૂડે ને લક્ષ નહિ લાધે, શ્યામ સ્વરૂપા આખર એવું રે.....૩

અઠળ કળા એવી અલખ ઘણીની, શુદ્ધ વિચારીશું સીધું રે,
ભોળો ભગત કહે ગુરુ પ્રતાપે, લક્ષ્ય વાળે એ પદ લીધું રે.....૪

હરિજન હોય તેણે હેત ધણુ રાખવું,
 નિજ નામ ગ્રહીને, નિર્માન રહેવું,
 ત્રિવિધના તાપને, જાપ જરૂર કરી,
 પરહરી પાપ, રામ નામ સેવું...હરિજન૦ ૧
 સર્વથી નરસ રહી, સરસ સહુને કહી,
 આપ આધીન થઇ, દાન દેવું,
 મન ક્રમ વચને કરી, નિજ ધર્મ આદરી,
 દાતા બોક્તા હરિ, ઐમ કહેવું...હરિજન૦ ૨
 અડગ ન ડોલવું, અધિક ન બોલવું,
 બોલવી ગુંજ તે, પાત્ર બોળી,
 દીન વચન દાખવું, ગંભીરપણું રાખવું,
 વિવેકીને ન કરવી, વાત બોળી...હરિજન૦ ૩
 અનાંત નામ ઊચારવું, તરવું ને તારવું,
 રાખવી લક્ષિ તે, રાંક દાવે,
 લક્ષ બોળે કહે, ગુરુપ્રતાપથી,
 ત્રિવિધના તાપ તેને, નિષ્ટ ના'વે...હરિજન૦ ૪

*

શબ્દને પાર સદ્ગુણનું રૂપ છે,
 ચમંચશુ હોય તેને કેમ સૂઝે,
 જીવ પછે પદ તો કોઈ ને ઝડે નહિ,
 અનુભવી હોય તે આપ ખૂઝે...શબ્દને૦ ૧
 રતિ વિના સ્વરૂપનો લક્ષ આવે નહિ,
 શીખે મુઠો મર શબ્દ આવે,
 અનુભવ ખૂટ્યા વિના આપ સૂઝે નહિ
 ચીતન્ય જ્ઞાત કદી સ્વરૂપે ના'વે...શબ્દને૦ ૨

જ્યાં લગી કલ્પના ત્યાં લગી જીવ છે,
 સંશય છૂટે ત્યારે શિવ કા'વે,
 ધ્યેય ને ધ્યાતા વિના, જો પ્રગટે તો,
 સોહં સ્વરૂપમાં જઈ ને સમાવે...શબ્દને૦ ૩
 આવાગમનનું તેને કાંઈ અડે નહિ,
 જેમ કાચળી તજીને ભોરંગ જાવે,
 [એમ] ભક્ત ભોળે કહે, ગુરુગમ પ્રગટે તો,
 જન્મ ને મરણનો ભય ના'વે...શબ્દને૦ ૪

*

૮૬

પ્રાણિયા ! ભજી લેને કિરતાર, આ તો સ્વપનું છે સંસાર-ટેક
 ધન દોલત ને માલ ખજાના, પુત્ર ને પરિવાર,
 એમાંથી જશ તું એકલો પછે ખાશ જમના માર.-૧
 ઊંચી મેડી ને અજળ ઝડુખા. ગોખ તણો નહિ પાર,
 કાટિશ્વજ ને તેક્ષપતિ તેના ખાંધ્યા રહ્યા ધરખાર.-૨
 ઉપર ફરેરા ફરહેર ને હેઠે શ્રીફળ ચાર,
 ઠીક કરીને ઠાઠડીમાં ઘાલ્યો, પછે વાંસે પડે પોદાર.-૩
 સેજ તળાયું વિના સૂતો નહિ, જીવ હુન્નર કરતો હજાર.
 ખોરી ખોરી ને ખૂળ જળાયો, જેમ લોહુ ગાળે લુહાર.-૪
 રમશાન જઈ ને ચેહ ખડકી, ને માથે છે કાઠનો ભાર,
 અગ્નિ મેલીને ઊભા રહ્યાં, અને નિશ્ચય ઝરે અંગાર.-૫
 સ્નાન કરીને ચાલી નીકળ્યાં, નર ને વળી નાર,
 ભોળે ભગત કહે દશ દી રોષને, પછે મેલ્યો વિચાર.-૬

*

૩૮ ડુંગરપરિ

૮૭

દલ દરિયા મેં ફૂંજી દેણા,
 મોતી રે લેણા ગોતી એ છ.
 ખારા સમદર મેં છીપ બસત હે,
 ભાત ભાતરાં મોતી એ છ,
 એ મોતી કોઈ મરણવા માણે,
 નહીં પુસ્તક, નહીં પોથી રે.—દલનં
 મુખા કમળ પર મરઘા કમળ હે,
 તા પર ગંગા હોતી એ છ,
 તન કર — સાણ, મન કર પાણી,
 ઘોઈ લેણા હરદારી ઘોતી રે.—દલનં
 રણુંકાર મેં . ઝણુંકાર હે,
 ઝણુંકાર મેં ન્યોતિ એ છ,
 એ ન્યોતિ અભેપદ હોતી,
 વહાં હે એક મોતી રે.—દલનં
 નવ દુવારા, દસમી ખડખી,
 ખડખી મેં એક ખડખી એ છ,
 એ ખડખી કોઈ સતયુરુ ખોલે
 ફૂંચી ઉતરા ધરખી રે.—દલ.
 ડાખી ધંગલા, નમણી પીંગલા. . . . .
 નુરત સુરત . કર નોતી, . . .
 દેવ ડુંગરપુરી . ખોલિયા, . . .
 હું હરખે હાર પેરોતી.—
 દલ દરિયામેં ફૂંજી દેણા,
 મોતી રે લેણા ગોતી.

વરતન જોઈ વસ્તુ વો'રીએ
એમાં અવગુણ ના'વે નાથજી.

દીપક વિનાના મંદિર કેસા ?
કેસે ત્રાટીકું તાળાં ?
કિરિયા વિનાના જોગી કેસા ?
જેસે નીર ભરિયલ ખારાં—વરતન૦

કાચે રે ધડે મેં નીર ક્યું રે'વે ?
ક્યું રે'વે કાગળ મેં પારા ?
ફગલે મોતીડેકું ક્યા કરે ?
મોતી હંસ કરા ચારા—વરતન૦

અંધલે અરીસેકું ક્યા કરે ?
ક્યા કરે મૂરખકું માળા ?
કાફર તરખીકું ક્યા કરે ?
ઘટડે મેં ઘોર અંધેરા—વરતન૦

વિના રે ફરજંદ કેસી માવડી ?
કેસે પાવૈકું પાના ?

દારુ હુંગરપરી જોલિયા,
સતગુરુ સાચા પરવાના.—
વરતન જોઈ વસ્તુ વો'રીએ.

ખંસરી વાગી રહી યનમાં

સૂરતા લાગી રહી સૂનમાં

તણ ભુવન રણુંકાર અંધર ધુન વચન મુલાયો,
સોહં વચનડી માંય યાહ્યાએ વેદ યનાવ્યો,
ઈ વેદમાં ભેદ છે, સમજે તે નર સંત,
ઓર સકલ પરપંચ હે, તમે મત ભૂલો ગુણવંત

—ખંસરી વાગી રહી યનમાં.

મુણ ખંસીકો નાદ વિવેકકો વધે વધારો,
ટળશે દેહ અભિમાન, અંતરનો મટે અંધારો.
હુવ અંજવાળા ગેબકા વણ ચંદે વણ સૂર,
રોમેરોમે રંગ લાગી ગિયો, નખશિખ પ્રગટયાં નૂર.

—ખંસરી

ધિયો આનંદનો ઓધ, ગ્રેમની લાગી તાળી,
કર્યાં સંતનાં કામ. બડે બડે કુંજ વિહારી.
આ ખંસીકી ખીચમેં મોહ્યા સકલ સંસાર,
બહ્યા વિષ્ણુ મહેશ મોહિયા, કહેતાં નાવે પાર,

—ખંસરી

મેં નિજ નામી નામ, નામ પર સુરતાધારી
હિલટ અજંપા માંય, ખુલ મઈ થહાકી બારી.
અણી અગરની ઉપરે નર પોઢયા નિરધાર,
જળહળ તીયાં જ્યોતું જલે, ઝીણો હુવો જ્યકાર

—ખંસરી

એ ખંસી શ્રીકૃષ્ણકી, ફેર રચાયો શેર.
મીઠો ભગતકે મોજ કરી દ્યો, નહિ પ્રીત નહિ લેર.

—ખંસરી

૪૭ બાલક સાહેબ

૯૮

શ્રવણ દઈને સાંભળો તમે નિર્મળ નામ નિશાની. (ટક)

સુરતે સુરતે દોનું ઘેર લિયો રે, આત્મરૂપ ઓળખાય,
સુણો સવાલ બોલે, એક સાંઈકો...શ્રવણ.

બાવન માંહી બોલતો ને, અબોલ બાવનથી બાર
અબોલ અનામી એક છે રે. પરા ઉપર અપાર...શ્રવણ.

શૂન્ય શિખર કેરી ધૂનમાં, ઉન્મુનિ આસન લગાઈ,
અગમ નિગમ કેરી ઓથમાં, કોઈ વીરલા સંત જઈ...શ્રવણ.

ગુરુ નથુરામની ગાદીએ, બાળકને મળ્યા મન માંહી,
સતગુરુ કેરી શાનમાં, પ્રેમ ભક્તિ થકી શુભ થાય...શ્રવણ.

૪૯ હીરસાગર

૧૦૦

તત્ત્વ વિચારી જુવો રે, તત્ત્વજ્ઞ તમે ધ્યારા,
 નથી જગતમાં ક્યાંઈ રે, નિર્ગુણ સ્વરૂપ હે ન્યારા,
 કોઈ જૂવે દેવળ મંદિરમાં કોઈ જુવે તિથો માય.
 કોઈ શોધે વેદ પુરાણે, કોઈ કર્મકાંડની સહાય,
 કોઈ અનુમાને ભટકે રે, પદાર્થ આવમાં સારા,
 ગુરૂ કહે તારા ધરમાં જોને, તત્ત્વ છે અપરંપારા,
 દૃષ્ટિ આપી ગુરૂ ગમ કેરી, સમજાણો ત્યારે સાર,
 નિરખું નિરંજન દેવા રે, નામ રૂપ ગુણથી ન્યારા,
 પાંચ તત્ત્વથી પાર છે, જીવો સરજનહાર,
 દેહ ઇન્દ્રિયો મનનો પોતે, એક જ છે આધાર,
 નિરાધાર જે નિરખો રે, જોલે જોલાવનહાર,
 હરદમ મેં હાજર રહીને, કર ગુરૂ શબ્દ વિચાર,
 ત્રિલોકી નાથ તારામાં ગાજે, નથી છોટો લગાર,
 હિલમિલ હીરસાગર રે, ગુરૂ કરમશી દેવ ધાર્યા.

૫૦ ઉગારામ

૧૦૧

નિવૃત્ત પ્રવૃત્તિ પરખી એક, સંકલ્પ દૂર કરો,
હવન મુક્તિ જાણી તમે, સંતોષ વરને વરો.

“ આ અવલ હવલની છે સાધના, તેનું સહજે સ્મરણ કરજો
અનાદિ વચન છે ગુરુદેવનું, તેનું ધ્યાન તમે ધરજો,
એ પોતાના પુન્યનાં પારખાં, તે ગુપ્તદાન તમે દેજો,
આમાં શાન્તી, તપ. સોહં છે, તે તમારો આત્મા ઓળખી લેજો.
એ વૃક્ષ રૂપ એક જ છે, તેમાંથી આ દ્વાદશ પ્રગટ્યા ડાળાં,
અનુભવથી ઓળખાતો. સોહપદ જાવન અક્ષરથી છે જારા.
એ દમ કદમતા દોરમાં, નિરભે પદને તમે નિહાળો.
દશમાં સોહમમાં સુરતા લગાવો, તો જરે અખંડીત ઝારો.
એ સતગુરુએ વચન સુણાવ્યો, જરાઈ નથી જૂઠો.
સંતસંગ રૂપી પાટી કરી. વચન વતરણેથી એક જ એકડો ધૂંટો.
ઓ અનુભવી સ્ફૂલમાં અભયવચન સતગુરુએ સુણાવ્યો.
દામ ઉગાને સતગુરુ હીરસાગર મળ્યા, આ દેહીમાં દર્શાવ્યો.

પદસંદર્ભગ્રંથ સૂચિ

પદ	સંદર્ભગ્રંથનું નામ	સંપાદક	પૃષ્ઠાંક
ક્રમાંક			
૧ થી ૪	‘આદિ કવિની આર્પવાણી’	ડૉ. ઈશ્વરલાલ ર. દવે, ર૯થી ૩૨	
૫	”	”	૩૪
૬	”	”	૩૯
૭	”	”	૫૯
૮	ભજનરસ	મકરંદ દવે	૯૭
૯	‘પ્રજોવ બત્રીશી’	શંકરલાલ જી. રાવળ ૧ થી ૩	
૧૦	”	” ૬ થી ૮	
૧૧	‘ભીરાંબાઈ એક મનન’	મંજુલાલ મળમુદાર ૨૪૪	
૧૨	ભજનરસ	મકરંદ દવે ૧૧૮	
૧૩	‘અખાની કાવ્યકૃતિઓ’	ડૉ. શિવલાલ	
	ખંડ-૧	જેસલપુરા ૩૧ થી ૩૭	
૧૪	”	” ૮૮ થી ૯૧	
૧૫	‘યોગ વેદાંત ભજન ભંડાર’	પ્રેમવંશ ગોવિંદરામ ૨૭૩	
૧૬	‘અખાની કાવ્યકૃતિઓ’	ડૉ. શિવલાલ	
	ખંડ-૨	જેસલપુરા ૨૬ થી ૨૭	
૧૭	”	” ૩૦ થી ૩૧	
૧૮	‘અનુભવશિંદુ’	ડૉ. જેસલપુરા,	
		ડૉ. પરીખ ૩૦ થી ૩૧	
૧૯	‘ભજન રસ’	મકરંદ દવે ૧૬૪	
૨૦	‘જ્ઞાનગીતા’ (કડવું-૧૫)	ડૉ. સુરેશ જોષી ૭૫ થી ૭૬	
૨૧	” (કડવું-૧૬)	” ૮૩-૮૪	
૨૨	‘પ્રાચીન કાવ્ય વિનોદ’	જી. વિ. રાવળ ૨૨૯	
૨૩	‘અનુભવાનંદનાં પદો’	ડૉ. સુરેશ જોષી ૨૭	
૨૪	”	” ૩૭	

૨૫	'અનુભવાનંદનાં પદો'	ડૉ. સુરેશ જોષી	૪૩
૨૬	"	"	૪૫
૨૭	'વસ્તાનાં પદો'	"	૮
૨૮	"	"	૪૫
૨૯	"	"	૪૮
૩૦	'ત્રણ ગુજરાતી ગીતાઓ'	ભુપેન્દ્ર બાજકીષ્ણ ત્રિવેદી	૩૯ થી ૪૫
૩૧	'સાતકેરી વાણી'	મકરંદ દવે	૧૬-૧૭
૩૨	'ભજન રસ'	"	૧૩૪
૩૩	"	"	૧૩૯
૩૪	'સોરઠી સંતવાણી'	અવેરચંદ મેઘાણી	૧૩-૧૪
૩૫-૩૬	'યોગવેદાંત ભજનભંડાર'	પ્રેમવંશ ગોવિંદરામ	૩૮
૩૭-૩૮	"	"	૬૨-૬૩
૩૯	"	"	૬૬
૪૦	"	"	૭૨
૪૧	"	"	૮૧
૪૨	"	"	૧૨૫
૪૩	"	"	૧૩૬
૪૪	'સાતકેરી વાણી'	મકરંદ દવે	૭૨
૪૫	'યોગવેદાંત ભજન ભંડાર'	પ્રેમવંશ ગોવિંદરામ	૪૫
૪૬	"	"	૧૪૧
૪૭-૪૮	"	"	૨૮૩-૨૮૫
૫૦	"	"	૩૦૧
૫૧	'સાતકેરી વાણી'	મકરંદ દવે	૮૯
૫૨	'યોગવેદાંત ભજન ભંડાર'	પ્રેમવંશ ગોવિંદરામ	૩૮૧
૫૩	"	"	૩૧૭
			૧૫૩

૫૫	..	..	..
૫૬	..	..	૩૫૯
૫૭	..	..	૩૧૮
૫૮	‘સતકેરી વાણી’	મકરંદ દવે	૧૨૮
૫૯	‘સોરઠી સંતવાણી	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૧૦૭
૬૦	યોગવેદાંત ભંજન ભંડાર	પ્રેમવંશ ગોવિંદરામ	૩૯૬
૬૧	‘સતકેરી વાણી’	મકરંદ દવે	૧
૬૨	..	..	૧૧૭
૬૩	‘અખો અને મધ્યકાલીન સંત પરંપરા’	ડા. યોગીન્દ્ર ત્રિપાઠી	૫૭
૬૪-૬૫	‘પ્રાચીન કાવ્ય વિનોદ’	જી. વિ. રાવળ	૨૨૧
૬૬	‘અખો અને મધ્યકાલીન સંતપરંપરા’	ડા. યોગીન્દ્ર ત્રિપાઠી	૭૫
૬૭	..	..	૭૧
૬૮	..	..	૮૦
૬૯	..	..	૯૪
૭૦	..	..	૯૭
૭૧	‘પ્રાચીન કાવ્યમાળા’	હરગોવિંદલાલ કાંટાવાળા	૨૧૩-૨૧૭
	અંક-૨		
૭૨	‘જૂહુ કાવ્ય દોહન-૭	ધનજીરામ સુ. દેસાઈ	૫૧
૭૩	‘જૂહુ કાવ્ય દોહન-૧	ધનજીરામ સુ. દેસાઈ	૭૧૦ થી ૭૧૫
૭૪	‘જૂહુ કાવ્ય દોહન-૮	..	૭૩૬ થી ૭૪૨
૭૫	‘ત્રણ ગુજરાતી ગીતાઓ’	ડા. ભૂપેન્દ્ર આ. ત્રિવેદી	૩૫ થી ૩૯
૭૬	‘સોરઠી સંતવાણી’	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૬૩

૭૭	"	"	૬૫
૭૮ થી ૭૯	"	"	૮૦ થી ૮૧
૮૦	"	"	૯૪
૮૧	"	"	૮
૮૨	"	"	૯
૮૩	'ભોજન ભગતની વાણી'	મનમુખજ્ઞાન આવલિયા	૯૮
૮૪	"	"	૭૪
૮૫	"	"	૭૮
૮૬	"	"	૮૮
૮૭	'અતકેરી વાણી'	મકરંદ દેવે	૧૬૮
૮૮	"	"	૧૬૬
૮૯	"	"	૫૧
૯૦	"	"	૧૪૨
૯૧	'સોરઠી સંતવાણી'	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૧૧૪
૯૨	"	"	૧૨૦
૯૩	'અતકેરી વાણી'	મકરંદ દેવે	૨૦૭
૯૪	'સોરઠી સંતવાણી'	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૧૩૬
૯૫	'અતકેરી વાણી'	મકરંદ દેવે	૧૮૦
૯૬ થી	'સૌરાષ્ટ્રના દરિયાન		
૯૭	સંત કવિઓ'	ડા. નાથાભાઈ ગોહિલ	૪૧૬
૯૮ થી ૯૯	"	"	૩૮૭
૧૦૦	"	"	૪૧૭
૧૦૧	"	"	'

કર્તા નામ સૂચિ

અક્ષયદાસ	૧૨૫
અખો	૨૦, ૨૨-૩૪, ૮૮ ૯૪
અખૌયો	૪૯, ૫૧, ૧૭૪
અનિરુદ્ધ ધલભટ્ટ	૬૩, ૬૭
અનુભવાનંદ	૨૦ ૨૯, ૯૮, ૯૯
અરુણ	૧૨૮-૧૩૦
આનંદરામ	૪૦
આનંદચંદ્ર કુવ	૧૩
ઉગારામ	૧૮૫
કપીર	૧૦, ૩૭
કરમચં	૧૩૧
કન્યાબુદ્ધાસ	૩૨, ૩૬
કદાનદાસ	૫૨
કાનપરી	૪૯, ૫૨
કૃષ્ણ	૩૧, ૩૫, ૧૩૬
કૃષ્ણ વસાદી	૪૪, ૪૬
દેવળપુત્રિ	૩૨, ૩૬, ૧૪૧-૨૨૧
ખીમસાહેબ	૩૯, ૪૦, ૧૧૮, ૧૧૯
મનુપતરામ	૫૧, ૧૫૫ ૧૫૬
મિયસાન	૫૭
ગોપાલદાસ	૨૦, ૨૧, ૯૭
ગોપીચંદ	૬૦
ગોરખનાથ	૧૦, ૫૯
ગોવિંદરામ	૫૨
ગોરીચાઈ	૩૨, ૩૫, ૧૩૯
ગંગસાહેબ	૪૦

ગંગા સતી	૪૪, ૪૮, ૧૬૨ ૧૬૫
ચિમનલાલ ત્રિવેદી	૬૩
જગ જીવન	૪૪, ૪૬
જયશેખર સૂરિ	૧૪
જયંત કોઠારી	૩૫, ૬૩
જયંતિલાલ આચાર્ય	૬૪, ૬૭
જિતા મૂનિ નારાયણ	૩૨, ૩૫, ૧૪૦
જીવણદાસ	૩૧, ૩૩
જીવા ભગત	૪૦
જેઠીરામ	૫૯, ૧૭૬
ઝવેરચંદ મેઘાણી	૫૪, ૬૧, ૬૭, ૬૭
ડુંગરપરી	૪૯, ૫૨, ૧૭૧, ૧૭૨
તીલકદાસ	૪૯, ૫૧
ત્રિકમસાહેબ	૪૧, ૧૨૦, ૧૨૨
દયાળદાસ	૪૪, ૪૬, ૫૨
દયારામ	૧૫, ૪૯, ૫૩
દાદુ	૧૦
દામોદરશ્રમ	૪૪, ૪૬, ૧૪૫ ૧૪૭
દારી જીવણ	૧૫-૧૬, ૪૧, ૪૨; ૧૨૬,
દેવળદે	૫૨
દેવાનંદ	૪૭
દેવાચત	૫૯
દેવારામ	૧૬૬
દોલતરામ	૫૨
ધનદાસ	૪૪, ૪૬, ૧૫૦, ૧૬૧
ધરમગિરિ	૫૨

ધીરો	૪૪, ૪૬, ૪૯
નથુરામ	૪૧, ૧૨૩
નરભેરામ	૪૪, ૪૬
નરસિંહ	૧૬, ૨૦, ૪૭, ૭૫ ૮૦
નરહરિ	૨૦, ૯૫ ૯૬
નાનક	૧૦
નાનકશા	૫૨
નામદેવ	૧૦
નારાયણ ગિરિ	૫૨
નિરાંત	૪૪, ૪૯, ૫૨
નિષ્કલ્પાનંદ	૪૭
પ્રાણનાથ સ્વામી (ઈશાવતી)	૨૦
પ્રીતમદાસ	૫૪, ૪૫, ૧૪૮, ૧૫૪
પ્રેમાનંદ	૧૫, ૧૬, ૪૭
શબ્દાનંદ	૪૭
બાપુસાહેબ ગાયકવાડ	૪૯
બાલકૃષ્ણાહેબ	૪૧, ૧૮૨
બૂટો	૨૦, ૨૯
ભગવાનદાસ	૪૪, ૪૬
ભવાનીદાસ	૪૯, ૫૨, ૧૭૭
ભાણુદાસ	૨૦, ૨૨
ભાણુસાહેબ	૩૭, ૧૧૨, ૧૧૩
ભીમ	૧૫, ૧૭, ૧૮, ૪૧
ભીમસાહેબ	૪૧, ૧૨૪
ભોળો	૪૯, ૫૦, ૧૩૮, ૭૦
બૂપેન્દ્ર બાલકૃષ્ણ ત્રિવેદી	૬૩, ૬૪, ૬૭

ભુપેન્દ્ર મિસ્ત્રી	૬૪
મકંરદ દવે	૬૧, ૬૩, ૬૪, ૬૭
મંછારામ	૫૨
મામદશા (મહમદ શા)	૫૨, ૧૭૮
માંડણુ	૧૭, ૭૧, ૮૬
મુક્તાનંદ	૪૭, ૪૮
મૂળદાસ	૪૪, ૧૦૯, ૧૧૨
મીઠો ઢાઢી	૧૨, ૪૯, ૫૧, ૧૭૩
મીરાં	૧૫, ૧૬, ૧૮, ૩૫, ૮૭
મેકરણુ (ડાડા)	૬૨
મેઘજીવે	૧૩૨
મોરારસાહેબ	૪૦, ૫૯, ૧૧૭
યોગીન્દ્ર ત્રિપાઠી	૩૫
રણછોડ	૪૪, ૪૭
રત્નેશ્વર	૪૬
રત્નો	૪૪, ૪૬
રતનબાઈ	૩૧, ૩૫, ૧૩૮
રવિસાહેબ	૧૨, ૩૮, ૫૦, ૧૧૪-૧૧૬
રાજેન્દ્રસિંહ રાયબદા	૬૪, ૬૭
રાનડો (પ્રોફેસર)	૫૫
રામચંદ્ર શુક્લ	૫૭
રામાનંદ	૧૦
ઋષિ (રૂપી) રામદાસ	૧૮૦-૧
રૈદાસ	૧૦
લખમો (માળી)	૫૨, ૧
લખીરામ	૪૦

लक्ष्मीसामंथ	४१
लाभो लोययु	५८
लाभदास	३१, ३४, १३४
लाभसाहंथ	४०
लीरवगार्ध	४८, ५१
लीला शाय (प्रोद्दे.)	६१
लोययु	४४, ४८, ११९
वभ्ने	३१. ३२, १००-१०८
वाद्याभगन	१८३
विज्ञायन	५२, १७८
रयामदास	५२
श्री देव	४४, ४६
सन्धिदानं	४४, ४६
सख्ययु आपटी	४८, ५१
सुभाष हवे	१४१ १३, १७
सुरेश जेरी	३५, १४, १७
सांय वली	५२
पण्डभदास	३१
दग्नरी प्रसाद द्विवेदी	५९
दरिद्र्ययु	३१, ३४, १३९
दीर सागर	१८४
दोशी	४०, १३१
द्वितीभोवन गेन	१४
जानेश्वर	१०